

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE’DE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN
GELİŞİM DİNAMİKLERİ: 1980 SONRASI
DÖNEMDE FARKLILIKLAR VE YÖNELİMLER

Esra Huri BULDUK

2502080451

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Murat ŞENTÜRK

İSTANBUL 2024

ÖZ

TÜRKİYE’DE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN GELİŞİM DİNAMİKLERİ: 1980 SONRASI DÖNEMDE FARKLILIKLAR VE YÖNELİMLER

Esra Huri BULDUK

Bu tez, Türkiye’de 1980’den günümüze dek sivil toplumun gelişimini, dinamiklerini, dönemsel farklılıklarını ve sivil toplum alanındaki temel yönelimleri incelemektedir. Bu inceleme boyunca sivil toplum örgütleri, demokratik konsolidasyon süreçlerine katılımları, demokratik birer aktör olarak sivil toplum alanında etkili olma kapasiteleri açısından ele alınmıştır. Sivil toplum örgütlerini bu açıdan ele almak üzere, sivil toplum alanına ilişkin resmî kurumların ve bu alanda araştırma yapan sivil toplum örgütlerinin verileri ve dokümanları temel alınmış, ayrıca bu alanda bilimsel araştırmalar yapan araştırmacı ve akademisyenlerin çalışmaları tartışmaya dahil edilmiştir. Bu veriler, dokümanlar ve araştırmalar, sivil toplum örgütlerinin, küresel, ulusal ve yerel dinamikler gibi sivil toplum alanını ilgilendiren eğilimler; devlet, hükümet ve yerel yönetimler gibi yönetsel aktörler; AB üyeliği süreci, demokratikleşme adımları ve yasa yapma süreçleri gibi siyasi-toplumsal süreçler ile ilişkilerinin dönemsel olarak betimlenmesi için kullanılmıştır. Bu betimleme yoluyla, sivil toplum örgütlerinin demokratik konsolidasyon sürecindeki etkililiği üzerinde etkide bulunan kaynaklar, özerklik, kurumsallaşma ve gönüllülük esasları gibi çeşitli unsurlar saptanmıştır. Sonuçta, sivil toplum örgütlerinin daima bir kurucu problem etrafında bir araya gelen bir çıkar grubunu temsil ettiği ve çeşitli demokratik mekanizmalar ile bu grupların karar alma süreçlerini katılımını sağladığı varsısından hareketle, az önce sayılan unsurları ilgilendiren ve iç içe geçen çeşitli problemler ortaya konmuştur ve çözüm önerileri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, demokratik konsolidasyon, gönüllülük, karar alma süreçleri, kaynaklar, özerklik, sivil toplum örgütleri

ABSTRACT

DEVELOPMENT DYNAMICS OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN TURKEY: DIFFERENCES AND TRENDS IN THE PERIOD AFTER 1980

Esra Huri BULDUK

This thesis examines the development, dynamics, periodical differences and basic tendencies of civil society in Turkey from 1980 to the present. Throughout this examination, non-governmental organizations have been discussed in terms of their participation in democratic consolidation processes and their capacity to be effective in the field of civil society as democratic actors. To consider non-governmental organizations from this perspective, the data of official institutions in the field of civil society and non-governmental organizations conducting research in this field were taken as a basis, and the studies of researchers and academicians who conduct scientific research in this field were included in the discussion. These data and researches have been used to periodically describe the relations of non-governmental organizations with the trends of civil society such as global, national and local dynamics; the administrative actors such as state, government and local governments; the political-social processes such as the EU membership process, democratization steps and law-making processes. Through this description, various factors such as resources, autonomy, institutionalization and volunteerism, which have an impact on the effectiveness of non-governmental organizations in the democratic consolidation process, have been determined. In conclusion, based on the consequence that non-governmental organizations always represent an interest group that comes together around a founding problem, and ensure the participation of these groups in decision-making processes with various democratic mechanisms, various problems related to and intertwined with the elements mentioned above have been put forward and solutions were discussed.

Keywords: autonomy, decision-making processes, democratic consolidation, European Union, non-governmental organizations, resources, voluntariness

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasını ilgilendiren sorunlarla ve sorularla karşılaşmam, yıllardır sivil toplum alanında bir gönüllü ve profesyonel olarak çok çeşitli düzeylerde çalışırken edindiğim deneyim sayesinde mümkün oldu. Türkiye’de demokrasinin sancılı atılımları ve zaman zaman oluşan geri çekilmeler esnasında, sivil toplumun da zaman zaman geri çekilerek zaman zaman ileri atılarak bu süreçten etkilendiğini, fakat her durumda herkesin elinden geldiğince her süreçte demokratik bir aktör olarak yer almaya çalıştığını gördüm, doğrudan bu süreçlerin bir parçası oldum. Bu yüzden bu tez çalışmasını yapma fikri, en çok da bu süreçler ile sivil toplumun bu süreçlerdeki katkı ve yetersizliklerini düşünmek ihtiyacından doğmuştur.

Türkiye, nitelik ve niceliksel açıdan gelişmiş ülkelerdeki sivil toplum örgütlülüğünü henüz yakalayamamış olsa da güçlü, kurumsallaşmış ve kendini birçok şekilde ispat etmiş bir sivil topluma sahiptir. Bir sivil toplum aktörü olarak çalışırken ve sonrasında bu tezi yazarken gördüğüm resim hem etkinlik repertuarı hem de etki alanı açısından gelişmiş, son derece çeşitli ve ayakları yere basan bir sivil toplum resmiydi. Bu yüzden bu çalışma öncelikle, sivil toplum alanında emek veren gönüllü ve profesyonel her türden aktörün, kişinin ve kurumun varlığı ile çabasını yansıtıyor. Yıllar içinde değişen yasal ve anayasal çerçeveler, ekonomik ve toplumsal koşullar içinde sivil toplum örgütlerini, ellerinden geldiğince yoğun bir enerjiye işler kılan meslektaşlarıma çok teşekkür ediyorum. Sık sık sekteye uğrayan ve uzun bir yolculuğa dönüşen tez yazım sürecinde destek ve katkısını esirgemeyen sevgili hocalarım İsmail Coşkun, Murat Şentürk ve Demet Lüküslü’ye de çok teşekkür etmek istiyorum. Desteğini hiç esirgemeyen Mehmet Ali Çalışkan olmasaydı tezimi sonlandıramazdım. Mehmet Ali Çalışkan’a da sivil toplum dünyası ve bana verdiği katkıdan dolayı çok teşekkür ediyorum. Hayatıma anlam katan sevgili oğlum Mehmet Arin de bu süreçte bana eşlik etti. Önce Mehmet Arin ve ardından sevgili anne ve babama da destekleri için sonsuz teşekkürler.

Esra Huri BULDUK

İstanbul, 2024

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM SİVİL TOPLUMA DAİR TEORİK ÇERÇEVELER VE TEMEL TANIMLAR	13
1.1. Sivil Toplum Kavramı	14
1.2. Sivil Toplum Düşüncesinin Sivil Toplum Kuruluşlarına Dönüşmesi	26
1.3. Sivil Toplum Örgütlerinin Sınıflandırılması	28
1.4. Sivil Toplumun İşlevleri	38
1.5. Modern Sivil Toplumun Oluşumu	44
1.6. Çağdaş Dünyada Sivil Toplum Tartışmaları	51
1.7. Devlet, Demokrasi, Güven ve Sivil Toplum	55
1.8. Küreselleşmiş Bir Çağda Sivil Toplumu Tanımlamak	64
1.9. Sivil Toplum Alanının Çeşitliliği	66
1.10. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Tanımları	68
1.11. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları ve Kurumsal Kapasite	71
İKİNCİ BÖLÜM 1980-2000 TARİHLERİ ARASINDA SİVİL TOPLUMUN (YENİDEN) İNŞASI	78
2.1. 1980 Sonrası Türkiye’de Sivil Toplum	81
2.2. 1980 Sonrası Dönemde Devlet Sivil Toplum İlişkisi	85
2.3. 24 Ocak Kararları Doğrultusunda Yeni Bir Süreç	92
2.4. 1982 Anayasası’nın Sivil Toplum Alanına Etkisi	98
2.5. Serbest Piyasa, Bireycilik ve Demokratikleşme	102
2.6. Kimlik Politikaları ve Devletin Tepkisi	106
2.7. 1990-2000 Arası Türkiye’de Sivil Toplumun Gelişimi	110
2.8. Sivil Toplumun Yükselişi	115
2.8.1. Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı (TEMA)	118
2.8.2. Tüketici Hakları Derneği (THD)	120
2.8.3. Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı	123
2.8.4. Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV)	126
2.9. 1980-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Sivil Toplumun Genel Özellikleri	128
2.10. 17 Ağustos Depremi ve Sivil Toplum Kuruluşları	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 2000'DEN GÜNÜMÜZE SİVİL TOPLUMUN SEYRİ.... 135

3.1.	28 Şubat Post-Modern Darbesi ve Sivil Toplum	135
3.2.	2000'lere Başlarken.....	138
3.3.	2000 Sonrası STK'larda Kaynak Sorunu	143
3.3.1.	Mali Kaynaklar	143
3.3.2.	İnsan Kaynakları.....	145
3.3.3.	Teknolojik Altyapı Kaynakları	145
3.3.4.	Kaynaklar Sorununun Değerlendirmesi	146
3.4.	Sivil Toplum Diyalogu ve Türkiye	148
3.5.	2000'lerde Hızlanan AB Gündemi ve STK'lar	158
3.5.1.	Avrupa Birliği Bağlamında Sivil Topluma Yaklaşım	160
3.5.2.	AB'de Sivil Toplum Kuruluşları	162
3.5.3.	Türkiye'de Sivil Toplumun AB ile İlişkilerdeki Rolü	165
3.5.4.	AB'nin Aday Ülkelere Yönelik Sivil Toplum Politikası	174
3.5.5.	AB Fonları ve STK'lar: Proje Ekonomisi	175
3.5.6.	AB, Demokratikleşme ve STK'lar	180
3.5.7.	Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Rol Alan Sivil Toplum Kuruluşları.....	182
3.6.	Çevre ve Ekoloji Kaygılarının Yükselişi ve Sivil Toplum	194
3.7.	Türkiye'de Yeni Sivil Toplum Çalışmaları	200
3.8.	2000'ler Sonrası Sivil Toplumun Genel Bir Panoraması	206
SONUÇ.....		209
KAYNAKÇA.....		223
ÖZGEÇMİŞ.....		264

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Yıllara göre vakıf sayısı	79
Şekil 3.1: 2011 itibariyle STK'ların mali kaynakları	144
Şekil 3.2: STK'ların yıllık gelirleri	144
Şekil 3.3: Teknik kaynakların yeterliliğine dair STK'ların değerlendirmesi.....	146

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Sivil Toplum Aktörleri Listesi.....	71
Tablo 3.1: 2002–2010 Yılları Arasında AB’den Türkiye’ye Ayrılan Mali Bütçe	176

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
AÇEV	: Anne Çocuk Eğitim Vakfı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DB	: Dünya Bankası
DDB	: Dernekler Daire Başkanlığı
DISK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
IMF	: International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)
İŞKUR	: Türkiye İş Kurumu
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
RP	: Refah Partisi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TEMA	: Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı
THD	: Tüketici Hakları Derneği
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
Türk-İş	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSEV	: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü

GİRİŞ

Bu tez çalışması, toplumların yapı taşlarından biri olarak öne çıkan sivil toplum örgütlerinin Türkiye özelindeki gelişim dinamiklerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum örgütlenmelerinin desteklenmesinde etkili olan unsurlar ile sivil toplum örgütlerinin sürdürülebilirliğine odaklanan çalışmada, özellikle 1980’li yıllardan itibaren karşılaşılan demokratik konsolidasyon ilişkileri ele alınmaktadır.

Bu tezin amacı, 1980’lerden günümüze Türkiye’de sivil toplum alanının nasıl şekillendiğini, sivil toplum örgütlerinin devlet ve toplumla nasıl ilişkilendiğini, çeşitli yerel, ulusal ve küresel değişikliklere nasıl tepkiler verdiklerini ve ne şekilde dönüşüp yeniliklere uyum sağladıklarını veya sağlayamadıklarını incelemektir.

1980’ler sonrası Türkiye, dünyada artan küreselleşme baskısı altında 80’ler öncesi şekillenen çeşitli toplumsal dinamiklerin ortadan kalktığı, bazılarının dönüştüğü, bazılarının ise daha yoğun bir istikrar kazandığı, ayrıca yeni dinamiklerin ortaya çıktığı bir dönemdir. 1980 sonrası dönemde sivil toplum Türkiye’de daha hareketli bir alan haline gelmeye başlamış ve etkisi farklı alanlarda da giderek artmıştır. Sivil toplum örgütlerinin ülke genelinde faaliyetleri 1980’lerle beraber artıp dikkat çeker hale gelirken, bu örgütler, geleneksel siyasetin yetersiz kaldığı konularda da giderek önemli roller üstlenmeye başlamıştır. Bu açıdan, sivil toplumun gelişimi bu konuyu inceleyen kaynaklarda Cumhuriyet kuruluşu ile 5 döneme ayrılırken 1980 sonrası dönem 2000 öncesi ve sonrası olarak iki dönemde incelenir (İçduygu vd., 2011). Buradan hareketle bu tez de 1980 sonrasını iki ayrı dönem olarak inceleyecektir. Her iki dönem arasında sivil topluma etki eden dönüşümler üzerine yapılacak tartışmada devamlılık-süreklilik ilişkisine odaklanılacaktır.

Sivil toplum kavramı, Fuat Keyman’ın (2006) sözleriyle,

Genel anlamıyla, bir ülkede (a) devlet ile topluma, (b) siyasi aktörler ve bürokrasi ile gönüllülüğe dayalı siyasi alan dışı örgütlenmeler ve etkinliklere, (c) kamusal alan ile özel alan arasında yer alan ya da bu alanlarda ortaya çıkan karmaşık ilişkilere işaret eder. (s. 15)

Bu yüzden sivil toplumdan bahsederken ilk düşünülmesi gereken şey, sivil toplum alanının bir geçiş, buluşma alanı olduğu, devletin denetimiyle müphem bir ilişkisinin bulunduğu,

dolaylı veya dolaysız ama belli düzeyde siyasi bir nitelik içeren, fakat özünde toplumsal sorunların çözümüne dönük sivil etkinlikleri, ilişkileri, çıkarları yaşama geçiren bir alan[a] (Keyman, 2006: 15)

tekabül ettiğidir. Tüm bu ilk kavramsal değerlendirmelerden, sivil toplumun temelde demokrasinin mühim bir parçası olduğu sonucu çıkar. Demokrasinin daha siyasi mekanizmaları olan seçim ve partilere ek olarak, sivil toplumu oluşturan diğer örgütlenmeler, yurttaşların haklarını kullanmasını, yeni hak taleplerini dile getirmesi, tüm bunlar için bir araya gelerek kendi çıkar ve hakları temelinde birlikte eylemde bulunmasını sağlar. Özellikle modernlikle birlikte, modernliğin getirdiği “toplumsal sözleşmeci” liberal ve liberal-demokratik çerçeveler, sivil toplumu bir yandan yönetenler ile yönetilenler arasındaki olası çatışmaların hatlarının yumuşatılması, talep ve yanıtların yöneticiler ile yurttaşlar arasında söze dayalı olarak iletilmesi ve diğer yandan da yurttaşların birlikte yaşama, sorun çözme, iletişim kurma alanlarını genişletme amacıyla ilişkilendirmiştir (İçduygu vd., 2011: 49).

Sivil toplumun Türkiye özelinde tarihsel gelişimini ele alan çalışmalar genel olarak, güçlü devlet geleneğinin karşısında zayıf kalan sivil toplumun güçlenmesi üzerinden bir anlatıya sahiptir (Göle, 1994; Heper, 1985, 1991; Keyman ve İçduygu, 2013; Toprak, 1996). Bu doğrusal tarih anlatısı temelinde Batı merkezli modernleşmenin, devlet dışı oluşumların, devletin nüfuz ettiği alanlarda önemli birer aktör haline gelmesi bulunur (İçduygu vd., 2011). Ancak yine de Batı merkezli modernleşme anlatısına karşılık küreselleşen dünya farklı coğrafyaların karakteristik özelliklerinden ötürü farklı modernleşme süreçleri yaşadıkları ve bu farklı süreçlerin de tıpkı diğer alanlara olduğu gibi sivil toplum alanına farklı yansıdığı ve bu durumun da farklı sivil toplum deneyimleri yarattığını iddia eden çalışmalar da vardır (Kalaycıoğlu, 2002; Keyman ve İçduygu, 2010; Şimşek, 2004). Dolayısıyla herhangi

bir dönemde sivil toplumu ele almak için öncelikle metodolojik birtakım çerçeveleri tartışmak gerekmektedir.

Az önce işaret edilen “güçlü devlet/zayıf sivil toplum” kavramsal çerçevesi, genellikle -en az- Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayan bir hat tesis ederek, Türkiye tarihini kâdim bir dikatomi açısından, yani devlet seçkinleri ve siyasi seçkinler açısından yorumlamaktadır (Herper ve Keyman, 1998: 259). Herper ve Keyman için devlet seçkinleri, “siyasi seçkinler dahil yönetimdeki diğer gruplardan neredeyse tam bir özerklik varsayımıyla” Batılaşma reformlarının, özellikle de sekülerizmin hem bürokraside hem de halk nezdinde aracısı ve savunucusu olan bir grup yahut belki daha iyi bir ifadeyle bir *dinamiktir* (Herper ve Keyman, 1998: 259). Bunun yanında sivil toplum karşısında duyarsızlıkla malul ve temel hedefleri oy toplamak olan, dolayısıyla bunun için de tikel taleplere açılıp kendilerini devletin karşısında halkın sözcü veya temsilcileri olarak sunarak oy kaynaklarına yönelik himayeci bir siyaset yürüten siyasi seçkinler bulunur (Herper ve Keyman, 1998: 261–262). Dolayısıyla bu tabloda, sivil toplumu sivil toplum yapacak olan zorunlu koşul, yani tikel grupların ve geniş yurttaş yığınlarının örgütlü çıkarlarını savunusuna yer olmamıştır (Herper ve Keyman, 1998: 262).

Bu çerçeveyi kullanan herhangi bir analizin, örneğin 70’lerdeki temel sendikal örgütleri ve onların hak mücadelelerini anlayacak araçlar yönünden zayıf olması bir yana, özellikle 80’lerle beraber yükselen sivil toplum örgütlerinin hareketliliğini anlamada yardımcı olmayacağı görülmektedir. 80’lerle beraber ortaya çıkan ve çevre, eğitim, engelliler ve diğer hak alanlarında mühim bir ivme kazanan sivil toplum örgütleri ile onların ivmelendirdikleri sivil toplum alanı, halkçı siyasi seçkinler ile bürokratik-reformcu devlet seçkinleri arasındaki bir ikilik açısından yorumlanamayacak bir çeşitlilik sunmaktadır. Bu yüzden, bu çerçeveyi de göz ardı etmeksizin sivil toplumu ve sivil toplum alanını teşkil eden aktörleri daha etkili şekilde kavrayabilecek bir çerçeveye ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu diğer çerçeveyi “demokratik konsolidasyon” çerçevesi olarak tanımlamak mümkündür. Bu çerçeve içerisinde, çeşitli düzeydeki seçkinlerin önemleri göz ardı edilmese de onları sivil toplumu tümüyle teşkil etmedikleri savunulur (Toros, 2007:

396). Sivil toplum alanı, oy talebinde ya da iktidar iddiasında bulunan bireyler ile bağı oldukları yahut olmadıkları geniş halk kitlelerinin ötesinde, örgütlü yurttaş hareketlerine, yani tam anlamıyla “sivil toplum kuruluşlarına” açık, onların aktörlüğünün de en hafif tabirle katkıda bulunduğu bir alandır. Hatta, demokrasiyi sadece seçim ve oy kullanma döngüsüne indirgemek, demokrasinin hem alımlanışına hem de işleyişine dair zayıf bir fikirdir. Toros’un (2007) deyişiyle,

kitlesel kamunun demokratik konsolidasyon için önemi..., [onun], kendini örgütleyerek demokratik rejimleri mevcut demokratik olmayan uygulamalar ile değerleri sorgulamak ve onlara meydan okumak yoluyla daima değiştirme şansı olduğu varsayımına dayanır. (s. 396)

Bu açıdan, demokrasinin sağlam temellere oturması, tüm siyasal ve kamusal yöneticilerin sorumlu ve hesap verebilir kılınması, STK’lara ve onlarda örgütlenen yurttaşların etkinlikleri ile etkililiklerine bağlıdır. Eğer ki STK’lar demokrasiyi sağlamlaştırabiliyorsa, bu onların toplum nezdinde ne kadar örgütlü ne derece etkili ve geniş kitlelerin problemlerine nereye kadar ses olduklarına bağlı olacaktır. En temelde yasama süreçlerinden başlayarak, STK’lar bir ülkedeki demokratik işleyişe dahil olabilmekte, gerektiğinde siyasi partiler ve diğer temsilciler aracılığıyla çeşitli düzenlemelerin, yeni yasaların gerçekleştirilmesine katkıda bulunabilmektedir. Demokrasi,

güç ilişkilerini yurttaşların yaşadıkları çevrelerini değiştirme ve toplumlarını şekillendiren hayati kararlar hakkındaki tartışmaları etkileme şansını maksimize edecek şekilde ayarlayan bir araç (Toros, 2007: 398)

olarak tanımlanırsa, STK’ların niçin demokrasinin olmazsa olmaz bir parçası olduğu da kendiliğinden anlaşılır. Zira STK’lar, tam da örgütlenmiş yurttaşlara, çeşitli problemleri ama yeni yasalar çıkmasını ve eskilerin gözden geçirilmesini sağlayarak ama (kitlesel ağaç dikme kampanyaları gibi) daha doğrudan müdahalelerde bulunarak çevrelerini el birliği ile dönüştürme işlevi sunmaktadır. Dolayısıyla STK’lar, en az

diğer siyasi araçlar kadar, demokrasinin onsuz olmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu yüzden daha genel bir açıdan, sivil toplum şöyle tanımlanabilir:

Açık, gönüllülük esasına dayalı, kendi kendini üreten, büyük oranda kendi kendini destekleyen, devletten görece özerk ve yasal bir nizam ya da ortak değerler kümesiyle bağlı örgütlü toplumsal yaşam sahası (Toros, 2007: 398)

Bu tez boyunca, o halde, 80'ler sonrası Türkiye'de sivil toplumun gelişimi ele alınırken bu alandaki STK'lar temelde birer “demokratik konsolidasyon aktörü” olarak görülecektir. Onların yerel, ulusal ve küresel eğilimlerle, güçlerle ve dönüşümlerle ilişkileri temelde demokrasinin işleyişine katkıları bakımından değerlendirilecektir. STK'ların yurttaşların hangi problemlerine, nasıl yanıt verdiği, hangi araçlar ve yollarla bu problemlerin çözümlerine katkıda bulundukları ve daha da önemlisi, devletle yurttaşlar arasında ne şekilde köprü kurdukları soruları bu çerçevede düşünülecektir. Bu kurum ve kuruluşların etkinlikleri, etkililikleri, kitlesellikleri ve çeşitlilikleri, demokrasi açısından da bir barometre teşkil ettiği için, onların katılıma açıklıkları, şeffaflıkları ve iç işleyişlerine dair diğer özellikleri de bizzat demokratik değerler açısından incelenecektir.

STK'ların iç yapısının ve işleyişinin, üyeleri, yurttaşlar, yerel otoriteler, diğer STK'lar, devlet kurumları ve uluslararası kuruluşlar gibi dış alanlar ve aktörlerle ilişkilerinin önemi göz önüne alındığında, bu örgütlerin çeşitli nicel ve nitel boyutlarını ele almak bir sistematik yaklaşım gerektirmektedir. Bunu sağlamak adına, 80'ler sonrası STK'lar arasında bu tezin kapsamında daha doğrudan incelenecek olanlar, tüzükleri, etkinlikleri, üyelik sistemleri, genel kurulları, mali şeffaflıkları, bağlı oldukları (vakıf ya da dernek olmalarına göre değişebilen) yasal çerçeveler gibi bir dizi özellikleri bakımından değerlendirilecektir. Bunlar özetlenirse, *oluşumsal* veya *kurum-içi boyut*, *yasal boyut*, *değer temelli boyut* ve *etki boyutu* olarak tasnif edilebilirler (Toros vd., 2010: 398). Bu boyutları derinlemesine değerlendirmek üzere Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gibi devlet kurumlarının, sivil toplum üzerine çalışan STK'ların ve akademik ya da bağımsız araştırmacıların derlediği verilerden, bizzat STK'ların kendi tüzükleri, etkinlik raporları ve sağladıkları diğer belgelerden,

Avrupa Birliği (AB) gibi daha küresel örgütlerin rapor ve belgelerinden yararlanılacaktır. Bu temel malzemedен hareketle, sivil toplum alanının ve STK'ların 80'lerden günümüze kadar çeşitli yanlar bakımından gösterdiği süreklilikler ve kesintiler yakalanmaya çalışılacak, nihayetinde de bunlar STK'ların geleceğine yönelik çeşitli eğilimleri değerlendirmek üzere formüle edilecektir.

Bu tez boyunca tartışılan tüm konular, Türkiye'deki sivil toplum hareketinin kendi gündemini yaratma konusundaki eğilimini değerlendirmek üzere ortaya konulacak argümanları toparlamayı hedeflemektedir. Sivil toplumun özellikle demokrasi üzerindeki etkisi ancak toplumun gerçek gündemlerinin keşfedilmesi ve çözümlerin yerelin ihtiyaçları ile ortaya çıkmasına bağlıdır. Ancak sivil toplumun siyasi ve ekonomik temasları gündemi şekillendirebilmekte ve sivil toplumun gerçek gücünü ortaya koyamamasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla özellikle 2000 sonrası ortaya çıkan süreçler bu gözle ele alınacak ve kritik edilecektir.

Birinci bölümde, sivil toplumu tartışmalarında hüküm süren bir dizi teorik çerçeve ele alınarak, bu tez çalışmasının teorik konumu netleştirilecektir. Bu bölüm boyunca, doğumu modern toplumların öncesine uzandığı iddia edilebilecek sivil toplumun ne olduğuna, özellikle modern, kapitalist toplumlarda icra ettiği temel işlevlere dair felsefe ve diğer sosyal bilimler alanında getirilmiş teorik açıklamalar tartışılarak, çağdaş toplumların özellikle bu tezin odaklandığı son kırk yılında sivil toplumda meydana gelen dönüşümleri en iyi şekilde izah eden bir dizi temel tanım formüle edilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde, 12 Eylül 1980 Askeri Darbe'sinden 2000 yılına kadar geçen sürede STK'ların ortaya çıkışı, yayılışı ve sivil toplum alanında giderek daha büyük bir etki alanı elde etmesi ele alınacaktır. Bu dönem, 1983 anayasasının damgasını vurduğu, bu anayasanın koyduğu hukuki şartlar altında çeşitli toplumsal dinamiklerin sivil toplum alanında örgütlenerek, yurttaşların çevresel, engelliliğe dair ve daha birçok başka alanla alakalı sorunlarını dile getirmeye başladıkları yıllardır. Bu yıllar içinde Avrupa Birliği üyeliği gündeme gelmiş, küresel ekonomik entegrasyon dinamikleri Türkiye ekonomisinde merkeze yerleşmiş ve gündemi belirlemiştir. Dolayısıyla, bu şartlar altında sivil toplum alanının gelişimi de en yerel sorunlarla en

küresel dinamikleri aynı anda hesaba katmayı, anayasal hakların demokratik kullanımını ve STK'ların demokratik konsolidasyona etkilerini bu çerçevede değerlendirmeyi gerektirmektedir. Darbe'nin yarattığı sosyo-ekonomik dönüşümlerin ardından, bu ilk evre Türkiye'de STK'ların uyanışıyla da damgalanmıştır.

Üçüncü bölümde, sivil toplumun Türkiye'deki gelişimi 2000'ler sonrasında günümüze gelen bir tarih aralığında değerlendirilecektir. Bu tarih aralığı ilk önce, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) bugüne dek süren iktidarıyla damgalanmıştır. AKP'nin demokratikleşme adımlarıyla birlikte STK'lar ve genel olarak sivil toplum alanı 80'ler sonrasında kazandığı hareketliliğin ivmelendiği, sivil toplum alanındaki kurumsal aktörlerin çoğalıp çeşitlendiği, AB üyeliği için yasalaştırılan uyumluluk kriterlerinin yasal temelleri dönüştürdüğü ve sonuç olarak da demokratikleşmenin ivmelendiği bir bağlamla başlamıştır. Bu bağlamda yepyeni bir etken özellikle STK'ların mali yapılarını etkilemeye başlamıştır. AB uyumluluk yasaları ve atılan üyelik adımlarıyla birlikte, Türkiye'de STK'lar AB fonlarından faydalanabilir hale gelmiştir. Bu yeni mali dinamik özel bir ilgiyi hak etmektedir. Zira, STK'lara sadece ek bir gelir kaynağı açmakla kalmamış hem üyelerle hem de diğer yurttaşlarla, ayrıca diğer sivil toplum alanı içi ve dışı aktörlerle ilişkilerini de etkilemiştir. Bu dönemi ilgilendiren bir başka mesele de ekolojik meselelerin gezegen düzeyinde bir krize dönüşmesi ve Türkiye'de de sivil toplum alanının bundan etkilenmesidir. Bu yüzden bu bölüm boyunca başta bu iki küresel etken olmak üzere sivil toplum gelişimi 2000'sonrasına damga vuran dinamiklerle ilişkisi açısından değerlendirilecektir.

Son olarak Sonuç bölümünde, sivil toplum alanındaki kurum ve kuruluşların yapısal/kurumsal özellikleri ile maruz kaldıkları yerel, ulusal, küresel eğilimler ve güçlerle ilişkilerinin mevcut durumundan hareketle hem bir güncel durum analizi yapılacak hem de geleceğe açılan STK'ların geleceğe açılacak dinamikleri değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede, STK'ların mevcut örgütlenme ve ilişkilerinin zayıf güçlü yanları tespit edilmeye, bu örgütlerin demokratik konsolidasyona katkı vermeye ve yurttaşların demokrasiye etkin katılımına alan açmaya dönük yanlarının hangi tehlikelerle karşı karşıya olduğu ele alınmaya çalışılacaktır.

Lâkin, yukarıda tanımlandığı haliyle 80' sonrası Türkiye'de sivil toplumu ele almadan önce, en azından 80'lerden günümüze gelen haliyle sivil toplumu, 80' öncesinde ayırmaya yetecek kadar ele almak gerekmektedir. Bu amaçla bu Girişin devam eden kısmında yalnızca kısıtlı düzeyde ve soyut çizgileriyle Türkiye'de sivil toplumun gelişimi, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'e kadar geçen dönem içinde özetlenecektir.

Cumhuriyet'in başlarda, Osmanlı Devleti'nde birçok mekanizmayı, eğilimi ve problemi miras aldığı söylenebilir. Her ne kadar genç devlet, yöneticileri ve bilhassa kurucusu Mustafa Kemal Atatürk nezdinde Osmanlı'dan bir kopuş olarak tasavvur edilmiş olsa da Cumhuriyet'in kurucu kadroları, en az onun halkı kadar Osmanlı Devleti'nde yetişmiş, onun tanımladığı toplumsal alanda oluşmuş bir kitleydi. Yeni kadroların az çok Osmanlı reform hareketlerini takip ederek merkeze yerleştirdikleri “Batı uygarlığını yakalama” hedefi çerçevesi özellikle kuruluşun ilk yıllarına damga vuracaktı. Dolayısıyla hem devletçi hem de reformcu miras, kurulan devletin toplumu yukarıdan biçimlendirdiği bir çizgi teşkil etmiştir (Keyman, 2006: 23). Bu yukarıda da değinilen “güçlü devlet geleneği”nin en açık şekilde kendini gösterdiği bir dönemdir:

Türk modernitesinde devlet, toplumdan tamamen bağımsız şekilde işleyerek ve toplumu dönüştürme kapasitesinin üstten geldiğini varsayarak ayrıcalıklı ve egemen bir özne olarak hareket etmiştir (Keyman, 2006: 23).

Devlet öyle baskın bir aktördür ki, sivil toplum için, en azından günümüzde anlaşılan anlamda “örgütlü ve devletten görece bağımsız STK” benzeri herhangi bir oluşum neredeyse yoktur. 1950 yılına kadar tek başına etkinlikte bulunan tek dernek, devletin reformcu seçkinlerinin elindeki temel bir propaganda ve eğitim aygıtı olan Halk Evleri'dir (Sağlam, 2020: 600). Dolayısıyla, Osmanlı'da modern anlamıyla STK'lara benzemeseler de (zira henüz ortada özerk bireyler ve yurttaşlar bulunmamaktadır) yine de tebaa ile devlet arasında bir tür diyalog kuran ve daha önemlisi, bir tür yardımlaşma/dayanışma çatısı oluşturan vakıf örgütlenmesinin birkaç yüzyıllık sürekliliği ortadan kalkmış durumdadır (Sağlam, 2020: 600). Bu dönemde henüz sivil toplumun ortaya çıkamamasının daha temel bir sebebi ise, her ne kadar

1920’lerde serbest teşebbüse dayalı bir liberal ekonomi siyaseti benimsemiş olsa da sermaye birikiminin zayıflığı, maddi altyapı yokluğu, savaş sonrası küresel 1929 Buhranı gibi sebeplerle bu siyasi kararın uygulanamamış olmasıdır (Herper ve Keyman, 1998: 260). Her durumda netice devletten bağımsız bir sermaye birikimi ve akışının ya hiç olmaması ya da çok cılız kalmasıdır, bu da sonuç olarak modern bir sivil toplumu teşkil edecek zemini, yani bireysellik, serbestiyet, ortak olanda bağımsız tikel çıkarlar gibi unsurların oluşumu olumsuz etkilemiştir.

1945’e kadar tek parti rejimi altında gelişen Türkiye toplumu, çok partili yaşama geçer geçmez bir anda hareketlenmiştir. Sivil toplum alanında hemen ve doğrudan etkileri gözlenemese de siyaset yapmanın merkezi öncelikle devlet seçkinlerinden siyasi seçkinlere kaymış, bu da en azından kısmen de olsa tikel çıkar gruplarının oluşumu tetiklemiştir, fakat bu çıkarlar sivil toplum örgütlenmek yerine siyasi partilerin “himayeci siyaset” yapma biçimine tâbi kılınmıştır (Herper ve Keyman, 1998: 260–261). Himayeci siyaseti, devlet seçkinleri karşısında siyasal meşruiyet elde etmek amacıyla temelde oy toplamaya ve çoğunluğu ele geçirmeye güdülenen siyasi seçkinlerin, kendi tabanlarını organik olarak seferber etmek adına bir tür iltimas rejimi tesis etmesi olarak tanımlayabiliriz (Herper ve Keyman, 1998: 259). 1945 sonrası ortamda himayecilik, özellikle görece ilk dönemde temin edilmiş olan sermaye birikiminin serbest teşebbüsü ve sanayileşmeyi yoğunlaştırmasıyla karakterize olmuş halk kitlelerini hedef almıştır. Fakat hem hâlâ hüküm süren Cumhuriyet yurttaşlığı idealinin baskısı hem de himayecilik, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş, 1952) gibi bir işçi örgütü dışında sivil toplum alanında örgütsel kısırlığın sürüp gitmesine neden olmuştur (İçduygu vd., 2011: 57).

1960’lardan 1980’lere giden süreç ise, öncelikle 1960 Darbesi’sinin anayasasının yarattığı sivil özgürlüklerle karakterize olmuştur. İlk darbeyi müteakip yapılan anayasasının örgütlenme imkân ve özgürlüklerini genişletmesiyle hem işçi hem de işveren grupları sayısız çok sayıda örgüt altında örgütlenmiş, ayrıca daha klasik dernek ve vakıf gibi örgütler de hızla çoğalmıştır. Fakat bu yılları karakterize eden sınıf mücadeleleri ve genel toplumsal kutuplaşma, sivil toplum örgütleri olarak görülebilecek bu kurumlar, himayeci siyaset tarzından da destek alan siyasi partilerle

bütünleşmeler dahi fazlasıyla iç içe geçmişler ve bağımsızlıklarını büyük oranda yitirmişlerdir (Herper ve Keyman, 1998: 265). Ayrıca, siyasi partilerden bağımsız kalan sivil toplum örgütleri de bu defa devletin korunması ve Cumhuriyet'in yurttaşlık idealini savunmasına adanmışlardır (İçduygu vd., 2011: 56–57). Dolayısıyla hiç kuşku yok ki bu dönem iki seçkin grubu, yani devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasındaki bir gerilimi merkeze koymaktadır. Fakat yine de yukarıda yapılan itirazı vurgulamak gerekmektedir: Bu iki grup ya da eğilimin Türkiye’de toplumunda iki temel aktör oldukları kesin olsa da 1960 sonrası gelişim, aslında aynı zamanda sivil toplum alanının devlet ve siyasi partilerin ötesinde kendi gündemlerini gerçek anlamda ilk defa doğrudan öne sürmeye başladıkları bir dönem de olmuştur. Örneğin Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK, 1974) ile Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasında büyük bir yakınlığın varlığı inkâr edilemez olsa da CHP’nin DİSK’i etkilediği kadar tersi de söylenebilir. Yani DİSK’in ve aslında öncesindeki Türk-İş ve benzeri sivil toplum kuruluşlarının aşırı hareketliliği ve hak savunuculuğu, CHP gibi bir merkez partiyi de sola doğru bükmüş, bu partiyi gündemine işçi, köylü ve genel yurttaş hakları gibi başlıkları katmaya ve toplumsal reformlar öneren sosyal-demokrat bir parti (“ortanın solu”) olmaya zorlamıştır (Şen ve Yenigün Altın, 2019: 440).

Özetlersek, aslında bakılırsa bu görece kısa otuz beş yıllık sürece üç askeri müdahale, uzun toplumsal mücadeleler, sert kutuplaşmalar, küresel, ulusal ve yerel dönüşümler sığmıştır. Sanayileşmenin ve bunu müteakip köyden kente göçün artışı, geniş kitleleri kentle, bireyselleşmeyle ve başkalarıyla bir arada yaşama gerekliliğiyle daha yoğun olarak buluşturmuştur. Dolayısıyla tüm bu dönem boyunca alttan altta dönüşen şeyin kentlilik oranı ve kent nüfusu olduğu ileri sürülebilir. Kent, insanları yerel özelliklerinin ötesinde bireyler olarak bir araya getirdiği gibi, bu durum da bizzat toplumun daha genel çerçevesinde işgal ettikleri konumdan doğan çıkarlarının farkına varmayı ve kendileriyle aynı çıkarları paylaşan insanlarla örgütlenmeyi, dolayısıyla çıkarlarını haklar düzeni ve grameri içinde ifade etmeyi getirmiştir. Fakat kentleşme sadece şehre ilişkin bir fenomen değildir. Özellikle ekolojik sorunların tavan yaptığı 2000 sonrası manzarada ele alınacağı üzere, kırsal alanda da çevre koruma dernekleri yine hak bilinci ile yerinde yerel müdahaleler için örgütlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla sivil toplum alanı kendi kaynaklarını şehirlerde ve kentlilikte buluyor olsa

da yurttaşların kendi çıkarları ve hakları için örgütlenmesi bilinci kentsel çeperleri aşarak toplumun ve coğrafyanın diğer yanlarına da yayılmıştır.

Her halükârda, sivil toplumun 1980 öncesi serüveni iki seçkin eğilim arasındaki bir salınım indirgenemeyecek kadar çapraşık olabilmiştir. Toplumsal-tarihsel gelenekler olarak devlet seçkinciliği ve siyasi seçkincilik belli açılardan sivil toplumun büyüdüğü ortamı koşullayan büyük etkenler olsalar da sivil toplum gerçek zeminini yine de bu gelenekten ziyade gelişen ve katmanlaşan, karmaşıklaşan toplumun bizzat kendi dokusunda bulmuştur. Bu açıdan, bu iki seçkin eğilimi sivil toplumda ilişkisinde kurucu ve belirleyici olmaktan ziyade, etki üretmeye çalışan sınırlandırıcı birer etken olarak kabul etmek daha yerinde görünmektedir. Ancak böyle kabul edilirse, sivil toplumu hem örgütsel bazda hem de daha yaygın bir alan olarak teşkil eden gerçek kuvvetler, uğraklar, etkenler ve hareketler daha doğrudan görünebilir hale gelebilir.

Çalışmanın Metodolojisi

Sivil toplum zaman içerisinde pek çok gelişim sürecinden geçerek günümüzdeki hallerini almışlardır. Sivil toplumun, toplumsal meselelere odaklanması ve belirlediği amaçlar doğrultusunda çalışması da sivil toplumun kendisinin bir araştırma konusu olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda da sivil toplum örgütlerini konu alan sayısız çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma kapsamında da üzerine yoğunlaşılan konu ve belirlenen amaç doğrultusunda alan yazında yer alan çalışmalar referans alınmış olup çalışmanın metodolojisini ise doküman analizi ile araştırmacı tarafından gerçekleştirilen saha araştırmaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle doküman analizi ile literatürde yer alan ilgili araştırmalar toplanmış ve çalışma notları, saha gözlemleri, nicel ve nitel raporlar, sözlü tarih çalışmaları, röportajlardan oluşan doküman havuzu oluşturulmuştur. Bu kaynakların pek çoğu araştırmacının sivil toplum kuruluşlarında yaptığı çalışmaların ürünü, bir kısmı da diğer kurumların alanla ilgili yaptığı çalışmaları kapsamaktadır. Ardından toplanan kaynaklar teker teker incelenerek çalışmada kullanılabilecekler ayrıştırılmış kullanılması gereksiz görülenlerse elenmiştir. Konunun açıklanmasına yardımcı olabileceği düşünülen kaynaklardan

yararlanılarak da çalışmanın literatürü şekillendirilmiştir. Bunun yanında araştırmacı tarafından sırasıyla 2011 Van Depremi-2014 Soma Faciası- 2020 Pandemi Süreci ve 2023 Kahramanmaraş Depremi gibi olaylarda bizzat gerçekleştirilen saha çalışması deneyimlerinden de faydalanılmıştır.

Sivil toplumda görev alan pek çok sosyal çalışmacı ya da sosyal bilimci, sivil toplum kuruluşlarında bir “meselesi” olduğu için çalışmak ister. Araştırmacı üniversiteyi bitirdikten hemen sonra gönüllü olarak girdiği sivil toplum çalışmalarını profesyonel olarak yapmaya karar vermiştir. Aynı dönemde Avrupa Gençlik Fonları, Türkiye’yi önemli bir paydaş olarak kabul etmiş ve Türkiye sivil toplum diyalogunu güçlendirecek fonlar yavaş yavaş ülkemizde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde, fonları gençlere tanıtacak, yaygın eğitim metotları ile çalışacak kolaylaştırıcılar yetiştirilmiştir. Araştırmacı da bu kolaylaştırıcılardan biri olarak Türkiye’nin dört bir köşesinde, farklı konuları “mesele” edinen, farklı ölçeklerde yüzlerce sivil toplum kuruluşu ve inisiyatif ile çalışma fırsatı bulmuştur. Bu sürecin sonunda farklı çalışmalar yapmaya karar veren araştırmacı, yoksul çocuklar, kadınlar, gençler ile çalışma ve bu alanlarda 15 yılı aşkın meslek tecrübesi ile uzmanlaşma fırsatı bulmuştur. Farklı toplumsal kesimlerle travmatik toplumsal olaylar sonrasında çalışma fırsatı bulan araştırmacı önleyici hizmetlerin değerini daha da iyi anlamış ve sivil alanda politika geliştirmeye imkan verecek toplumsal oluşumlar ve gönüllük faaliyetleri içinde de yer almıştır. Türkiye’nin pek çok yerinde düzenli saha araştırmaları yapma fırsatı bulan araştırmacı; sivil toplumun hangi toplumsal problemleri çözebildiğini, hangilerini çözemediğini gözlemlene ve sivil toplumun son 20 yılına şahitlik etme fırsatı bulmuştur. Son 20 yılda, Türkiye’de sivil toplum kurumsal olarak gelişirken pek çok meslek insanını, uzmanın da sahada var olabilmesine zemin yaratmıştır. Tek başına toplum ve sosyal çalışmacılar arasında kurulan bu bağın bile toplumsal hayata katkısı çok büyüktür.

Araştırmacı, tez boyunca sosyal çalışma yapan bir sivil toplum profesyoneli gözü ile toplumun değişen ihtiyaçlarına, sivil toplumun yanıt verme hızı ve gücünü kendi deneyimlerinden yola çıkarak kritik etmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUMA DAİR TEORİK ÇERÇEVELER VE TEMEL TANIMLAR

Modern sivil topluma ne oluşum ve yapı ne de kavrayış bakımından tümüyle benzemese de ona en yakın fikir ve oluşumlar Antik Yunan’a ve dolayısıyla Antik Yunan felsefesine kadar gitmektedir. Antik Yunan toplumları, yönetsel birimleri şehirler halinde örgütlenmiş ve temelde yurttaşlara dayanan bir tür demokrasi deneyimi yaşamışlardır (MÖ 6. ve 5. yy). Yazılı tarihin görece ortalarında ortaya çıkıveren bu demokratik deneyim, bütün muazzamlığına rağmen, *şehirdede (sitede) toprak sahibi, erişkin bir erkek olmak* olarak tanımlanan türde bir yurttaşlığa dayanan güdük bir deneyimdi. Yani kadınlar, erişkin olmayanlar, yabancılar ve kuşkusuz köleler demokratik yönetime katılımdan dışlanmışlardı. Fakat yine de bu deneyim insanlık tarihinde derin izler bırakmıştır.

Biyoloji, fizik, metafizik gibi alanlarla ilgilenen bir ilk çağ filozofu olduğu kadar, demokratik deneyimin de *teorisyeni* kabul edilegelen Aristoteles, bu öncü deneyimi teorik bir çerçevede sorunsallaştıran ilk figür olarak öne çıkmaktadır. Aristoteles, bünyevi zorunlulukları, yani insani-biyolojik ihtiyaçların alanı olarak tanımladığı *oikos* (ev, yuva, yerleşke) ile *polis* (site, şehir, ortaklık, kamu) arasında temel bir ayrım yapmaktadır. *Polis*, insanların biyolojik varlıklar olmaktan çıkarak, yurttaş kimliğine bürünüp *zoon politikon* (politik hayvan) haline geldikleri, sitede teşkil olunan ortaklığın yaşamının tayinine katıldıkları alandır: işte Aristoteles bu alana *Politike Kainonia* (politik toplum) adını vermiş, bu da sivil toplumun bilinen ilk teorik kaydı olarak kabul edilmiştir (Aslan, 2010a: 190).

Aristoteles için, *politike kainonia*, devlet ile toplum arasında hiçbir ayrım içermemektedir, yani yurttaşlar topluluğu olarak toplum yönetsel erkle özdeşti, toplumdan özerk, ayrık bir yönetsel erk olarak devlet ortada yoktu (Aslan, 2010a: 191). Dolayısıyla Antik Yunan’da sivil topluma benzer bir şey varsa bu, henüz aşkın bir devletten muaf bir toplumun, hem “yüksek” siyasete ilişkin savaş ve barış, vergi ve topluluğun genel yükümlülükleri gibi unsurlara karar vermesini hem de doğrudan

meclis ya da daha dolaylı olarak yurttaşların inisiyatiflerinin hayırseverlik olarak kabul edilebilecek edimlerini de içermekteydi. Yurttaşlar ama doğrudan *polis*in meclisi yoluyla ama doğrudan şahsi inisiyatiflerle festivallere, olimpiyatlara destek olmakta, aşhaneler, çeşmeler gibi “sosyal tesisler” yaptırmaktaydı. Dolayısıyla, Aristoteles’in *politike kainoia*’sı sadece kavramsal olarak sivil toplumun öncesi olmakla kalmamış, bugün devletten özerk kurumlar olarak kavradığımız STK’ların en azından bir takım temel işlevlerini de üstlenmiş, bu açıdan da sivil toplumun öncülü olmuştur.

Antik Yunan’daki demokrasi deneyimi Büyük İskender’in akınlarıyla çözülmüş ve araya uzun bir imparatorluklar çağı girmiştir. Ardından Orta çağa gelindiğinde ise İslam coğrafyasında ilk sivil toplum örgütleri benzeri yapılar ortaya çıkmışlardır. Özellikle Selçuklu’da başlayıp Osmanlı İmparatorluğu ile devam eden vakıf geleneği Türkiye için hâlâ büyük öneme sahip bir geleneğin başlangıcına işaret etmektedir (Sağlam, 2020: 599). Bu kurumlar, hayırseverlik alanında büyük aşamalar kaydetmiş, Osmanlı’da tasavvufi tarikatlarla bütünleşerek mühim bir yer işgal etmişlerdir (Sağlam, 2020: 600). Avrupa’da ise sivil toplumun ortaya çıkması için feodalitenin çözülmesini, Kilise ile Kralların iktidarının dağılmasını beklemek gerekecektir (Aslan, 2010a: 191).

1.1. Sivil Toplum Kavramı

Kavramlardan her birine has niteliklerin, kökenin, tanımların ve evrilme sürecinin belirlenmesi o kavramın daha iyi açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Bu tez kapsamında da öncelikle sivil toplum kavramının incelenmesi çalışmanın seyri açısından öncem arz etmektedir. Bu noktada sivil toplumun doğru bir şekilde ele alınabilmesi adına ilk olarak kelimenin kökeni ve anlamına yönelmek gerekmektedir.

Sivil toplum kavramı kelime bazlı incelendiğinde öncelikle “sivil” kelimesinin, Fransızca ve Latince’den geldiği görülmekte, bireylerin ve bu bireylerin topluluk içerisinde, özellikle bir şehir bağlamında olan etkileşimlerini ifade ettiği söylenebilmektedir. Bununla birlikte kelime olarak sivil sözcüğünün medeniyet ve incelik gibi kavramları da içerdiği bilinmektedir. İlerleyen süreçte sivil sözcüğüne

eklenen “toplum” ifadesi de çeşitli toplumsal ve politik hareketler bağlamında sivil toplum kavramının ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır (Aslan, 2010: 262).

Geniş bir anlam yüküne sahip sivil toplum kavramı, asırlardır süregelen hem sosyal hem de siyasal Avrupalı düşüncelerden temel alan bir kavram olarak ön plana çıkmaktadır. Bu noktada söz konusu kavramın uzun ve köklü bir geçmişe sahip olduğu ifade edilebilmektedir. Buna karşın bu kavram ile anlamlandırılan pek çok çağrışımın bulunduğunu söylemek de mümkündür. Kavramın tarihsel evriminde çeşitlenen bu çağrışımlar, kesintisiz bir biçimde ilerleme kaydederek zamanla toplumun temel yapı taşı olan aile sınırlarını aşarak siyasal ve sosyal yaşamda kendine konum edinmiştir. Bu konu üzerine araştırmalar gerçekleştiren kişiler, sivil toplum kavramının doğumu, gelişimi ve ilerleyişine odaklanarak bu yönde önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Buna karşın söz konusu kavram üzerinde bir muğlaklık durumu hakimdir. Yani diğer bir ifadeyle sivil toplum kavramının açık ve kesin bir tanımı bulunmamaktadır (Kumar, 1993: 375).

Edwards’ın açıklamaları kapsamında sivil toplum, sıkça ele alınmasına rağmen genellikle doğru bir biçimde kavranamayan bir meseledir. Bunun nedeni de Edwards’a göre sivil toplumu açık bir biçimde ifade eden kapsamlı bir tanımın olmamasından kaynaklanmaktadır (Edwards, 2009: 121). Kimileri tarafından askeri toplumun zıddı olarak kabul edilen sivil toplum, her zaman askeri yapılarla karşıtlık göstermeyebilmektedir. Zira Mardin’in belirttiği üzere sivil toplum, uygar bir toplum niteliğindedir ve bu durumda modernlikten uzak bir toplum, uygar toplumun karşıtı olarak görülmektedir (Mardin, 2008: 9).

Sivil toplum kavramının açıklanmasına yönelik tanımlama yapma çabalarında çeşitli yaklaşımların var olmasına karşın tanımların ortak bir birliğe erişmediği söylenebilmektedir. Bununla birlikte yapılan tanımların tek bir noktada toplanmamasına rağmen pek çok ortak yönünün bulunduğu ifade edilmektedir. Genel anlamda sivil toplum, diğer kavramlardan bağımsız olmaksızın devlet ile iş birliği gerçekleştiren bir organizasyon oluşumu olarak değerlendirilmektedir (Bowden, 2006: 158). Bu da sivil toplum kuruluşlarının devlet bünyesinde yer almadığını ancak devlet ile entegre bir biçimde faaliyet gösterdiğinin göstergesidir. Benzer şekilde bir ilişkiye

odaklanan Nilsson, ele aldığı araştırma kapsamında sivil toplum kavramına odaklanarak bu kavramı uygar kişilerin bireysel menfaatlerini karşıladığı, ekip çalışması ve grup dayanışması değerlerini içselleştirerek kavradığı bir uygulama alanı şeklinde açıklamaktadır. Nilsson'un bu yaklaşımı bağlamında sivil toplum, sivil katılımlara hizmet veren ağlar bütünü olarak görülmektedir (Nilsson, 2013: 1). Neelman'ın tanımlaması kapsamındaysa sivil toplum, kişilerin öz gerçekleştirme faaliyetleriyle birlikte aynı amaca hizmet eden davranışlarla kolektif refah düzeyine etki ettikleri ve iş paylaşımlarında bulundukları önemli bir sosyal alan olarak açıklanmaktadır. Bu tanım genel hatlarıyla sivil toplumda yer alan kişilerin ortak menfaatler doğrultusunda bir araya geldikleri yönündedir ve hem piyasa hem de devletten ayrılan bir alan olarak değerlendirilmektedir.

Farklı bir tanımlamadaysa sivil toplumun, aileler ile devlet arasında köprü oluşturan bir organizasyon olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum, her iki sosyal yapı arasındaki bağları kuran bir kamusal alan olarak nitelendirilmektedir (Lange, 2000: 2). Aynı tanım kapsamında sivil toplumun olağan yapısı gereğince pozitif yöndeki eğilim, sivil toplum kavramının algılanabilen nitelikleriyle bağdaştırılmaktadır. Bu konudaki ana sav, sivil toplum kavramının kişilere, önem verdikleri eylemlere, farklılaşan menfaat gruplarına ve hatta spor alanındaki kulüplere dahil olabilmeleri adına alanların sağlanması yönündedir.

İlgili alan yazın incelendiğinde kompleks yapısından kaynaklı olarak sivil toplumun multidisipliner bir organizasyon olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır. Farklı disiplinleri de içerisinde barındıran bu kavram, geniş anlam yelpazesi ile tanım belirsizliklerinin giderilmesinde güçlükler yaratmaktadır. Buna karşın pek çok ortak noktanın kesiştiği bir tanım ile kısmen de olsa tanımlamalara açıklık getirilebilmektedir. Bununla birlikte sivil toplum kavramı, toplumun genel anlamdaki yapısını daha iyi bir noktaya taşımak amacıyla siyasal, sosyal ve ekonomik konular üzerine odaklanmaktadır.

Özellikle 17. yüzyılın sonları itibarıyla ön plana çıkan sivil toplum kavramı, 18. yüzyılın sonlarında pratiğe dökülmüştür. Bu evrim, krizler ve mevcut düzen anlayışlarının yıkılmasıyla nitelenen sosyal durumlar tarafından desteklenmiştir. 17.

yüzyıla gelinmesiyle toprağın ticari amaçlar doğrultusunda kullanılmaya başlaması, iş gücünün ve sermayenin ticarileşmesi, piyasa ekonomilerinin büyümesi ve İngiltere ile Kuzey Amerika'da gerçekleşen devrimler gibi çeşitli etmenler, toplumsal yapıda derin değişikliklere neden olmuş ve egemen güç yapılarına karşı çıkmıştır (Seligman, 1992: 6).

Aristoteles, bireylerin doğaları gereği toplumsal yapılar içerisinde var olmaya meyilli olduklarını öne sürmektedir. Bu düşünüre göre insanlar, aile birimlerinden köy düzenlemelerine ve kent yapılarına kadar genişleyen çeşitli düzenlenmiş topluluklarda yaşama konusunda doğal bir istek taşımaktadırlar (Aristoteles, 2005: 9). Bu sosyal yönelim, insan varoluşunun temel bir boyutunu temsil etmekte ve kişileri toplumsal ilişkiler kurmaya ve kolektif yaşantıyla aktif olarak ilgilenmeye teşvik etmektedir. İnsanın asli endişesi, temel bir güdü olarak diğerleriyle bir araya gelme gereksinimi de dahil olmak üzere kendi maddi ve manevi gereksinimlerini en iyi biçimde karşılayacak yöntemleri aramak ve bireyler arası iş birliğinin egemen olduğu, düzenlenmiş bir topluluğu oluşturmak şeklinde ifade edilmektedir (Asikaogu, 2018:38).

17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başları boyunca Batı medeniyetinde Orta Çağ krizlerinin üstesinden gelmek ve yeni bir toplum düzeni oluşturmak amacıyla dönüştürücü bir düşünsel akım belirmiştir. Geleneksel dini ve entelektüel paradigmalara meydan okuyan bu dönemde hem toplum sözleşmesini ele alan siyasal düşünürler hem de sosyologlar tarafından sivil toplum anlayışına yönelik argümanlar geliştirildiği gözlenmiştir. Bahsi geçen kavramsal yapı, özerk bireyler düşüncesinden temellenerek oluşturulan toplum sözleşmesinin, sivil toplumun yapı taşı oluşturduğunu ifade etmektedir (Svendsen, 2005: 12). Bu noktada toplum sözleşmesi teorisyenlerinin eşitlik, bağımsızlık ve özgürlük gibi temel unsurlar üzerine kurulu yeni bir sivil toplum yaratmaya çabalamaları da söz konusu dönemin sivil toplum anlayışına yönelik önemli ilerlemeler olarak değerlendirilebilmektedir.

Aynı dönemde başta Thomas Hobbes, Jean-Jacques Rousseau ve John Locke gibi isimler olmak üzere çeşitli filozoflar, siyasi otoritenin temellerini oluşturacak sosyal sözleşme teorilerini geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Hobbes, bireylerin toplumsal düzen ve güvenlik karşılığında özgürlüklerinden bazılarını egemen güçlere

devrettiğini öne sürmektedir (Hobbes, 1996: 3). Buna karşın Locke da yaşam, özgürlük ve mülkiyetin korunmasını önemseyerek doğal hakların ön planda olduğu bir teoriyi ileri sürmüştür (Locke, 1961: 16). Diğer yandan dönemin önde gelen aydın isimlerinden olan Rousseau'nun da bireylerin kolektif olarak kendilerini yöneten yasaları belirlediği genel iradenin altını çizen teorik yaklaşımı dikkat çekmektedir (Rousseau, 1964: 1).

Kısaca toplamak gerekirse yukarıda bahsi geçen filozoflar için toplum sözleşmeleri, düzenleyici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda toplum sözleşmeleri, geçmiş dönemlerde toplumun yaşantısını organize eden devlet ve yasalardan mahrum bir yaşayış biçiminde etkin rol oynayan normlar bütünü olarak kabul edilmektedir. Bu tür sözleşmelerin varlığı da dönemin topluluklarının sözleşme haricinde herhangi bir sınırlamaya maruz kalmadıklarının göstergesi olarak yorumlanmıştır. Düzenleyici kuralların olmaması da ilgili dönemde pek çok usulsüzlük ve aykırılığı beraberinde getirmiştir ve bu tür problemleri çözüme kavuşturabilmek adına da ortak noktada kesişen bir anlaşmanın varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada devreye giren sosyal işleyiş sözleşmeleri de bireysel haklar, otoriter güçler, demokrasi ve sosyal anlamda eşitlik konularının etkin bir biçimde yönetilmesini sağlayarak modern bir sosyal ve siyasal çevrenin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin ardından da toplum, çizilen sınırlar dahilinde çeşitli adaptasyon zorluklarıyla karşı kalmış, bunun üzerine toplumun önde gelen düşünürleri, toplum ile devlet arasındaki bağın kuvvetlendirilmesine ve toplumun gerçekleştirilen yeniliklere uyum sağlanmasına yönelik konulara yoğunlaşmaya başlamıştır.

Yukarıda da bahsedilen toplum sözleşmeleri, toplumla devlet arasındaki etkileşimi güçlendirirken aslında sivil toplum ilde devlet arasındaki bağların güçlendirilmesinde de etkin rol oynamıştır. Bu noktada statü ve hakimiyet ayrımında bulunmayan toplum sözleşmeleri de düşünürlerin ortaya attıkları görüşler ışığında sivil toplumun devletten bağımsız bir sosyal organizasyon olduğu yönünde görüşler sunmaya başlamışlardır.

18. asırda sivil topluma yönelik görüşler bildirerek topluma yön veren düşünürler, sivil toplumu devletten ayırıştırırken aynı zamanda devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin açıklanmasında da etkili olmuşlardır. Bu da dönem düşünürlerinin sivil toplumu devletten ayıran görüşlere yönelmelerine zemin hazırlamıştır. Sivil toplum ile devletin birbirinden bağımsız yapılar olduğunu ileri süren düşünürler, dönemin siyasal organizasyonuna karşı sert bir tavır takınarak sivil toplum faaliyetlerinin devlet kontrolünden çıkmasına dair görüşler bildirmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu filozoflar, sivil toplum faaliyetlerinin devlet elinden bağımsız bir şekilde değerlendirilmesinin öneminin altını çizmişlerdir (Ay, 2009: 10).

18. yüzyıla gelinmesiyle farklı bir boyut kazanan sivil toplum kavramı, özellikle İskoç teorisyenler tarafından biçimlendirilerek aydınlanma çağının önde gelen düşünürlerinden olan Adam Ferguson'un katkılarıyla farklı bir konuma taşınmıştır (Singh, 2012: 70). Dolayısıyla ele alınan bu çalışmada Ferguson'un sivil topluma yönelik görüşlerine değinmek de çalışmamızın açıklık kazanmasına yardımcı olacaktır.

Sivil toplum kavramının şekillenmesinde etkisi yadsınamaz bir düşünür olan Ferguson bu kavramı; “özerk, medeni ve zorba yönetimlerden bağımsız olarak ahlaki rafineliğe sahip bir topluluk” şeklinde tanımlamaktadır. Onun görüşlerine göre toplumsal ruhun yeniden canlandırılması ve mevcut canlılığının korunması adına sivil toplumun devletin kontrolünden uzak tutulmasını gerektirmektedir. Aynı zamanda Ferguson'a göre sivil toplum, özerk toplulukların devlete karşı korunma pozisyonu almasını vurgulayan hâkim bir yaklaşımla bağdaştırılmaktadır (Mamet, 2019:16).

Sivil toplumun devlet elinden uzaklaştırılması yönünde gerçekleştirilen ayırım, mevcut durum üzerindeki memnuniyetin azalmasına yol açarak memnuniyetsizlik düzeylerinin artmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla da geleceğe dair beklentiler de bu yönde etkilenmiştir. Bu noktada söz edilen beklentilerin içeriğindeyse sivil haklar, toplumsal eşitlik ve kısıtlı anayasal yönetim özellikleriyle belirlenen bir gelecekte oluşmaktadır. Bu konu üzerine odaklanan Ferguson, insanların evrimsel sürecini açıklığa kavuşturabilmek adına sivil toplumun tarihsel sürecine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır ve bu bağlamda insanların gelişimini avcılık-toplayıcılık, tarım ve

nihayetinde sivil toplum olmak üzere üç aşamada değerlendirmektedir. Toplumsal sözleşme yaklaşımına eleştirel bir perspektif sunan Ferguson, toplumun temel yapısının bireylerin çeşitli yetkinlikleri ve arzuları doğrultusunda oluştuğuna inanmakta, Hobbes'un sosyal yükümlülüklerin bir başlangıç sözleşmesinden kaynaklandığı iddiasına katılmamaktadır (Mamet, 2019: 16).

Aynı şekilde sivil toplum kavramına odaklanan ve Fransa'da üz kazanmış düşünürlerden Alexis de Tocqueville de "Democracy in America" ismiyle kaleme aldığı eserinde demokratik bir toplumda sivil toplumun rolünü ve önemini derinlemesine incelemektedir. Tocqueville'in bu konudaki ana tezi, sivil toplumun ilerlemesi için gönüllü derneklerin kurulmasının şart olduğu yönündedir. Bu tür topluluklar, bireylerin ortak amaçlara erişmek, toplumsal meselelerle ilgilenmek veya özel hedefleri desteklemek amacıyla gönüllü olarak birleştiklerinde gelişmektedir. Yaptığı incelemeler çerçevesinde Tocqueville, herhangi bir kâr amacının bulunmadığına vurgu yaptığı sivil kuruluşların topluluk duygusu yaratmak, toplumsal bağları pekiştirmek ve etkin sivil katılımı desteklemek açısından büyük önem taşıdığını savunmaktadır (Kaynar, 2005: 353).

Sosyal ve siyasal konuların birbirinden ayrışması gerektiğine vurgu yapan Tocqueville'ye göre sosyal yapılar, özel çıkarları teşvik etmek amacıyla oluşturulurken siyasal yapılar ise belirlenen yasaları, etik normları ve toplumsal yaşamı etkileyecek diğer meseleleri desteklemek ya da bunlara itiraz etmek için toplu güçler geliştirmektedirler. Tocqueville genel anlamda demokrasinin üstünlüğüne inanmakta ve gerek siyasal gerekse de sosyal kurumların çıkarlarını yönetmeleri halinde, sosyal ve politik özgürlüklerin en geniş biçimde sağlanabileceğini savunmaktadır (Tocqueville, 1988: 513).

Tocqueville, sağlıklı bir demokrasinin temel taşının gelişmekte olan sivil toplum olduğunu savunmaktadır. Onun görüşlerine göre kiliselerden özel derneklere kadar hiyerarşik biçimde örgütlenmiş kurumlar, toplumların devletin otokratik güçlerini denetleme kapasitesini artırarak Amerikan demokrasisine katkı sağlamaktadır (Encarnacion, 2000: 9). Bununla birlikte sivil toplumun, iktidarın birkaç elde toplanmasını engelleyen yapıda olduğuna değinen Tocqueville, sivil toplumların vatandaşları çoğunluk baskısından veya aşırı devlet müdahalesinden koruyan ve gönüllü örgütler tarafından inşa edilen bir yapı olduğunu ifade etmektedir.

Özetlenirse Tocqueville'nin görüşleri kapsamında sivil toplumların, gelişim aşamasında olan toplumların demokratik ve sistematik parçaları olarak görüldüğü söylenebilmektedir. Aynı zamanda sivil toplumların sosyal katılımlara destek olduğu ifade edilirken güç yoğunluğuna karşı mücadele edildiği eklenmektedir. Tüm bunların yanı sıra sivil toplumun, toplulukların bütünleşik yapısının korunmasında yardımcı olduğuna ve bireysel özürlüğü ön planda tuttuğuna vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda Tocqueville'nin önemli bir temel teşkil eden sivil toplum görüşleri, günümüzdeki demokratik yapılar ve toplumlara ilişkin konularda hala önemini koruduğu söylenebilmektedir.

Tarihsel evrim içinde önemli bir diğer gelişme olarak görülen Sanayi Devrimi, Avrupa'da kapitalist bir düzenin oluşmasına öncülük etmiş ve bu süreçte sermayenin az sayıda kişinin elinde toplanmasıyla toplum büyük ölçüde işçi sınıfı ve kapitalist sınıf olmak üzere iki kesime ayrılmıştır. Bu ayrışma zamanla işçiler ile fabrika sahipleri arasında çıkar çatışmalarına neden olmuş ve sonuç olarak çeşitli sivil toplum kuruluşlarının oluşturulmasını zorunlu kılmıştır ve bu önemli değişiklikler, ele alınması gereken yeni sorunlar yaratmıştır (Wallerstein, 1974: 387). Bu bağlamda konu üzerinde çalışmalar yürüten Hegel ve Marx, dönemin önde gelen düşünürleri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu çalışma kapsamında ilk olarak Hegel'in sivil toplum anlayışını incelemek daha doğru olacaktır.

Sanayi Devrimi, ekonomik koşullara sıkı sıkıya bağlanmış yeni bir insan topluluğunun belirmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Hegel, kişilerin aile ve devletin sınırlarını aşarak ortak bir alanda toplanmalarının anlaşmazlıklara, çeşitli

arzulara ve srtmelere yol açabileceğini ngrmtr. Bu ıkmaı ele alabilmek adına Hegel, devlet ile aile arasında köprü görevi gören ve sivil toplum olarak adlandırdığı üçüncü bir kategoriye tanımlamıştır. Hegel'in görüşüne göre sivil toplum, özellikle burjuva sınıfının özelliklerini yansıtan modern dönemin belirgin bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte bu alanda bireyler, öz benliklerini aktif bir şekilde araştırmaya çabalamaktadırlar (Hegel, 1996: 220).

Hegel'in grleri kapsamında devlet, toplum içerisinde aile ve sivil topluma kıyasla farklı etik ilkelerle tanımlanan bağımsız bir alanı ifade etmektedir. Hegel'in diyalektik yaklaşımda devlet, sivil toplum ve ailenin ardından gelen hiyerarşik bir yapıda ele alınmaktadır. Bu noktada devlet, vatandaşlar üzerine kendi menfaatleri doğrultusunda önemli yükümlülükler ve görevler atfeden, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir. Devletin asli görevi, sivil toplumda mevcut olan çelişkili ögeleri uzlatırmak ve bütünlük sağlamak suretiyle bir senteze erimektir. Hegel'in perspektifine göre devletle toplum arasında bulunan bağlantı temelini anlamaya dayalı bir yapıdan ziyade bireylerin devlet otoritesini özümsemiş olmasından almaktadır (Tamer, 2010: 97).

Hegel, devlet kavramının ortaya çıkışını sivil toplumun başkasına ihtiyaç duymadan kendine yetme başarısızlığı olarak görmektedir. Zira onun gr kapsamında devlet, sivil toplumun başaramadığı işlevleri üstlenmektedir. Hegel için sivil toplum, çelişkili çıkarlar üzerine inşa edilmiş bir burjuva toplumdur. Devlet ise bu çıkar çatışmalarını yumuşatma kapasitesine sahiptir. Bununla birlikte Hegel'in bu perspektifi, devletin sivil toplumu koruma görevine sahip olduğuna dair inancı nedeniyle Hobbes'un düşünceleriyle çatışmaktadır (Tamer, 2010: 97).

Tüm bunlara ek olarak Hegel, etik yaşıamın sivil toplumda oynadığı kritik rolü ne çıkarmaktadır. Etik yaşıam, toplum içerisinde bireylerin benimseyerek sadık kaldıkları mterek etik değerler, adetler ve normlar bütününü temsil etmektedir. Hegel'in grlerine göre kişiler, vatandaş olarak görevlerini yerine getirmeye yönelik sivil topluma katılarak ahlaki yükümlülüklerini ve yurttaşlık faziletlerini pekiştirmektedir (Sudiono, 2020: 124).

Genel anlamda Hegel'in görüşlerini barındıran felsefi perspektif, kolektif varoluşla bireysel varoluş arasında bulunan kompleks yapıli ilişkiyle birlikte kuruluşların politik ve etik boyutlarının yanı sıra önemlerinin belirlenmesini de hedeflemektedir. Bu anlamda Hegel'in sivil toplum kavramı üzerine şekillenen görüşleri, toplumların, kişilerin ve devletlerin karşılıklı ilişkilerine bağı olarak süregelen modern görüşler üzerinde de etki oluşturmuştur.

Sivil toplum kavramı üzerine fikir bildiren bir diğeri isim de Marx'tır. Ünlü düşünürler arasında isminden sıklıkla bahsettiren Marx, Hegel'in toplum içindeki sivil toplumun eşitsizlik yaratma fikrini benimsemekte; ancak sivil toplumun içerisinde yaşanan çıkar çatışmalarının yol açtığı problemleri çözme noktasında Hegel'den ayrılmaktadır. Marx, kapitalist devletin yıkılmasıyla birlikte bu çatışmaların ortadan kalkacağına, zira sivil toplumun ekonomik yapısının bu devletle iç içe geçmiş olduğuna inanmaktadır.

Marx, ekonomik ilişkilerin sivil toplum üzerindeki derin etkisini belirterek burjuvazinin işçi sınıfının emeğini nasıl sömürdüğünü ve bu dinamiklerin sivil toplumu nasıl şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Sivil toplum ona göre, yalnızca bu ilişkilerin yüzeydeki gösterimlerini saklayan bir yapı değil, aynı zamanda bu ilişkilerin en çıplak hâlini sergileyen bir mekândır (Marx, 1975: 154). Marx, politik toplum ile sivil toplum arasındaki farkları belirtirken bu ayrımı sivil toplumun önemini öne çıkarmak için yapmaktadır. Bununla birlikte Marx, Hegel'in düşüncelerine paralel olarak sivil toplumu aşılması gereken bir olgu olarak değerlendirir ve onun sınırlılıklarının sadece o dönemin siyasi koşullarıyla değil, tarihin ötesindeki bir gelecekte ele alınması gerektiğine inanmaktadır. Bu noktada bahsi geçen gelecek, insanın gerçek özünün tam olarak ortaya çıkacağı bir zaman dilimi olacağını ifade etmektedir (Marx, 1975: 154). Marx'a göre insan özünün gerçek ifadesi, kapitalizmin bireysel potansiyeli kısıtladığı ve insanları kendi emekleri ve sosyal doğalarına yabancılaştırdığı için ancak bir komünist toplumda gerçekleşecektir. Komünist toplum, bireyleri sömürden ve yabancılaşmadan arındıracak, yeteneklerini geliştirmelerine ve içsel tutkularını yaşamalarına olanak tanıyacaktır (Fetscher, 1973: 457).

Marx'ın kapitalist üretim sürecinin bir mahsulü olarak sivil topluma olan görüşü, sömürü, eşitsizlik ve yabancılaşma ile nitelendirilen bir saha olarak açıklanmaktadır. Marx'a göre devlet, üst sınıfların menfaatlerine hizmet eden sınıfsal bir baskı mekanizması olarak işlemektedir. Ancak Marx devletle birlikte sivil toplumu da ileride ortaya çıkacak olan komünist toplumla yer değiştirecek geçici yapılar olarak değerlendirmektedir. Bu ütopyik toplumda insanlık, sömürüyü, yabancılaşmayı ve sınıf farklarını kaldırarak hakiki kimliğine erişmektedir.

İtalyan düşünür ve siyasetçi Antonio Gramsci, Marksizmi benimseyerek Marksist düşünceye farklı bir perspektif katmıştır. Genel kabul görmüş Marksist görüşlerden ayrılarak sivil toplumu yalnızca ekonomik temelin bir unsuru olarak görmek yerine, toplumsal yapıların vazgeçilmez bir unsuru olarak ele alan Gramsci için üstyapı kavramı; sivil toplum başta olmak üzere kültür, politika ve sosyal hareket gibi ögeleri kapsamaktadır. Bu bağlamda sıralanan ögelerin de var olan toplumsal düzenin biçimlendirilerek devam ettirilmesinde büyük rol oynadığını öne sürmektedir (Gramsci, 1971: 124).

Antonio Gramsci hem ideolojik hem de kültürel unsurların bireylerin inançlarını, değer yargılarını ve kimliklerini önemli ölçüde etkileyerek gerek toplumsal gerekse de siyasal davranışlarını şekillendirdiğinin altını çizmektedir (Gramsci, 1966: 237). Ek olarak iktidar ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin yalnızca ekonomik çatışmalarla sınırlı kalmayıp, fikirlerin, kültürel normların ve değerlerin de içerisinde yer aldığı geniş çaplı bir mücadeleyi gerektirdiğini belirtmektedir (Bobbio, 2014: 38).

Antonio Gramsci'ye göre farklı devletlerin birbirleri üzerindeki mali ve siyasi egemenlikleri, kapitalist ya da yönetici sınıfın, proletarya veya işçi sınıfları üzerinde sosyal, ideolojik ve kültürel düzlemlerde uygulamakta olduğu bir kontrol biçimidir (Gramsci, 1986: 318). Başka bir ifadeyle burjuva sınıfı, üretim araçlarına hâkim olmakla kalmayıp ekonomik gücü de bünyesinde barındırmaktadır. Bunun yanı sıra fikirler, toplumsal normlar ve değerler üzerinde egemenliğini güçlendirme gayretindedir (ElAidi, 2017: 3). Önceden belirtildiği üzere yönetici sınıf, ideolojisini yaymak ve desteklemek amacıyla eğitim ve kültürel üretim gibi araçları kullanarak

işçi sınıflarının davranışlarını şekillendirmek için sivil toplum oluşumlarını kullanmaktadır.

Gramsci'nin sivil toplum üzerine yaptığı analizler, ideolojik ve kültürel unsurların güç ilişkilerini destekleme ya da bu ilişkilere karşı çıkma kapasitesini anlamamızın kritik önemini öne çıkarmaktadır. Onun görüşleri kapsamında derinlemesine dönüşümlerin gerçekleşebilmesi adına egemen güç yapılarının temelini oluşturan kültürel ve ideolojik çerçevelerin sorgulanması ve yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında Gramsci'nin görüşlerinin Marx'ın sivil toplum yaklaşımına ideolojik ve kültürel hegemonya gibi yeni bir boyut eklediği söylenebilmektedir. Aynı zamanda Marx ile Gramsci'nin birbirlerini destekleyen görüşlerinin sivil toplum kavramının önemini belirttiği de söylenebilmektedir. Buna karşın her iki düşünürün sivil toplumla devlet arasındaki ilişki konusunda farklı bakış açılarına sahip olduklarını söylemek de mümkündür. Özetle Marx devletin baskın rolüne yoğunlaşırken, Gramsci ideoloji ve hegemonyanın toplumsal ilişkileri biçimlendirme gücünü kabul ederek sivil toplumun devletle olan kompleks yapıları bağlarına dikkat çekmektedir (Yılmaz, 2018: 254).

Son olarak 20. yüzyıla gelindiğindeyse Aruba, sivil toplum kuruluşlarının büyüme ve gelişimine engel teşkil eden çeşitli siyasi hadiselerle karşılaşmıştır. Bu konu üzerine yoğunlaşan Aruba, karşı karşıya kaldığı hadiselerin sivil toplum yapılarının faaliyetlerine negatif yönde etki ettiğini bildirmiştir.

Aynı dönemde Rusya'da meydana gelen siyasi çalkantılar, Sovyetler Birliği'nin oluşumuyla birlikte bağımsız sivil toplum hareketlerinin sınırlandırılmasına neden olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında ve ardından gelen dönemde Avrupa'da savaş etkilerinin gözlenmesi, toplumsal önceliklerin ve kaynakların savaşa yönlendirilmesine yol açarak sivil toplumların ilerlemesini kısıtlamıştır. Buna karşın Amerika, sivil toplum kuruluşları için elverişli bir zemin sunmuştur. Bu bağlamda yaşanan gelişmelerin ardından Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin sürdüğü dönemde Avrupa'ya yardım amacıyla kurulan pek çok sivil toplum örgütü kurulmuştur (Alimoğlu, 2019: 75).

1.2. Sivil Toplum Düşüncesinin Sivil Toplum Kuruluşlarına Dönüşmesi

Sivil toplum örgütleri, sivil toplumun örgütsel yönünü temsil etmekte olan önemli toplumsal yapılardır. Bu örgütlerin tarihsel olarak belirginleştiği döneminsse Sanayi Devrimi'ne dek uzanmakta olduğu bilinmektedir ve Sanayi Devrimi sonrasında meydana gelen dönüşümlerin örgütsel yapılanmanın oluşumunu hızlandırmıştır. Avrupa'da oluşum gösteren sivil toplum yapılarının evrimi ise iki farklı dönemde incelenmektedir (Çaha, 2017: 7).

İlk dönem, Sanayi Devrimi'nden 1960'lara kadar süren evreyi kapsamaktadır. Bu dönemin ana sivil toplum bileşenleri, sosyal sınıflardır ve bu sınıfların oluşumu, feodal sistemdeki zanaatkârlar, köylüler, köleler ve lordlar gibi toplumun çeşitli kesimlerine dayanmaktadır. O dönemlerde "birey" olarak ifade edilen bir kavramın mevcudiyetinden söz edilememektedir. Bu doğrultuda insanlar, gelenekleri veya kan bağlarına göre kategorize edilmektedir. Örneğin köylü sınıfı olarak adlandırılan grupta dünyaya gelen kişiler, ömrünü köylü olarak sürdürmek zorundadırlar (Keyman, 2004: 3). Sanayileşmenin başlamasıyla bahse konu insan sınıfları, ayrırmaktan ziyade kimi zaman anlaşılarak kimi zaman da spontane bir şekilde ittifaklar kurmuşlardır. Bu noktada sanayileşme süreciyle birlikte bazı sosyal sınıflar zaman içinde yok olurken diğerleri şekil değiştirerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Demokrasi de Avrupa'daki bu sınıfların mücadeleleri sonucunda elde edilmiş bir yönetim sistemi örneğidir. Söz konusu dönemde özellikle sosyalist rejim altındaki Doğu Avrupa ülkeleri, Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya gibi, homojen bir kamusal alanla karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle sivil toplum kuruluşları geri çekilme mecburiyetinde kalmışlar, çeşitli ayaklanmalar ve başkaldırıları da yine bu kuruluşların desteğiyle patlak vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda başarıya ulaşan ilk sivil toplum örgütleri örnekleriyle Polonya'da karşılaşılmağa başlanmıştır. Sonrasında ise diğer sosyalist rejimlerle yönetilen Doğu Avrupa ülkeleri de bu direnişler sayesinde demokratik yönetimlere geçiş yapmışlardır (Çaha, 2017: 7).

Batı toplumlarında demokrasi kazanımlarının büyük ölçüde sivil toplum faaliyetleri sonucunda gerçekleşmesi, demokrasi ve sivil toplum kavramlarının sıkça bir arada anılmasına neden olmuştur. Örneğin Doğu Avrupa ülkelerinde demokrasiye

geçiş, bu tür çabaların neticesi olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca sivil toplumun siyasi baskıları hafifletme amacı taşıması da bu kavramların birlikte ele alınmasını gerekli kılmıştır. Toplumda sivil yapılar zayıf kaldığında ve devlet otoriter bir pozisyon aldığında vatandaşlar, devletten tüm kamu hizmetlerini beklemekle birlikte pasif bir konuma düşmektedir. Bu durum da zamanla sivil toplum kuruluşlarının zayıflamasına ve devletin tam anlamıyla kontrolü ele almasına yol açmaktadır. Devletin denetim mekanizmalarını engellemesi, tek tip bir vatandaşlık modelini dayatmasıyla toplumsal çeşitliliği önlemekte ve sivil toplum kuruluşlarının varlığını imkânsız hale getirmektedir (Tosun, 2001: 125-128). Çaha'nın görüşleri kapsamında böyle bir durumda toplumda çeşitlilikten çok homojenlik baş göstermektedir. Her şeyin devlet tarafından belirlendiği bu tür toplumlardaysa sivil toplum kuruluşlarının varlığından bahsetmek güçleşmektedir (Çaha, 2017: 23). Bu yüzde, sivil toplumun var olabilmesi ve gelişebilmesi adına hukuk devletinin kurulmuş olması zorunluluk arz etmektedir. Çaha, sivil toplum ile devlet kavramlarını bir terazinin iki farklı kefesi olarak değerlendirmektedir. Bu da bir tarafın baskın çıkmasının diğer tarafın sınırlanmasına sebep olacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla terazinin dengede kalması, sivil toplum kuruluşlarının güç elde edebildikleri toplumlara ulaşılmasına zemin hazırlayacaktır (Çaha, 2008: 64).

Yel'in belirttiğine göreyse sivil toplum kuruluşlarının demokratikleşme sürecinde iki temel görevi bulunmaktadır: Öncelikle demokratik yapıların oluşturulmasıyla toplumda demokrasinin aktif bir role sahip olması sağlanmaktadır. İkinci olaraksa demokrasinin toplumda kök salmasının ardından toplumun talep ve isteklerinin devlet organlarına aktarılmasında ve devlet mekanizmasının denetiminde önemli bir rol üstlenilmektedir. Sivil toplum yapılarının çeşitliliğe açık olması, toplumun farklı kesimlerinden bireylerin sorunlarının devlet düzeyine taşınmasına imkân tanımaktadır (Erdoğan, 2023: 55-56).

Bu konu üzerine Tosun, demokratikleşme sürecinde STK'ların bulundurulması gereken üç temel özelliğe dikkat çekmektedir. Ona göre demokratikleşmede etkin bir rol oynaması gereken sivil toplumda bulunması gereken üç özellik "Sivillik, Diğerkamlık, Karşılıklılık" şeklinde sıralanmaktadır. Bu noktada sivil toplum

örgütlerinin tamamının sivil nitelikler taşıdığını söylemek güçtür. Bu örgütlerin “sivil” nitelik taşıyabilmeleri adına sivil toplum kuruluşlarının da demokratik bir yapıya bürünmüş olması gerekmektedir. Bunun yanında dayanışmanın hâkim olmasıyla birlikte örgütlerin hak ile özgürlükleri gözetilen bir yapıya sahip olmaları şarttır. Bahsi geçen karşılıklılık ilkesi ise farklı düşüncelere sahip örgütlere karşı bir dayanışma tutumunu ifade etmektedir. Bu ilkedan hareketle sivil toplum kuruluşları, örgütsel görüşlerine uymayan herhangi bir kuruluşla rekabete girmeksizin onların hak ve özgürlüklerini de savunmayı amaçlamalıdır (Tosun, 2001: 126-130). Tüm bunların yanı sıra sivil toplumun bir evresi demokrasi ile ilişkilendirilirken diğer evresi küreselleşme kavramıyla bağdaştırılmaktadır. Küreselleşme, sivil toplum kuruluşlarını iki farklı biçimde etkilemektedir. Bunlardan ilki küreselleşmenin bir sonucu olarak görülen sivil toplum kuruluşlarına duyulan gereksinimin artması yönündedir. Bir diğeri ise sivil toplumun güçlenmesiyle küresel bir nitelik kazanmasından ibarettir. Bu süreçte sivil toplum yapıları çeşitli alanlarda etkinlik göstermeye başlamış ve örgütsel bir yapı kazanmıştır (Keyman, 2004: 11-20).

Sivil toplum kuruluşları tarafından, insan haklarından çevre haklarına, kadın ve çocuk haklarından yoksulluğun ortadan kaldırılmasına dek uzanan geniş bir yelpazede etkinlikler düzenlenmektedir. Bu sayede sivil toplum, yalnızca ulusal sınırlar dahilinde faaliyet gösteren bir güç olmaktan çıkarak küresel bir boyuta ulaşmaktadır (Keyman, 2006). Bu bağlamda devletin kısıtlayıcı ve engelleyici müdahalelerine karşın sivil toplum örgütleri, meşruiyetlerini küresel niteliklerinden kazanmaya ve bu doğrultuda gelişmeye devam etmektedir (Keyman, 2004, s. 33). Bu da sivil toplum kuruluşlarının toplumda hissedilen öneminin altını bir kez daha çizmektedir. Bu noktada sivil toplum organizasyonlarının öneminin işlevsellikleriyle doğru orantılı olarak şekillendiğini söylemek mümkündür.

1.3. Sivil Toplum Örgütlerinin Sınıflandırılması

Sivil toplum kuruluşlarının sınıflandırılmasında kullanılan net ve belirgin bir ayırım bulunmamaktadır. Bu da sivil toplum örgütlerinin anlaşılabilirliği üzerinde bulanıklık oluşturarak STK’ların anlaşılmasının önüne geçmektedir. Bununla birlikte

belli bir sınıflandırma çerçevesinin bulunmamasından kaynaklı olarak STK'ların ne tür yararlarından hangi kuruluşların faydalanabileceği konusunda da muğlaklıklar oluşmaktadır. Dolayısıyla da bu durumlar genel bir sınıflandırmayı gerekli kılmaktadır (Vakil, 1997: 2057-2058).

Genel bir perspektiften bakıldığında sivil toplum örgütlerinin örgütlenme hedeflerine, ölçeklerine, hedef kitlelerine, hukuki yapılanmalarına ve mensup üye çeşitlerine göre farklılaştığı söylenebilmektedir. Bu doğrultuda sivil toplum örgütlerinin dini menfaatleri göz önünde bulundurarak bilim çerçevesinde belirlenen amaçlar ile sosyal sorumluluk ve yardımseverlik ilkelerine dayanan eğitim eksenli bir sektörü oluşturduğu ifade edilmektedir. Sivil toplum örgütlerinin çeşitliliğini gösteren bu durumlar da sivil toplum örgütlerinin sınıflandırılması gerekliliğini bir kez daha pekiştirmektedir. Bu noktada ilgili literatür incelendiğinde söz konusu örgütsel yapıların farklı şekillerde sınıflandırılmasına yönelik pek çok çalışmanın varlığı dikkat çekmektedir. Bunların çoğunluğunun ise örgütlerin hedefleri, üye sayıları, faaliyet alanları ve hukuki yapılanmaları etrafında şekillendiği gözlenmektedir. Yani sivil toplum örgütlerinin sınıflandırılmasında sayılan genel kriterlerden yararlanılmıştır (Karadağ, 2015: 9). Alan yazında yer alan sınıflandırmalar kısaca şu şekilde özetlenebilmektedir:

1. Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Sınıflandırması

Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP), dünya üzerindeki farklı ülkelerin bünyesinde faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin değerlendirilmesine yönelik oluşturulmuş bir projedir. Bu proje enternasyonal çaptaki STÖ'lerin derinlemesine incelenmesine odaklanırken bu kuruluşların çeşitli alanlardaki etkinlik ve kapasitelerini yükseltmeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda bu proje, proje kapsamında değerlendirmeye alınan çeşitli sivil toplum örgütlerinin mevcut güçlerini artırmalarına yardımcı olurken onlara kılavuzluk etmekte, örgütsel bağları pekiştirmekte ve iş birliği kurulmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte ilgili örgütlere dahil olacak bireylere yönelik bilgilerin çeşitlendirilmesinde de bu projeden faydalanılmaktadır. Dolayısıyla bu projenin değerlendirme kriterleri ile sınıflandırma yapılabileceğini söylemek mümkündür. STEP ile gerçekleştirilen sınıflandırmalarda sivil toplum

örgütlerinin ve sivil toplum yapılarının keskin bir ayrımla sınırlanmasındansa kapsayıcı nitelikte bir sınıflandırma listesinin kullanılması söz konusudur. Bu sınıflandırma şeklinde sivil toplumların toplumu ilgilendiren konularda kritik roller üstlendiği belirlenmiştir. Meydana gelen problemlerin çözülmesinde ise sivil toplumların devlet ile kurulan iş birliklerinin öneminin altı çizilmiş, sivil toplumun önemi vurgulanmıştır. STEP araştırmaları neticesinde gerçekleştirilen sınıflandırmaların şu kriterler üzerinden belirleneceği ifade edilmiştir (Meydanoğlu ve Dane, 2006: 40-41):

- Ticaret odası, muhasebeciler birliği gibi meslek ve iş örgütlerinden oluşan STÖ'ler,
- Kâr amacı gözetmeksizin faaliyet gösteren örgütler,
- Hak ve özgürlüklerin savunuculuğunu üstlenen STÖ'ler,
- Toplumsal kalkınmayı amaç edinen STÖ'ler,
- Eğitim ve AR-GE çalışmalarına odaklanan STÖ'ler,
- Dini merkezine alan örgüt yapıları,
- Gençlik kolları ve öğrenci birlikleri,
- İş gören sendikaları,
- Göçmenler, yoksullar, mülteciler ve kimsesizler gibi dezavantajlı konumdaki kişiler tarafından örgütlenen kuruluşlar,
- Ekonomi odaklı STÖ'ler,
- Sosyal etkinliklerin organize edilmesine odaklanan STÖ'ler,
- Toplumsal hareketler ve kadın kuruluşları

Yukarıda maddeler halinde sunulan örgütsel yapılar, STEP araştırmalarında sınıflandırılan sivil toplum örgütü kategorilerini göstermektedir. Bu kategorilerden de anlaşılacağı üzere STÖ'ler geniş bir faaliyet alanına yayılım göstermiş organizasyonlardır.

2. Dünya Bankası Sınıflandırması

Dünya Bankası, düşük ve orta gelir düzeyine sahip ülkeler için kalkınma yardımı sağlayan uluslararası bir kuruluştur. 1 ila 22 Temmuz 1944 tarihlerinde Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı'nda kurulması kararlaştırılan bu organizasyonda 189 ülkenin üyeliği bulunmaktadır. Bir yatırım bankası olarak, alıcılar ile yatırımcılar arasında aracılık görevini üstlenmektedir. Dünya Bankası'nın asıl misyonu, gelişmekte olan ülkelerde hem ekonomik hem de sosyal gelişmeyi destekleyerek insanların daha kaliteli ve zengin bir hayat sürmelerine olanak tanımadır. Dünya Bankası, sivil toplum kuruluşlarını, *“dezavantajlı grupların menfaatlerini koruyan, doğayı muhafaza eden, temel sosyal hizmetler sunan veya toplumsal gelişmeyi sağlayan özel kuruluşlar”* olarak tanımlamaktadır. Geniş anlamda STK, hükümet dışı, resmi olmayan ülke yönetiminin sivil bileşeni olarak değerlendirilmektedir (Samuel ve Thanikachalam, 2003: 431).

Dünya Bankası, STK'ları iki temel sınıfta toplamaktadır. Birinci kategori, kalkınma projelerinin tasarımı ve uygulanmasıyla ilgilenen operasyonel STK'lardır. İkinci kategori ise belirli bir amacı savunma veya teşvik etme hedefine sahip savunma STK'larıdır. Operasyonel STK'lar ise Dünya Bankası sınıflandırılmasında üç ana grupta toplanmaktadır. Bunlar (Samuel ve Thanikachalam, 2003: 433):

1. Belirli bir coğrafi alanda sınırlı nüfuslara hizmet veren Topluluk Temelli Kuruluşlar (TTK),
2. Gelişmekte olan ülkelerde etkinlik gösteren ulusal kuruluşlar,
3. Genellikle gelişmişlik düzeyi yüksek ülkelerde yerleşik olup, gelişmekte olan çoklu ülkelerde faaliyet gösteren, ulusal sınırların dışına çıkmış kuruluşlardır.

Topluluk odaklı kuruluşlar, kendi yararlarını teşvik etmek amacıyla birleşen bireylerin oluşturduğu üyelik tabanlı yapılar olarak diğer sivil toplum örgütlerinden ayrılmaktadır (örnek olarak; gençlik kulüpleri, kadınlarla ilgili gruplar, kooperatifler ve tarım dernekleri verilebilir). Yerel ve enternasyonal örgütler ise başka bireylere hizmet sunmak üzere kurulan aracı kuruluşlardır. Yerel örgütler, eğitim sağlamaktan yardıma muhtaç kişilere destek olmaya kadar sosyal hayatın her alanında faal bir rol

üstlenmektedir. Enternasyonal örgütler ise çoğunlukla iklim değişikliği, çevresel meseleler ya da dünya genelindeki bazı felaket bölgelerine yardım sağlama gibi konularda çalışmaktadır. Bankaların finanse ettiği aktiviteler çerçevesinde ulusal ya da uluslararası sivil toplum örgütleriyle hizmet sunumu, proje geliştirme veya araştırma yapma konularında anlaşmalar yapılmaktadır. Birçok ulusal ve uluslararası sivil toplum örgütü, topluluk odaklı kuruluşlarla iş birliği yaparak ya kendi kaynaklarını bu kuruluşlara aktarmakta ya da onlara teknik destek ve hizmet sunmaktadır (Malena, 1995: 14).

3. Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşların Uluslararası Sınıflandırması (ICNPO)

Literatürde yer edinmiş bu sınıflandırma şekli *Johns Hopkins Karşılaştırmalı Kâr Amacı Gütmeyen Sektör Projesi*'nin baz alınmasıyla oluşturulan bir sınıflandırma türüdür (Litofcenko vd., 2020: 228). Sivil toplum örgütlerinin kategorilere ayrılmasında kullanılan sınıflandırma sistemlerinden biri olan bu sistemde *Uluslararası Standart Endüstriyel Sınıflandırma (ISIC)* metotlarından yararlanılmaktadır. Aynı zamanda ISIC projesi kapsamında yer alan İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Hindistan, Birleşik Krallık, Almanya, Brezilya, Mısır, Tayland, Japonya, Macaristan ve Gana'daki sivil toplum örgütlerinin detaylıca değerlendirilmesi hedeflenerek ICNPO sınıflandırılması gerçekleştirilmiştir. Kâr amacı gütmeksizin faaliyette bulunan STK'ların sınıflandırılmasında yer alan kategoriler şu şekilde özetlenebilmektedir (Salamon ve Anheier, 1996: 7).

- i. *Kültür ve Eğlence*: Bu grupta yer alan STÖ'ler hem genel hem de özel kültür ve eğlence organizasyonlarında görev almaktadır.
- ii. *Eğitim ve Araştırma*: Bu grupta yer alan örgütler, eğitim ve araştırma konularına odaklanarak faaliyet göstermektedirler. Aynı zamanda eğitimin ve araştırmanın desteklenmesine yönelik teşviklerde bulunmaktadır.
- iii. *Sağlık*: Sağlık üzerine yoğunlaşan örgütler bu grupta yer almaktadır. Gerek genel gerekse de özel sağlık hizmetlerinin tamamına yönelik

Çalışmalarda bulunan STÖ'ler, sağlık hizmetlerini desteklenmesini amaçlamaktadır.

iv. *Sosyal Hizmetler*: Bu grupta toplumsal anlamda çeşitli insani toplumsal hizmetlerde bulunan kurum, kuruluş ve örgütler yer almaktadır.

v. *evre*: Çevresel konulara odaklanan ve çevrede meydana gelen problemlerin özömlenmesini amaç edinen örgütler bu grupta değerlendirilmektedir. Bu gruptaki örgütler çoğunlukla evre kirliliği, hayvan hakları ve evre sağlığı gibi konularda faaliyet göstermektedir.

vi. *Kalkınma ve Barınma*: Toplumların mevcut ekonomik durumlarını iyileştirmeyi ve toplulukların genel refahını yükseltmeyi hedefleyen STÖ'ler bu grupta toplanmaktadır.

vii. *Hukuk, Savunuculuk ve Politika*: Çeşitli insan haklarının ve medeni hakların savunulmasına odaklanan sivil örgütler bu kategoride yer almaktadır. Bu kategorideki örgütler, özel ya da genel bölge fark etmeksizin çeşitli sosyal ve siyasal menfaatlerin gözetilmesinde görev almaktadır.

viii. *Hayırseverlik Aracıları ve Gönüllü Teşvikileri*: İyilik odaklı örgütler ise bu grupta yer almaktadır. Bu gruptaki örgüt üyeleri hayırsever nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

ix. *Uluslararası*: Yerel sınırların ötesine geçerek enternasyonal çapta hizmet vermekte olan örgütler “uluslararası örgütler” olarak değerlendirilmektedir. Bu grupta yer alan örgütler, meydana gelen acil durumlarda yurt dışındaki bölgelere de çeşitli yardım desteğinde bulunabilmektedir.

x. *Din*: Bu grup, dini inanışlar doğrultusunda şekillenen ve dini konularda faaliyet gösteren örgütleri içermektedir. Klişe, cami, türbe tapınak gibi dini kurumlara ilişkin derneklerin tamamı bu grupta sınıflandırılmaktadır.

xi. *İş Örgütleri, Meslek Birlikleri ve Sendikalar*: Bu grupta yer alan örgütler ise genellikle ticari ve mesleki çıkarın yanı sıra işçi menfaatlerini

gözetmek adına toplanmıştır. Bu doğrultuda hizmet veren birlikler bu sınıfta değerlendirilmektedir.

xii. *Diğer Gruplar:* Yukarıda ifade edilen gruplar haricinde bir noktada yer alan örgütler ise bu kategoride sınıflandırılmaktadır.

Maddeler halinde sıralanan bu STÖ gruplarından da anlaşıldığı gibi ICNPO'nun sınıflandırmasında “diğer gruplar” olarak nitelendirilen kategori de dahil olmak üzere totalde 12 kategori bulunmaktadır. ICNPO sisteminde bu kategorilerin yanı sıra bir de faaliyet alanlarına göre ayrıştırılan alt gruplar bulunmaktadır. Ancak ICNPO'nun STÖ'leri çoğunlukla ekonomik faaliyetlerini baz alarak sınıflandırdığı ifade edilmektedir (Haggar-Guenette vd., 2009: 47). Bundan dolayı sınıflandırmada yer alan birimlerin sundukları ürün ve hizmet kapsamında farklılaştığı bildirilmektedir (Salamon ve Anheier, 1992: 12).

ICNPO'nun, çeşitli gruplara ayırarak kategorize ettiği STÖ'leri genel anlamda kurumsallaşmış ve devletten ayrılmış örgütsel yapılanmalar olarak değerlendirildiği gözlenmektedir. Bu da sivil toplum örgütlerinin devlete bağlı olmaksızın kurumsal nitelikte var olmalarının altını çizmekte gerek yerel gerekse de enternasyonal alanda hükümetin aracı olmamalarının önemini pekiştirmektedir. ICNPO'ya göre söz konusu kuruluşlar anlamlı düzeyde gönüllülük esasına dayanmaktadır (Salamon ve Anheier, 1996: 2-3).

4. Yaşama Dair Vakfı (YADA) Sivil Topoğrafya Sınıflandırması

Yaşama Dair Vakfı (YADA), sivil toplumların etkilerini güçlendirmek amacıyla hareket eden sosyal bilimciler ile proje tasarım ve uygulama profesyonelleri tarafından kurulmuş bir yapıdır. Yaşamın farklı noktalarından bilgiler üreterek edinilen bilgileri sivil toplumların yararına kullanmayı amaçlayan bu vakıf, toplumsal bağların güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Günümüzde oldukça geniş faaliyet alanına sahip olan bu kuruluş, STÖ'ler hakkında bilgiler edinmeye yönelik girişimlerde bulunmaktadır. Aynı zamanda Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ile Avrupa Birliği tarafından teşvik edilen projelerde de katkısı bulunan YADA, Türkiye'de faaliyet gösteren STÖ'lerin sınıflandırmasında görülen eksikliğe

vurgu yaparak örgütlerin amaçları doğrultusunda sınıflandırılmasını öngörmüştür. Bu bağlamda da örgütlerin resmi misyonlarına ilaveten kuruluş faaliyetlerinin, etkinliklerinin, ifadelerinin ve toplumsal ilişkilerinin de göz önünde bulundurulmasına önem vermiştir (YADA, 2015: 3).

YADA'nın STÖ sınıflandırılmasında yer alan sivil topografya kategorileri ise şu şekilde özetlenebilmektedir (YADA, 2015: 24):

i. *Hemşeri*: Bu sınıfta değerlendirilen örgütlerin temel amacı sosyalleşme dayanışma faaliyetlerine katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda çeşitli kültürlerle sahip ve farklı coğrafyalardan kişilerin arasında kurulan etkileşimlerin toplanarak güçlendirilmesi söz konusudur.

ii. *Yaptırma, Yaşatma, Güzelleştirme*: Bu kategoride yer alan STÖ'ler, kamu yararını gözeterek kamu kullanımına açık alanların iyileştirilmesini, güzelleştirilmesini ve korunmasını amaçlamaktadırlar.

iii. *Sosyalizasyon*: Sosyalleşmenin artırılmasına yönelik bazı geçmişe dayalı anıların temel alınarak oluşturulduğu STÖ'ler bu sınıfta değerlendirilmektedir.

iv. *Siyasi Yönelimli*: Çeşitli propaganda faaliyetlerinde bulunmayı amaç edinen ve belli bir siyasi görüşte toplanan kişilerin oluşturduğu STÖ'ler bu kategoride yer almaktadır. Bu doğrultuda örgüt üyelerinin benimsedikleri siyasi görüşleri tanıtmaya ve yaygınlaştırma adına çalışmalar yürütülmektedir.

v. *Kulüp*: Sanatsal alanlarda ya da spor alanında belirli düzeyde yetkinlik sahibi kişilerin bir araya gelerek oluşturduğu örgütler kulüp kategorisinde sınıflandırılmaktadır. Bu grupta değerlendirilen STÖ'lerin amaçları ise çeşitli turnuvalar, yarışmalar ve ligler organize etme noktasında toplanmaktadır.

vi. *Yan Kuruluş*: Kuruluşların birtakım yasal, etik ya da iktisadi sebeplerden kaynaklı olarak hayat geçiremediği etkinlikleri gerçekleştirmeyi amaç edinen örgütler, yan kuruluş grubunda değerlendirilmektedir. Bununla

birlikte bu grupta yer alan örgütler bağlı oldukları esas kuruluşlara yarar sağlamayı hedeflemektedir.

vii. *Meslek/Sektör Eksenli:* Çeşitli meslek gruplarının veya endüstrilerin kendi alanlarında gelişim sağlamak adına kurdukları örgütler bu grupta yer almaktadır. Bu gruptaki örgütler çalışan menfaatlerini gözetmeyi amaçlamanın yanında ilgili sektör ya da mesleğin geliştirilmesini hedeflemektedir.

viii. *Hayırsever:* Toplumda fakirlikle karşı karşıya kalan kişilere veya dezavantajlı bireylere yönelik çeşitli yardımlar organize eden örgütler bu kategoride değerlendirilmektedir. Bu tür örgütlerin ana hedefi yardım etmektir.

ix. *Öz Örgüt:* Toplumda nispeten dezavantajlı görülen kesimdeki kişilerin topluma kazandırılması adına hizmet veren örgütsel yapılar bu sınıfta konumlandırılmış olup dayanışma, sosyallik ve savunuculuk gibi ilkeleri hedeflemektedir.

x. *Uzman:* Profesyonel düzeyde bilgi üretimi gerçekleştirebilen ve diğer STK'lara destek olan, yaratıcı kişiliklerden oluşan bu örgütler, bilginin üretilmesini ve paylaşılmasını amaç edinmektedir.

xi. *Himayeci:* Doğrudan veya dolaylı olarak maddiyatla ilişkilendirilen yardımlardan ziyade yoksun kişileri fiziksel anlamda güçlendirerek topluma kazandırmayı hedefleyen örgütler bu kategoride değerlendirilmektedir. Bu gruptaki sivil kuruluşların esas gayesi toplumdaki zayıf kişilerin haklarının ve özgürlüklerinin gözetilmesi ile doğanın korunmasıdır.

xii. *Savunucu:* Topluluklarda dezavantajlı olarak görülen kişileri, hayvanların ve grupların haklarının savunulmasını misyon edinen örgütler bu kategoride sınıflandırılmaktadır. Amaç ise farkındalık oluşturarak hakların gözetilmesine yardımcı olmaktır.

xiii. *Pazar Eksenli:* Belli bir menfaat doğrultusunda hareket eden örgütler bu sınıfta yer almaktadır. Diğer bir deyişle işletmeye dönüşebilecek yapıların gönüllülük esasına bağlı olarak sivil bir kuruluşa dönüşmesi ile oluşan örgütler

bu gruptadır. Bu tür örgütler, üyelerin ve yöneticilerin kişisel çıkarlarını korumayı hedeflemektedir.

Sunulan maddelerden hareketle YADA tarafından gerçekleştirilen sınıflandırmada STÖ'lerin toplamda 13 kategori altında değerlendirildiği söylenebilmektedir.

5. Akatay ve Yelkikalan Sınıflandırması

Akatay ve Yelkikalan (2007: 13) toplumun politik otorite baskısından özgürleşmesini sivil toplumun tanımı olarak belirtmektedir. Ayrıca sivil inisiyatifler aracılığıyla oluşturulan, hukuki yapısı sayesinde geniş katılımı destekleyen, karar alma süreçlerine aktif olarak katılan ve ortak değerlerle kurulmuş organizasyonları ise sivil toplum örgütleri olarak tanımlamaktadır. Akatay ve Yelkikalan tarafından yapılan STÖ sınıflandırması şu şekilde özetlenebilmektedir (Akatay ve Yelkikalan, 2007: 13):

- Mesleki anlamda bir araya gelen kuruluşlar
- Finansal konular üzerinde şekillenen ve ekonomik alanlarda faaliyet gösteren kuruluşlar
- Etnik ve kültürel özelliklere odaklanan sivil toplum örgütleri
- İnsanların hak ve özgürlüklerini konu edinen sivil toplum örgütleri
- Çevreciliği benimseyen toplumsal örgütler
- Toplumun belirli bir farkındalığa erişmesi adına çeşitli faaliyetlerde bulunan sivil toplum kuruluşları
- Resmi ideolojiler çerçevesinde oluşturulan örgütler
- Çocuk ve kadın haklarının korunmasını amaç edinen örgütler
- Uluslararası alanda faaliyet gösteren örgütlerin temsilini gerçekleştiren örgütler

Akatay ve Yelkikalan'ın literatürde kazandırdıkları sınıflandırmada sivil toplum örgütlerinin 9 grupta değerlendirildiği görülmektedir. Çalışmanın bu noktasına kadar sunulmuş olan sınıflandırmalara genel bir perspektifle bakılacak olursa, sınıflandırmaların çeşitli kriterlere göre yapıldığı söylenebilmektedir. Bu da aslında sivil toplum örgütlerinin geniş alanlara yayılımının bir göstergesidir.

1.4. Sivil Toplumun İşlevleri

Sivil toplum kuruluşları Mehmet Ali Çalışkan tarafından “vatandaşların kendi iradeleri ile kamusal alanda devletten ve özel sektörden bağımsız olarak bir araya gelerek hayatı iyileştirme amacı güttükleri, fikir ve eylem alanı açan yapılar” olarak tanımlanmaktadır. Bu yapılar, toplumda karşılaşılan sorunlara dikkat çekmek, bu sorunları gündeme taşımak ve çözüm önerileri sunmak gibi temel işlevlere sahiptir. Örneğin, çevre sorunlarına dikkat çeken veya toplumsal eşitsizliklerle mücadele eden sivil toplum kuruluşları, bu konuları keşfeden ve çözüm yolları üreten öncü gruplar arasında yer almaktadır. Ayrıca bu kuruluşlar karşılaşılan sorunları keşfetme, gündeme getirme ve çözüm önerileri geliştirme yeteneği ile akademik bilgi üretiminden ve siyasi çözüm arayışından farklı bir pozisyon teşkil etmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının bu rolleri, onları sadece iyilik yapan ya da mağdurların yanında olan aktörler olarak sınırlamaz; aynı zamanda etkili politika önerileri ve sosyal değişim modelleri üretebilen kritik aktörler haline getirir (Çalışkan, 2022: 204-205).

Toplumda önemli rolleri bulunan sivil toplum örgütlerinin işlevleri de çeşitlidir. Toplumsal anlamdaki roller arasında STÖ'lerin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik işlevleri bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında sivil toplum örgütlerinin iktisadi, sosyal ve siyasal işlevlerine odaklanılmaktadır.

A. Siyasal İşlev

Sivil toplum örgütlerinin toplumdaki başlıca rollerinden biri, medeni kültür ve değerleri geniş kitlelere yaymaktır. Söz konusu değerler, kişi ve toplumlarda kamu yararına yönelik gönüllü katılımı teşvik eden bir kültürü oluşturmaktadır.

Toplumsal değerler bireysel farklılıkları ve toplumdaki kültürel ile etnik çeşitlilikleri besleyerek kendi kültürünü geliştirmektedir. Aynı zamanda bireylerin ve grupların hoşgörü, saygı ve iş birliği temelli değerler üzerine inşa edilmiş farklılıkları yönetebilmesine olanak sağlayacak şekilde eğitilmektedir. Bu bağlamda medeni değerlerin ve kültürün toplum içinde yaygınlaşması, demokrasiye ulaşılması yolunda devlet ve toplum için kritik bir adım olmaktadır. Siyasi ve toplumsal gruplar arasındaki farklılıklar, uygun koşullar ve ortak kabul gören kurallar olmaksızın çatışmaları yönetmek ve demokrasiyi inşa etmek mümkün değildir. Ek olarak temel insan hakları arasında yer alan düşünce, dini inanç, toplanma, örgütlenme ve ifade özgürlükleri tanınmadıkça, toplumda demokratik değerlerin yer edinmesi de gerçekleşmemektedir.

Sivil toplum örgütleri, günlük uygulamalar ve pratik eğitimler aracılığıyla medeni kültür ve değerleri somutlaştırmakta, üyeleri ve çeşitli vatandaş grupları bu değerlerle siyasi ve sosyal olarak yetiştirmede görev almaktadır (Mezlum, 2013: 8). Ayrıca sivil toplum kuruluşları, vatandaşların endişelerini siyasi otoritelere ileterek demokratik dönüşüm sürecine destek olmakta ve devlet ile bireyler arasında köprü görevi görmektedir. Bununla birlikte sivil toplum örgütleri, vatandaşların siyasi süreçlere katılımını sağlayarak toplumsal yapının gelişimine ve entegrasyonuna katkıda bulunmakta, bireylerin haklarını korumakta ve insan hakları ihlallerinin önlenmesini sağlamaktadır (Olçar, 2022: 12).

Arap Baharı'nın ardından özellikle Arap bölgesindeki ülkelerde sivil toplumun siyasi alandaki rolleri ve işlevleri gelişerek belirginleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda sivil toplumun, Arap Baharı devrimlerini yaşayan devletlerin siyasi geleceği üzerine ulusal siyasi diyalogları desteklemesi önemli bir işlev olarak öne çıkmaktadır. Ek olarak sivil toplum kuruluşları, yönetim kurallarının yeniden düzenlenmesi, adaletin tesisi ve demokratik bir anayasanın oluşturulması konularında devlet kurumlarıyla iş birliği yapmaktadır.

Sivil toplumun siyasal rolleri genel olarak aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Olçar, 2022: 14-15):

a. Vatandaşların haklarını savunma görevi:

Bu rol dahilinde sivil toplum örgütleri, bireylerin anayasal olarak teminat altına alınmış hak ve özgürlüklerini korumaktadır. Aynı zamanda bu örgütler, devlet ya da diğer yetkili makamlarca gerçekleştirilebilecek siyasi ya da idari kötüye kullanımın her türüne karşı bireyleri müdafaa etmekte ve koruyucu tedbirler almaktadır.

b. Yönetim faaliyetlerini denetleme görevi:

Sivil toplum örgütleri, öncelikli olarak insan hakları, kamu harcamaları, siyasi ve idari yolsuzluklar gibi konularda devlet politikalarının açıklığını artırmak amacıyla merkezi otoriteleri, devlet dairelerini ve hükümet yetkililerini gözlemlemekte ve hesap verebilir kılmaktadır.

c. Arabulucu görevi:

Bu rol kapsamında sivil toplum örgütleri, devlet ile müzakereyi gerekli kılan çeşitli konu ve politikalar üzerinde kamuoyunu bilgilendirmekte ve harekete geçirmektedir. Ayrıca bu örgütler toplumda mevcut olan problemleri izlemekte ve bu problemleri toplumsal ve siyasi taleplere çevirmektedir.

d. Siyasi katılımı teşvik etme görevi:

Bu görev doğrultusunda sivil toplum örgütleri, halkı siyasi yaşama dahil olmaya özendirilmektedir. Aynı zamanda vatandaşların siyasi haklarını kullanmaları gerek siyasi gerekse de hukuki sorumluluklar hakkında bilinçlenmeleri konusunda önemli bir role sahiptir.

B. Sosyal İşlev

Sivil toplum örgütleri, bireysel ve toplumsal düzeyde de önemli roller üstlenmektedirler. Bu örgütler özellikle gelişmekte olan ülkelerde, vatandaşların temel ihtiyaçlarına yönelik sosyal hizmetleri sağlamaktadırlar. Eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlerin yanı sıra kadın ve çocuk sorunlarına çözüm bulmaktadırlar. Kırsal veya ulaşılması güç bölgelerde, devletin ulaşamadığı yerlerde bu örgütler aktif olarak hizmet vermektedirler. Örneğin Tacikistan’da izole bölgelerde elektrik ve su gibi temel

hizmetlerin sağlanmasına katkıda bulunmuş olan bu örgütler, okul ve hastane gibi sosyal altyapıların onarımını da gerçekleştirmişlerdir (Zharkevich, 2010: 24).

Bahsi geçen sosyal işlevlerinin yanı sıra STÖ'lerin şu konularda da önemli roller üstlendikleri bilinmektedir:

a. Sosyalleş(tir)me işlevi:

Sivil toplum örgütleri, toplumsal modernleşme sürecinde de etkin bir role sahiptirler. Bu süreçte vatandaşların haklarını medeni yollarla nasıl talep edeceklerini öğretmektedirler. Toplumsal bütünleşmeyi teşvik etmek, yardımlaşma ve sosyal dayanışma duygusunu pekiştirmek, kültürel farklılıklara saygı temelinde bir arada yaşamanın temellerini atmak gibi işlevleri yerine getirmektedirler. Ayrıca kamusal yaşama katılım, hoşgörü ve kabullenme kültürünün yaygınlaştırılması ile güvenin geliştirilmesi gibi konularda çalışmaktadırlar. Bu nedenle sivil toplum örgütleri, toplum üyelerinin aktif vatandaş olarak yetişmelerini sağlayan sosyal bir okul olarak kabul edilmektedirler (Paffenholz ve Spurk, 2006: 8). STÖ'lerin bu toplumsallaştırma işlevi, kişilerin hak ve özgürlüklerinin farkına varmalarında rehberlik eden toplumsal bir bilincin oluşturulmasıyla sonuçlanmaktadır.

b. Sosyal bütünleşmeyi sağlama işlevi:

Sivil toplum kuruluşları, toplumsal bütünleşmeyi desteklemektedir. Bu kuruluşlar, demokratik ve medeni değerleri yayarak toplum içerisinde uyumun ve bütünlüğün artmasına katkıda bulunmaktadır. Devleti toplumsal ayrışmalardan korumak, toplumun entegrasyonunu sağlamak ve kişilerin hem maddi hem de manevi gereksinimlerini karşılamak adına çaba harcamaktadırlar (Paffenholz ve Spurk, 2006: 8). Tüm bunların yanında sivil toplum, toplumda bölünmeyi ve marjinalleşmeyi önlemek amacıyla gençler, çocuklar, yaşlılar, engelliler ve kadınlar gibi tüm sosyal sınıfların entegrasyonunu teşvik etmektedir.

Sivil toplum ayrıca, sosyal adalet ilkesini savunarak bireylerin haklarını kullanmaları ve sorumluluklarını yerine getirmeleri için gerekli değer ve ilkeleri teşvik etmektedir. Özetle STÖ'ler her bireyin sorumluluklarını gerçekleştirdiği, herkesin haklarının gözetildiği ve özgürlüklerinin kısıtlanmadığı bir toplumsal yapı oluşturmak için çabalamaktadır (Dülger, 2018: 75).

c. Kitle iletişim işlevi:

Demokrasinin hâkim olduğu toplumlarda kitle iletişimi genellikle sivil toplumun temel rollerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda STÖ'ler, bireylerin siyasi tartışmalara serbestçe iştirak edebilmeleri, ilgilendikleri konularda çözüm üretimine katkı sağlayabilmeleri ve demokratik usullerle siyasi karar alma süreçlerine dahil olabilmeleri adına devlet ve özel sektörden bağımsız bir kamusal mekân oluşturma çabasındadırlar. Ek olarak kamusal mekânda sivil toplum, bağımsız kitle iletişim mecrası oluşturulmasında da kritik bir işlev üstlenmektedir. Söz konusu mecralar, öncelikle toplumsal sorunlar, endişeler ve meseleler üzerine toplumu bilgilendirmeye ve onları harekete geçirmeye çalışırken, sonrasında bu endişeleri kamusal alandan hükümetin siyasi ajandasına taşımaktadır. Başka bir ifadeyle sivil toplum örgütleri, hükümetin politikalarını ve icraatlarını denetleyebilen bağımsız bir kitle iletişim aracı inşa etmektedir (Kanılmaz, 2017: 133).

C. İktisadi İşlev

STÖ'ler, devlet mekanizmaları içerisinde yerlerini aldıkları an itibariyle çeşitli sosyal ve finansal yapıların düzenlenmesi konusunda, özellikle iş dünyası ve sermaye hareketleri ile ilişkili ticari ve mali faaliyetler açısından, hükümetler tarafından güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede özellikle yetmişli yıllar boyunca kamu politikalarının şekillendirilmesi sürecinde sivil toplum kuruluşları kritik bir role sahip olmuştur. STÖ'ler her ne kadar yapısal olarak devlet ve özel sektörden bağımsız olsalar da faaliyetleri devletlerle ve özel sektörlerle doğrudan bağlantılıdır.

Bu perspektiften yola çıkarak sosyal bilimler ve siyaset bilimi alanında pek çok uzman kişi, sivil toplumun ekonomik büyümeyi destekleyici bir rol üstlendiğini

savunmaktadır. Bu konuda bir örnek sunmak gerekirse Jeremy Putnam, 18. asrın son dönemlerinden 19. asrın başlangıcına kadar olan süreçte İtalya'nın sosyal ve finansal verilerini inceleyerek sivil organizasyon seviyeleriyle ekonomik gelişim arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymuştur. Farklı bir söylemle Putnam, sivil toplum yapılarının gerek siyasi gerekse de sivil katılımı teşvik edici rolünün, ekonomik büyümeyi sağlamada anahtar faktörlerden biri olduğuna inanmıştır (Guo, 1998: 3). Aynı şekilde bu konunun araştırılmasına odaklanan Afonso da sivil toplumun, devlet, üniversiteler, sanayi vb. ile birlikte ülkenin ekonomik altyapısına temel destek sağladığını savunmaktadır. Ek olarak Afonso, sivil toplumun ekonomik sektör kurumları ile iş birliği yaparak ve birlikte çalışarak ekonomik gelişimi sağladığını ileri sürmektedir (Iqbal, 2014: 202).

Diğer taraftan sivil toplum örgütleri, ekonomik büyümenin desteklenmesinde merkezi bir unsur olan sosyal sermaye birikiminde de önemli bir görev üstlenmektedir. Zira sivil toplum, bireylerin genel fayda için kooperatif bir şekilde çalışmalarını teşvik eden liberal değerlerin geliştirilmesine katkı sunmaktadır (Ghaus-Pasha, 2005: 5). Bu örgütler, rüşvetle ve yolsuzlukla savaştırmayı, ayrıca şeffaflığı, denetimi ve hesap verebilirliği artırarak hem iç hem de dış yatırımları çoğaltmayı amaçlamaktadır. Tüm bunların yanında kamu yararını gözetten STÖ'ler, işveren ile iş gören sendikalarını mesleki birlikler olarak örgütlenme yoluyla her iki tarafın da haklarını savunma ve örgütlenme çabasıdır. Bu noktada sendikalar, özel sektörün üretim yeteneğini yükseltebilecek iş birliği fırsatlarını yaratmada esaslı bir pozisyona sahiptir.

Yukarıda ifade edilen doğrultuda sivil toplum kuruluşlarının düzenlediği konferanslar, atölye çalışmaları ve seminerler, özellikle kişilerin gücü piyasasına katılmadan önce eğitilmesi konusunda özel sektöre destek olmaktadır. Bu nedenle pek çok araştırmacı, ekonomideki üretken kesimlerin karşılıklı çıkarlarını elde etmek adına müzakereler gerçekleştiren ve etkileşim kuran temel alanın sivil toplum kuruluşları olduğunu savunmaktadır. Zira sivil toplumun görevi, ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, yoksulluğun azaltılması ve iyi yönetişimin desteklenmesinde vazgeçilmez bir etken olmaktadır (Iqbal, 2014: 202).

Sivil toplum organizasyonları, vatandaşları ekonomik meselelerde ve politikalarda kolektif olarak aktif olmaya teşvik etmek için çeşitli konferanslar ve çalışmalar düzenlemektedir (Şult, 2003: 57). Bunun yanı sıra eğitimsiz, yoksul ve savunmasız kesimlerin ekonomik değişimlere uyum sağlamasına destek olmaktadır. Aynı zamanda ekonomi alanında hizmet veren bu kuruluşlar, liberal demokratik değerlerin pekiştirilmesi ve ekonomik gelişimin teşvik edilmesi sürecinde kritik bir role sahip olmaktadır. Bununla birlikte STÖ'ler, kapitalist sisteme bağlı olarak gelişen negatif yönlü ekonomik etkileri gidermeye yönelik çabalar sergilemektedirler. STÖ'lerin kapitalist sistemden olumsuz yönde etkilenmiş veya zarar almış tüm hassas ve yoksul sınıflara yardım etmeleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Genel anlamda ekonomi alanında hizmet veren STÖ'lerin, vatandaşlarla hükümet arasında konumlanan mesafeyi azaltmak ve piyasadaki dengesizlikleri düzeltmek için çaba gayret gösterdikleri söylenebilmektedir. Bu noktada Gürcistan ve Karadağ'da ekonomik büyüme süreçlerinde sivil toplum kuruluşlarının önemli bir işlev üstlendiği dikkat çekmektedir. Bu kuruluşlar, kalkınmada ciddi zafiyetler yaşayan bölgeler ve sektörlerle (Kuzey Karadağ ve Gürcistan'ın çoğu kırsal alanı gibi) yatırım yapılması adına devletlere kesintisiz bir iletişim kurmuşlardır (CHF International, 2006: 23).

Özetle insanların yaşam konforlarının sadece devlet tarafından sağlanmasının ve garanti altına alınmasının mümkün olmadığı göz önünde bulundurulduğunda kişi ve toplumların her alandaki maddi ve manevi yönlerini etkileyen sivil toplum kuruluşlarının fonksiyonlarına ihtiyaç duyulduğu ifade edilebilmektedir.

1.5. Modern Sivil Toplumun Oluşumu

Modern sivil toplum demek, temelde bir Anglo-Sakson, diğeri Fransız modeli olmak üzere iki tür sivil toplum oluşumundan bahsetmek demektir (Aslan, 2010a: 192). Şimdi bu ikisi arasındaki farkları daha yakından görmek üzere iki alandaki gelişim çizgileri ele alınacaktır.

İlk model, yani Anglo-Sakson modeli, toplumun ekonomik temelinde meydana gelen kapitalist dönüşümün görece daha ağır alımlanmasına, Britanya'da bu gelişimin çerçevesinde soylular ile yerel toplulukların yeni gelişen burjuva sınıfıyla girdikleri

uzlaşılara dayanmaktaydı. Bu açıdan liberal çizgi son derece çoğulcu, karmaşık ve devlete daha uzak bir sivil toplum gelişimine yönelmiştir (Aslan, 2010a: 192). Bu gelişimin ilk habercilerinden ve modern politika felsefesinin kurucularından olan Thomas Hobbes (2012), kendi döneminde (1588–1679) Britanya adasının içinde bulunduğu gerilim ve iç çatışmaların da etkisiyle, tüm insanların *doğuştan eşitliği* fikrinden hareketle *herkesin herkese karşı savaşı* olarak tanımladığı bir *doğa durumu* tarif eder ve ardından, bu doğa durumunun içindeki herkesin, *doğal hak* olarak sahip olduğu güç uygulama yetkisini, iki temel *doğa yasasına* dayanarak *toplumsal sözleşmeye* devrettiği bir tablo resmeder (s. 103). İlk yasa,

herkesin, onu elde etme umudu olduğu ölçüde, barışı sağlamak için çalışması gerektiği[ni]; onu sağlayamıyorsa, savaşın bütün yardım ve yararlarını araması ve kullanması gerektiği[ni] (Hobbes, 2012: 104)

İkinci yasa ise,

bir insan başkaları da aynı şekilde düşündüklerinde, barışı ve kendini korumayı istiyorsa, herşey üzerindeki bu hakkını bırakmalı ve başkalarına karşı, ancak kendisine karşı onlara tanıyacağı kadar özgürlükle yetin[mesi] (Hobbes, 2012: 104)

gerektiğini söylemektedir. Dolayısıyla, bu koşullarda toplumsal sözleşme tüm bireyler arasında imzalanır ve sivil toplum ile devlet, tek tek her bireyin hakkını *tümüyle* egemene devretmesiyle teşkil edilir. Bireyler haklarını bir dev (Leviathan) olarak temsil edilen devlete devreder (Hobbes, 2012: 105) ve amacı bireysel güvenlik olan devlet (Hobbes, 2012: 133) bu şekilde oluşur. Hobbes’un düşüncesi bu anlamda devletin görece mutlak egemenliğine dayalı bir toplumsal düzen olsa da “uyruklar” yapabileceklerini yapmaktan, egemen devleti sınırlamamak kaydıyla özgür kabul edilmektedir (Hobbes, 2012: 162–172). Yani ilk toplumsal sözleşmeyi takip eden özel sözleşmelerde bireyler taraf olmaya zorlanamaz, kendi iradeleriyle hareket edebilirlerdi. Bu kavrayış, sivil toplumun ilk bireysel haklar/özgürlükler temelli kavrayışı olacaktı.

Hobbes'un ardından gelen John Locke, sivil toplumun modern kavranışının temellerini atmıştır. Locke (2012) da toplumu ele alırken bir doğa durumundan hareket eder, ama Locke'un doğa durumu, Hobbes'unkinin aksine, insanların sahip oldukları şeyleri görece güvenle ellerinde tuttukları, birbirleriyle eşit oldukları bir özgürlük durumudur, karşılıklı savaş ve "başbozukluk" durumu değil (s. 9–10). Locke'un Hobbes'tan farklı olarak bir doğa yasası vardır: herkes birbirine eşit olduğu için, kimse diğerlerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da sahip olduklarına zarar veremez; üstelik insanlar önce kendilerini korumak ve kendilerine koruma yasasına zarar vermediği sürece tüm *insansoyunu korumakla da yükümlüdürler* (Locke, 2012: 11). Locke için doğa durumunu sivil toplumdan ayırt eden temel nokta, tek tek her bireyin doğa yasalarının yürütücüsü olması gerçeğidir (Locke, 2012: 11–16). Locke için sivil toplumu sivil toplum yapan şey o halde, doğa yasasını, yani başkalarının hak ve özgürlüklerini ihlal edenlere verilecek cezanın ne olacağına karar verme (yasama) ve bu cezayı uygulama (yürütme) hakkını siyasal bir ortaklığa, yani kamuya devreden bir sözleşmenin tüm bireyler arasında tesis edilmesi olacaktır (Locke, 2012: 57–59). Hobbes'un aksine Locke için hak ile güç özdeş olmadığından, egemenliğin ortak bedenine hakkın devredilmesi gücün de tümünden devri anlamı taşımaz. Bu sayede Locke'un sivil toplumu Hobbes'a nazaran çok daha dinamik, demokratik ve dolayısıyla tüm yurttaşların katılımına açık bir sivil toplum olarak kavranır. Karar gücü tüm yurttaşlarda olduğundan, sivil toplum bu gücün üzerine inşa edilir ve egemen bu gücün temellendirdiği hukuki çerçeve içinde hareket ederek, bireyleri ve tüm toplumu temsilen görevlerini ifâ eder. Bu açıdan sivil topluma geçişin temelinde insanların kendi sağlıklarını, özgürlüklerini ve sahip olduklarını mülkiyet olarak yasal bir çerçevede tasdik ettirerek, doğa durumuna nazaran daha güvenli, daha bağlayıcı bir durumun içinde onlar üzerindeki tasarruflarını gerçekleştirme arzusu bulunur; bu sözleşmeden doğan egemenlik ise çoğunluğun egemenliği anlamına gelir (Locke, 2012: 64).

Görüldüğü üzere felsefi modernliği ve tarihsel modernliği belirleyen iki ana damardan siyasal liberalizmin çerçevesi, Hobbes'un negatif özgürlük üzerine bina edilen sivil toplum kavrayışıyla başlamış, ardından Locke'un daha demokratik ve çoğunlukçu, daha da önemlisi hukuki çerçevesiyle en son şeklini almıştır. Locke,

Hobbes'un belli kavrayışlarını koruyup, onun mutlakiyetçi eğilimlerini bertaraf ederek ve sivil toplumu (çoğunlukçu bir çerçevede de olsa) katılımcı, demokratik bir alan olarak yeniden tarif ederek siyasal liberalizme son haline vermiştir.

Bu damarın karşısında olmasa bile, sapmasında diyebileceğimiz bir konumda ise modern cumhuriyetçilik yahut eş deyişle “liberal cumhuriyetçilik” bulunur. Buna “liberal cumhuriyetçilik” de denebilmesinin ana sebebi, çoğunluk iradesi, bireylerin hakları, demokratik katılımcılık gibi ilkeleri liberalizmden almış olmasıdır. Bu cumhuriyetçi damar kendi temellerini Fransız Devrimi'nin Anglo-Sakson dünyaya nazaran daha devrimci burjuva kültürü içinde bulur. Bu kültür, yurttaşlığı ve insanların eşitliği ilkesini büyük bir toplumsal hareketle ifade etmiş ve kendi ilkelerini çağdaş dünyaya bir devrimler silsilesi içinde yaymıştır. Bu çerçevenin ilk büyük filozofu ise Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau'dur. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni* Rousseau'nun doğa durumu üzerine büyük eseridir. Rousseau (2003: 64-74) burada, temeldeki kurucu bir mülkiyet iddiasının, temelde doğadaki her şeyi özgürce kullanan eşit insanlardan oluşan doğa durumunu bozarak sivil topluma giden yolu açan gerçek edim olduğunu iddia eder. Doğa durumu temelde bir mutluluk ve keyif durumudur. Fakat mülkiyet ve biriktirme bir kez ortaya çıkıp, insanların arasındaki kendine-yeterlilik döngüsü kırıldığında, sivil topluma giden yol açılmış olur (Rousseau, 2003: 73). Bu durumda ortaya çıkan eşitsizlik ise doğa durumunun güven ve refahını tehlikeye atar. İşte bu yüzden insanların en temel dürtüsü ve temelde bir doğa yasası olan kendini koruma ilkesi, insanların güvenlik adına bir sözleşmeyle kendilerini ve mülklerini daha iyi koruyabilecekleri sivil topluma geçişi sağlar (Rousseau, 2014: 14). Sözleşme siyasal topluluğu ya da cumhuriyeti teşkil eden insanları, *genel iradeye*, hukuki bir çerçeveye ve bu şekilde belirlenen bir kamuya, yani kolektif ve tüzel bir bütüne (cumhuriyet) bağlar (Rousseau, 2014: 14–15). Rousseaucu çerçeve Locke'cu çerçeveye yakınmış gibi görünse de aslında çok temel bir noktada ayrışır. Rousseau (2014)

herkesin insan olarak sahip olabileceği özel istemi, yurttaş olarak sahip olduğu genel isteme [iradeye] aykırı olamaz (s. 17)

der. Yani bir kez sivil toplum oluştuğunda genel irade, cumhuriyet, tek tek bireysel iradeler üzerinde hüküm sürer. Bireyler, genel iradeyi ve cumhuriyete uyruk ve etkin birer yurttaş olmalıdır ve bu yurttaşlık erevesi, her alanda bireysel çıkar ve arzuların üstünde tutulmalıdır. Genel iradeyi yok sayan bir davranış ortaya çıkarsa, bu davranışın faili saygıya yasa ve cebir ile zorlanabilecektir (Rousseau, 2014: 17).

Rousseau'nun (2014) veciz ifadesi ile,

insanın toplum sözleşmesiyle yitirdiği şey, doğal özgürlüğü ile isteyip elde edebileceği şeyler üzerindeki sınırsız bir haktır. Kazandığı şeyse, toplumsal özgürlükle, elindeki şeylerin sahipliğidir. (s. 18)

Bu yüzden, Cumhuriyeti geleneğin kamu ya da genel iradesinin, temelde sivil toplumda tikel çıkar ile arzuları, dolayısıyla çoğulluğu bastıran bir etmen olarak ortaya çıkmakta olduğu söylenebilir. Locke'un bireylerin devredilemeyen glerinden hareketle karar alma süreçlerine katılımla belirlenen demokratik sivil toplumunun yerini, siyasal toplumun bedeni olarak genel iradenin ödevlerle bezeli kamusu almaktadır. O kadar ki Rousseau, biraz da karamsarlıkla, tam anlamıyla demokrasiyi “Tanrılar ulusuna” layık, ancak insanlar için imkânsız bir yönetim şekli görmektedir (Rousseau, 2014: 64).

Cumhuriyeti sivil toplum kavrayışının diğer bir büyük filozofu, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'dir. *The Elements of Philosophy of Right* eserinin “Sivil Toplum” kısmına başlarken şöyle yazar:

Tikel bir kişi olarak, bir ihtiyaçlar bütünü ve doğal zorunluluk ile yapaylık karışımı olarak ereği kendisi olan somut kişi, sivil toplumun *ilk ilkesidir*. Fakat bu tikel kişi özünde diğer benzer tikellerle *ilişkide* bulunur ve onların ilişkileri, her birinin kendisini ne sürdüğü ve diğerleri aracılığıyla, dolayısıyla da aynı zamanda *evrensellik*

formunun münhasır *dolayımı* aracılığıyla tatmin elde ettiği türden bir ilişkidir, ki bu da *ikinci ilkedir*. (Hegel, 2003: 220).

Yani, sivil toplum temel olarak kendi ihtiyaç ve çıkarlarının peşinde koşan kişilerden oluşur, fakat bu kişiler bu ihtiyaçlar ile çıkarları tatmin etmek üzere daima başkalarıyla bir bağımlılık ilişkisi içinde bulunurlar, onlarsız yapamazlar. Bireylerin bencil çıkarlarının gerçekleşmesi, bizzat evrensellik tarafından koşullanır (Hegel, 2003: 221). Hegel (2003: 227) buna en genel haliyle “ihtiyaçlar sistemi” demektedir. Bireyler özünde tikel olan çıkarlarını gerçekleştirmek ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere, emek harcar, ticaret yapar, işte devlet (yani evrensel) hukuk sistemi içinde bu bireysel edimleri dolayimler. Kişilerin iradeleri, böylece evrenselle şekillenmiş, deyim yerindeyse onun kalıbına girmiş olur. Hak yasa biçiminde kabul edilir böylece *pozitif hak* haline gelir (Hegel, 2003: 211). Pozitif hak tesis edildiğinde, bireylerin tikel çıkarları daha üst bir aşamaya, yani adalete tâbi hale gelmiş olur (Hegel, 2003: 259). Özetle Hegel, sivil toplumu, bireysel çıkar ile ihtiyaçlardan, karşılıklı bağımlılık üzerine kurulu ihtiyaçlar sistemine, oradan pozitif hakka, oradan da adalete varan bir zemin üzerine yerleştirmektedir. Tıpkı Rousseau’nun genel iradesinde olduğu gibi, evrensel devlette cisimleşmekte, nihayetinde de devletin verdiği yurttaşlık ödevleri tikel ihtiyaç ile arzuların üstüne çıkmaktadır.

Buraya kadar tartışılan iki temel eğilim, sivil toplumun Batı toplumlarındaki fiili doğumuna eşlik etmiş ve bu olguyu teorik bir zemine yerleştirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de sivil topluma dair temel içgörülerini formüle etmiş ve onun tarihsel gelişimine değerli katkılarda bulunmuştur. İlk olarak ister liberal ister cumhuriyetçi olsun modern siyaset teorisi sivil toplumu bireysel çıkarların bir adım ötesinde, devletin bir adım berisinde görmüştür. Yani sivil toplumun ortaya çıkması için gerekli koşullardan biri, her iki teori için de bireylerin kendi ihtiyaç ile arzularını gerçekleştirmek üzere diğer bireylerle bir ilişkiler sistemine dahil olmalarıdır. Bu ister Hobbes, Locke ve Rousseau’da olduğu gibi sözleşme dolayımıyla vuku bulsun, ister Hegel’de olduğu gibi çıkarımla kavranmış olsun. Doğa durumu ister bir hipotez ister bir gerçeklik olarak öne sürülsün, bu açıdan, bireylerin salt bedensel/biyolojik ihtiyaç

ile arzularının tatmin edildiği bir bağlama da göndermektedir. Bu açıdan modern teorik çerçevede de hâlâ Aristotelesçi *oikos/polis* ayrımının hayaleti görülebilmektedir.

İkinci ve yine temel olarak, her yazar giderek artan bir şekilde sivil toplum ile mülkiyet/ekonomi arasındaki temel ilişkiyi yakalamıştır. Mülkiyetin hukuki bir çerçevede korunmaya alınması başta olmak üzere insan yaşamının, sağlığının ve güvenliğinin ve buna bağlı hakların savunulması, sivil toplumun en merkezi unsurudur. Devlet bu noktada ihlalleri cezalandırmak ve sivil toplumdaki ilişkilerin hukuki çerçevesini korumak bakımından en hafif tabirle bir bekçi, özellikle de cumhuriyetçi gelenekte ise daha belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Sivil toplumun bekâsı, ortaklığın/kamunun devlet/egemen tarafından savunulmasına bağlıdır.

Üçüncüsü, sivil toplum modernler için bir ucunda ailevi/özel alana, diğer ucunda siyasal egemenliğe açılan bir geçiş bölgesidir. Ki bu kavrayış da yine sivil toplum için temel olacaktır. Zira sivil toplumda, Hegelci terimlerle söylenirse, insanlar salt birer birey yahut akraba olmanın ötesine geçerek, hak sahip hukuki kişilere dönüşmektedirler. Cumhuriyetçi gelenek bunun üzerine yurttaşlığı ve devletin ödevlerini yerleştirip zaman zaman hak sahipliğini bastırmaya eğilimli de olsa, sivil toplum=hak sahibi kişiler arası eşit bir alan denklemi vazgeçilmez bir denklemdir ve günümüzde de bu kavrayışın önemi katlanarak sürmektedir.

Dördüncüsü ve belki de en önemlisi, sivil toplum demek, bireylerin (hukuki çerçevelerle sınırlı olmakla birlikte) karşılıklı olarak belirledikleri şartlara sahip sözleşmeler zemininde birbirleriyle ilişki kurdukları bir alan demektir. Yani karşılıklı bir söz verme, birbirlerinin sözlerini mübadele etme alanıdır. Bu açıdan, her dört filozofun da hukuki zemin ile sözlerin geçerliliğinin ve karşılıklı söz verilebilirliğin güvenceye alınması vurgusu, tam da bu hukuk ile sözleşme ilişkisine işaret etmektedir. İyi işletilen yasal çerçevelerin ve yasal olarak güvenceye alınmış hak ve özgürlüklerin olmadığı/zayıfladığı durum ve dönemlerde, tam da bu yüzden sivil toplum da gerilemiş, zaman zaman çökmenin eşiğine gelmiştir.

Modernler sivil toplumun temel çerçevesini böyle çizerlerken, bu dört temel noktadan hareketle çağdaş sivil toplum tartışmaları çeşitlenip genişlemiştir. Şimdi onlar ele alınacaktır.

1.6. Çağdaş Dünyada Sivil Toplum Tartışmaları

Daha önce de kendisine başvurulana Sağlam, çağdaş dünyada sivil toplum tartışmaları belirleyen temel temaları şu şekilde sıralamaktadır:

Kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve haberleşmenin tarihte hiç olmadığı kadar yaygın hale gelmesi, örgütlenmenin kolaylaşması, savaşlar ve haksız uygulamalar ile devlete olan güvenin azalması sonucu farklı sivil inisiyatiflerin ortaya çıkması, özellikle son dönemde birey olarak yalnızlaşan modern insanın, post modern dönem ile birlikte cemaat ilişkilerine yönelmesi, sivil toplumu günümüzde çok önemli bir noktaya taşımıştır. Artık küresel bir köy olarak kabul edilen dünyada coğrafyaların, halkların, ulus devletler ile birbirinden ayrımı anlamsızlaşmıştır. (Sağlam, 2020: 596)

Sağlam'ın vurgusunu devam ettirirsek, modern sivil toplum teorilerini kendilerini modern ulus devletlerin doğuşu olgusu karşısında bulmuş, kavrayışlarını bu olgudan hareketle geliştirmek durumunda kalmışlardır. Hem liberal hem cumhuriyetçi modern gelenekler, ulus devleti (ona bu ismi -Hegel hariç- henüz vermeseler de) merkeze yerleştirmeksizin genel olarak siyaseti de özel olarak sivil toplumu da düşünmemişlerdir. Oysa belki de ilk işaretleri 1968 yılının küresel toplumsal hareketlerinde görülen çağdaş dünyada, özellikle 1980 sonrasında sivil toplum kendisini küreselleşme olgusu karşısında bulmaktadır. Ulus devletler ortadan kalkmasa ve böyle bir eğilim de görülmemesine rağmen, küresel eğilimler en az yerel ve ulusal eğilimler kadar sivil toplumun belirleyeni haline gelmiş, sivil toplum kuruluşları da ulusal kimlik başta olmak üzere, etnik ve ırksal, cinsiyet ve cinsel yönelim gibi kimlikleri aşarak kimlik-aşırı, küresel örgütler haline gelme eğilimine girmiş, hatta bu dönüşüm sivil toplumun birçok veçhesinde halihazırda cisimleşmiştir (Sağlam, 2020: 596). Keyman ile İçduygu'nun dediği gibi:

Bu anlamda, küreselleşmenin bir dizi tarihsel süreç tesis ettiği, verili bir ulusal bağlamdaki toplumsal münasebetlerin tesis edilmesi ve bir o kadar bunların analiz edilmesi üzerinde önemli etkiler ürettiği ileri sürülebilir. Ekonomik küreselleşme, yani, sermayenin küreselleşmesi, “hudutsuz bir küresel pazar” yaratarak ulus devletlerin otoritesine meydan okuyup onların altını oyarken, kültürel küreselleşme süreci de “alternatif modernliklerin”, kültürel kimliklerin ve evrensel Batı değerleri ile tikel/yerel otantiklik iddiaları arasındaki çatışmaların zuhuruna yol açıp ulusal gelişme fikrini sorunlu hale getirmektedir (Keyman ve İçduygu, 2010: 220).

Dolayısıyla, siyaseti ve sivil toplumu saf olarak ulusal aktörler ve sınırlar bakımından düşünmek mümkün görünmemektedir (Keyman ve İçduygu, 2010: 220). Çağdaş sivil toplum tartışmalarını belirleyen en büyük etken de tam olarak budur. Bu tartışmalar hem sivil toplum kuruluşlarının ekonomik kaynaklarının, hem üyeleri ile hitap ettiği kitlenin hem müdahil olduğu problemlerin hem de etki ve ilişkiler alanının küreselleşmesi gerçeğiyle baş etmeye çalışmaktadır. Buna eşlik eden Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Dünya Bankası (DB) vb. gibi çok sayıda ulus-ötesi kurum ve çeşitli sözleşme ile uluslararası hukuk çerçeveleri de küresel sivil toplum tartışmalarında temel bir taş teşkil etmekte ve hem hukuki hem de kurumsal açıdan sivil toplum tartışmasını modern çerçevenin epey ötesine sürüklemektedir.

Bir diğer boyut ise, daha doğrudan sivil toplumun işlevine odaklanmaktadır. STK’ların kimlik-ötesileşmesi beraberinde, onların küreselleşme öncesi çağda pek de vurgulanmayan bir işlevini merkeze taşımıştır: hoşgörü. Küreselleşme beraberinde sadece sermayenin dolaşımındaki bir artışa değil, ayrıca insan kitlelerinin uluslararası dolaşımında da bir artışa tekabül ettiği oranda, ulus devletlerin sınırları içinde göçmen ve mülteci nüfusları başta olmak üzere “yabancı” uyruktan ya da uyruksuz insan kitlelerinin sayıları eskiden olmadığı miktarlara tekabül eder hale gelmiştir. Bu durum sivil toplumun doğrudan bu konuyla ilgilenmesi etkisine yol açmaktadır. STK’lar ya doğrudan ülkelerindeki yabancı nüfusları hedef alan birçok hayırseverlik, araştırma, dayanışma programları başlatmışlar yahut mevcut ve gelecekteki projelerinde bu nüfusları da içerecek şekilde perspektiflerini genişletmişlerdir (EESC, 2016).

Küreselleşmeye tüm yeryüzünde en yakından eşlik eden ve belki de toplumların gündelik yaşamında en doğrudan hissettikleri dönüşüm ise sosyal devletin

özölüşü ve neoliberalizmin hakimiyeti ele alışı olmuştur. Özellikle bu dönüşüm, sivil toplumun giderek artan toplumsal önemiyle doğrudan ilişkilidir: neoliberalizmle birlikte devletin denetleyici yanı törpülenerek serbest piyasanın alanı giderek daha çok açılmış; devlet harcamaları budanmış, dolayısıyla 1980 öncesinin sosyal devlet uygulamaları adım adım ortadan kalmış; sağlık, eğitim ve barınma gibi sektörlerdeki sosyal uygulamalar bitmekle kalmamış, devlet doğrudan müdahale etmek yerine, düzenleyici bir zemine geri çekilmiş; bunun neticesinde devlet küçülmüş, minimal devlet baş tacı edilir olmuştur (Şahin ve Öztürk, 2008: 8–9). Tam da bu dönüşümle birlikte, sosyal devlet büyük bir alandan çekilmiş, insanların yaşam standartları tepetaklak olmuştur. İşte özellikle hayırseverlik alında ama ondan da ibaret olmayan bir kapsamda sivil toplum kuruluşları bu alanları doğrudan veya dolaylı olarak doldurmaya başlamıştır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler (fakat gelişmiş ülkeler de) hem o ülkelerdeki sivil toplum kuruluşlarının, hem de uluslararası yardım kuruluşlarının giderek daha fazla etkinlik gösterdiği ve etkiler ürettiği coğrafyalar haline gelmiştir. Küreselleşmeye eşlik eden neoliberalizm, devletin geri çekilmesiyle oluşan boşluğu sivil toplumun giderek daha çok doldurduğu bir tablo oluşturmuştur.

Sivil toplum ile küreselleşme arasındaki önemli etkileşimlerin burada ele alınacak sonuncu boyutu ise STK'ların gelirlerini alakadar eden boyuttur. YADA'nın araştırması (2020), son üç yıl içinde STK'ların %40'ından fazlasının öz kaynak dışında bir fonla proje yaptığını göstermektedir (s. 94). Yine aynı araştırmada, son yapılan projelerin kaynaklarından %34,9'unu Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), Ulusal Ajans, bakanlıklar, kalkınma ajansları ve belediyeler gibi ulusal kaynaklar oluştururken, %25,3'ünü AB, BM ve DB gibi uluslararası kuruluşlar oluşturmakta, öz kaynak kullanımı ise %16,4'e kadar gerilemektedir (YADA, 2020: 96). Bu kısa ama anlamlı tablodan da görülebileceği üzere, küreselleşme ve özellikle uluslararası fonların kullanımının kapısının açılması, STK'ların gelir kalemlerinin yapısını dönüştürme eğilimindedir. Özellikle süreğen etkinliklerden ziyade, özel projelerin uluslararası fonlarla bağlantılı hale gelmesi, üyelerden/bağışlardan gelen öz kaynaklarla yapılan ve yapısı gereği üyelerin ve etkileşimde bulunan yurttaşların ihtiyaçlarını yansıtan etkinliklerin yerine, fon koşullarını tutturmayı hedefleyen ve

bunu hedeflerken STK'lar ile etkinlik alanlarındaki üye ve diğer yurttaşların ihtiyaçlarını ıskalama ihtimali bulunan projelere yönelim tehlikesini doğurmaktadır. Küreselleşmenin şimdiye kadar ele alınan bütün etkileri STK'ların etkinliğini arttırırken, bu son özellik etkinliğini arttırmakla birlikte *etkililiğini* azaltmakla ilgili bir risk doğurmaktadır. Özellikle Özge Zihnioğlu (2019), AB fonları ile onun Türkiye'deki alıcı STK'ları arasındaki mali ilişkinin, STK'ları hak temelli etkinliklerden geri çektiğini ve onları depolitize ettiğini ileri sürmektedir (s. 6). Yani üyelik aidatları ile yurttaş bağışlarının yerine uluslararası ve ulusal dışsal mali kaynaklar aldığı oranda, en başta hak temelli STK etkinlikleri zarar görmeye eğilimlidir.

Küreselleşmenin STK'lar üzerindeki etkilerinin ele alınan bu dört boyutu, sivil topluma dair modern kavrayışın sunduğu zeminin dönüştüğünü göstermektedir. Elbette modern demokratik katılımcılık, karşılıklı hak özneleri olarak birbirleriyle ilişkilene ve çıkar özneleri olarak örgütlenme gibi modern unsurlar terk edilmiş değildir. Aksine, devletin küçülmesi eğilimi, sivil toplum alanını belli bakımlardan yurttaşların gündelik yaşamlarını örgütlü bir şekilde dönüştürme arayışına daha büyük katkılar yapmaya götürmektedir. Klasik siyaset kurumları görece işlevsizleşip güven kaybederken, insanlar ortamlarının nasıl olacağına karar vermek üzere arayışa giriştiklerinde sivil topluma ve sivil toplum örgütlerine yönelmektedir. Üstelik sosyal devlet uygulamalarının gerilemesi, sivil toplumu sadece demokratik katılım açısından değil ayrıca insani bir yaşam standardının elde edilmesi bakımından da önemli hale getirmektedir.

Ancak özellikle dışsal fonlama ve gelir araçları ile bunlara dayalı projelerin STK'lar arasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte, STK'ların özerklikleri ve öz kaynaklarına dayalı etkinlikleri riskli bir aşamaya ulaşmıştır. Modern bir çerçeveden bakıldığında, temelde örgütlü yurttaşlardan ibaret olan sivil toplum, giderek yurttaşlarla arasında tek yönlü dikey bir ilişki kuran bir oluşuma evrilme eğilimindedir. Hayırseverliğin tabiatı gereği dikey olan yapısına ek olarak, özellikle bilgi, kültür, eğitim ve bilhassa kimlik vs. gibi hak temelli etkinliklerin yoğun olduğu alanlarda, sivil toplum örgütleri gerileme işaretleri vermektedir. Dışsal fonlar, STK'ların bir

kısım etkinlikleri ve iş görme biçimlerini, üyeleri ve diğer yurttaşlarla etkileşim şekillerini dönüştürmektedir. Fonları almanın ve hak etmenin aşırı sıkı ve sert şartları, uygunluk adına gerçek ihtiyaçların gözden kaçırılmasına zemin hazırlamaktadır. Bu yüzden de sivil toplumlar özerk ve bağımsız yapılar olmaktan çıkaran, hayatta kalmak adına dışsal fon kaynaklarına bağımlı hale gelebilmekte, bu da STK'ların hareket özgürlüğünün kısıtlanması endişelerini doğurmaktadır.

1.7. Devlet, Demokrasi, Güven ve Sivil Toplum

Sivil toplumlar sosyal anlaşmalar sayesinde şekillenmiş olup ancak devletin varlığı ile varlık gösterebilen yapılardır. İnsanların devlet kavramını düşünmeye başlamalarıyla sivil toplumun varlığı da sürdürebilir bir hal almıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa'daki toplumsal yaşamın olanaklarını kavrama yönünde araçları devreye sokan sivil toplum, devletle olan ilişkileri çerçevesinde farklı evrelerden geçerek günümüzdeki anlamını kazanmıştır. Bu noktada sivil toplumun bağlantılı olduğu ana kavramlar arasında yer alan demokrasi, güven ve devlet ciddi bir önem arz etmektedir (Yıldırım, 2003: 229). Dolayısıyla sivil toplum ile bu kavramların ilişkilerinin anlaşılması da söz konusu bu çalışmanın anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Bu nedenle bahse konu kavramların sivil toplumla olan ilişkileri teker teker alt başlıklar şeklinde değerlendirilecektir.

Sivil Toplum ve Devlet

Sivil toplum kavramını kapsamlı bir şekilde kavrayabilmek adına derinlemesine bir "devlet" bilgisine sahip olunması gerekmektedir. Devletin tanımı, kökenleri, faaliyet alanları ve sivil toplum ile olan ilişkisi bu konunun anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır (Soysal, 2012: 244). Tarih boyunca süregelen devlet yapılanmasının değerlendirilmesiyle ilk devletin ne zaman ve nasıl kurulduğu sorusunun, insanlık tarihi açısından önemli bir mesele haline geldiği görülmektedir. Bottomore, bu durumun ortaya çıkış nedenlerine tepki göstermekte ve iki tür gelişimin olduğunu savunmaktadır (Bottomore, 1987: 40):

- İnsan topluluklarının gelişip karmaşılaşması, toplumsal işlevlerin çeşitlenip artması, toplum içerisinde bireyler ve gruplar arasında çıkan çıkar çatışmalarını yönetebilmek ve “genel çıkar” olarak nitelendirilen yarar durumlarını temsil edebilmek için üstün bir otoriteye olan ihtiyaç ortaya çıkmıştır.

- Marksist teori kapsamında toplumun bağımlı ve egemen sınıflara bölünmesinin bir sonucu olarak devlet, bir baskı aracı olarak ortaya çıkmıştır ya da Oppenheimer’ın görüşleri kapsamında bir grubun diğer bir gruba fethi aracılığıyla egemen olmasının bir sonucu olarak devlet meydana gelmiştir (Bottomore, 1987: 40).

Devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkileri inceleyen yaklaşımlar, genellikle bu iki kavram arasındaki çift yönlü bağın varlığına dikkat çekmektedir. Sivil toplum ile hükümet arasındaki ayrımın tarihi köklerinin, devletin doğuşuna da dayandırıldığı gözlenmektedir. Latince “bakış” anlamına gelen kelime, devlete uygulanabilecek bir sözcük olarak “statü”ye dönüşmüştür. Bu noktada ilk olarak Machiavelli’nin 15. asırda belirli topluluklar ve coğrafyalar üzerinde etkin bir otoriteyi tanımlamak adına “*stato*” teriminin kullanımına başvurduğu aktarılmaktadır (Mızrak, 2019: 73).

Devlet ile toplum arasındaki ayrılık, sosyalizm, kapitalizm, emperyalizm, sosyal demokrasi ve faşizm gibi çeşitli devlet şekillerinin temelini oluşturmaktadır (Aydın ve Çakmak, 2017: 4). Devlet anlayışındaki evrime paralel olarak eski toplumlarda kabile, Antik Yunan ve Roma’da şehir, feodal düzende lord, modern devlette ise ulus terimleri sivil toplum için kullanılmıştır (Tosun, 2005: 65). Bu noktada devletin en bariz niteliği, egemenlik unsuru içermesidir. Devlet kavramıyla doğrudan ilişkilendirilebilen egemenlik kavramının ise 19. asırda hukukun üstünlüğünü gösteren temel bir özellik olarak değerlendirildiği bilinirken devletin işlevininse bu egemenliğin yürütülebileceği meşru araç olduğu ifade edilmiştir (Ormanoğlu, 2018: 248).

Devlet kavramıyla sivil toplum arasında bulunan ilişki, sosyal sözleşme kuramında somutlaşmaktadır. Devletin var olma sebebi, sosyal sözleşme teorilerinin öncelikli konularından birini teşkil etmektedir. Bu noktada sivil toplum, devletin egemen yapılanmasının sadece en üst düzey biçimi değil, aynı zamanda devletin “*ayrılmaz bir parçası*” olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla sivil toplum devlete

karşı bağımsız ya da özerk bir unsur olarak görülmekten ziyade devletin yapısal bir bileşeni olarak görülmektedir (Aydın, 2019: 82). Bu kapsamda devlet liderinin yanı sıra yönetimde sözü geçen parlamentolar, iş temsilcileri, halk meclisleri, ekonomik ve sosyal gruplar vb. yardımcı organlar bulunmaktadır. Fakat bu yapılar devletin yalnızca bir uzantısı olarak görülmektedir ve bu yapılar devlet liderinin onayı olmaksızın mevcut olamazlar. Bu noktada devlet, toplum içindeki sosyal yapıları kontrol edebilmekte ve toplumu istediği şekilde düzenleyebilmektedir (Doğan, 2002: 43).

Toplumsal ve özel alanlar arasındaki ikilem, sosyal bilimlerde önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Özellikle devlet ile sivil toplum arasındaki sınırı çizmek için bu ikilemi anahtar bir faktör olarak değerlendirmek mümkündür. Türk dilinde “özel” anlamına gelen, Alman dilinde “*private*” kelimesi, Latince “*privatus*” ve İngilizce “*private*” kelimelerine dayanmaktadır ve her dilde “*kamuya açık olmayan*” olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda “özel” kavramı, devletten bağımsız olanı tanımlamakta, “kamusal” kavramıysa egemen gücün kişiliğinden bağımsız olarak ortaya çıkan devlet anlamına gelmektedir (Sennet, 1996: 185).

Sivil toplumu kavramsal düzeyde tanımlamak adına sivil toplum ile siyasi toplum arasında bulunan farkı kavramak gerekmektedir. Bu farkın Doğu ve Batı toplumlarında nasıl işlediğini irdelemek, bu konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Söz konusu kavramlar arasındaki farklılık, oldukça önemli bir ölçüttür (Müderrişoğlu, 2021: 77). Siyasi toplum, gerekli görülmesi halinde güç kullanımına başvurabilen ve hükümdarın ekonomik koşulları altında sürekli kendini yenileyebilen bir yapıya sahiptir. Aynı zamanda toplumun devamlılığı için gerek iç gerekse de dış politikada kamusal kararların verilmesinde görev alarak bu kararları yöneten kişileri içermektedir. Sivil toplumsa toplulukta yer alan bireylerin gereksinimlerinin tespit edilmesi ve bu gereksinimlerin karşılanmasını sağlayan ilişkiler bütününden oluşmaktadır (Yükselbaba, 2008: 251).

Anglo-Amerikan dünyası, devlet ile sivil toplum arasındaki ayrışmanın kökenlerini barındırmaktadır. İki kavram arasındaki bu yapısal ayrım, batı ve orta Avrupa’ya özgü bir coğrafi dağılım göstermektedir. Sivil toplumun geleneksel kavramı, tarihsel ve coğrafi olarak birbirini izleyen dört evreye bölünmektedir

(Kaypak, 2012: 36). İlk olarak, antik Yunan ve Roma'daki sivil toplum anlayışının bozularak İngiltere ve Fransa liderliğinde modern sivil topluma dönüşümü sivil toplumun ilk tarihi evrimini oluşturmaktadır. Bu dönemde sivil toplum anlamının çöküşü, klasik feodalizmin despotizme evrilmesiyle paralel ilerlemektedir (Nişancı, 2000: 91). İkinci evrede devlet otoritesinin, doğal olarak var olan toplumsal birliktelik ve dayanışma üzerine kurulu aile yapılarına dayandığı ve bu yüzden zorunlu bir şer olarak sınırlandırılması gerektiği savunulmaktadır (Tosun, 1998: 47). Hegel tarafından “*evrensel devlet*” olarak nitelendirilen devlet yapısına giden sürecin üçüncü adımı olarak ele alınan sivil toplum, “*ataerkil aile düzeninin basitliğinden evrensel devlete geçişte tarihsel olarak oluşan ahlaki yaşam sahası*” olarak değerlendirilmekte; ancak özgürlüğün doğal bir şartı olarak görülmemektedir (Boobbio, 1998: 99).

Piyasa ekonomisi, medeni hukukla düzenlenmiş ve bu yüzden doğrudan siyasi devlete bağlı olmayan çeşitli kişi, kurum, kuruluş ve sınıfların bir araya geldiği sosyal bir yapı olarak açıklanmaktadır (Doğan, 2002: 114). Dördüncü aşamanın temelini ise Keane, Tocqueville'in *Democracy in America* isimli çalışmasından alıntılarla belirlemiştir. Buna göre devlet ile sivil toplum arasındaki ilişki, bağımsız bir demokrasi ve demokratik bir devlet oluşturma'nın vazgeçilmez koşulu olup çoklu ve özerk sivil toplumla ilişki bağlamında kavranmaktadır. Bununla birlikte despotizm tehlikesi bulunan ülkeler de mevcuttur (Keane, 1993: 76).

Sivil toplum kavramı, devletle olan ilişkisi bağlamında üç farklı şekilde ele alınmaktadır. İlk olarak doğal hukuk teorisine göre, bireylerin gelişimini ve yenilenmesini engellemeyen devlet dışı veya devlet öncesi bir çerçevede değerlendirilmektedir (Bix, 2004: 309). İkinci olarak devlet karşıtı bir durumda, yani devlete karşıt sivil örgütlenme olarak kullanılmaktadır. Bu durumda sivil toplum, siyasi iktidardan uzaklaşmaya çalışan bazı grupların, egemen ilişkilerdeki değişikliklerde kendini açıkça ifade eden, ortak iyiliği şiddetle savunan bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır (Kabasakal, 2008: 12). Üçüncü ve sonuncusuysa “devlet sonrası” olarak adlandırılan durumdur. Söz konusu kavram, zaman olarak ilke durumuna benzerken değer olarak ise ikinci duruma paralellik göstermektedir ve siyasi iktidarın dağılmasıyla ortaya çıkacak devletsiz bir toplum idealini temsil etmektedir.

Sivil toplum ya da kamusal alan fikri olmaksızın bir STÖ'nün oluşturulması mümkün olmamakta, kurulsada dahi devlete bağılı kalarak gerçek işlevini yerine getirememektedir. Bu noktada devlete anayasal ve hukuki olarak bağılı olmakla devletten talepte bulunmanın oldukça ayrı kavramlar olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Ertugay, 2005: 3).

Sivil Toplum ve Demokrasi

Sivil toplum fenomeninin kavramsal olarak derinlemesine incelenmesi gerektiğinde, demokrasi meselesinin de önemli bir yer tuttuğı görölmektedir. Demokrasi, temelde halkın kendini idare etmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle demokrasi, egemenlik ve yönetimle ilişkilendirilen bir kavramdır. Esasında demokrasi, bir iktidar meselesidir ve asıl soru, siyasi iktidarın halka nasıl dayandırılacağıdır. Demokrasinin kökenlerinin ise antik Yunan'a dek uzanmakta olduğu bilinmektedir. O dönemlerde Eski Yunan vatandaşları Senato'da bir araya gelmekte ve kendi kararlarını almaktadır. Bu yüzden demokrasinin ilk şekline “doğrudan demokrasi” de denilmektedir (Kaypak, 2012: 35).

Sivil toplum kavramına yönelik sosyal bilimciler, sivil toplumun demokrasinin temeli olduğunu belirterek demokrasiyle örtüşen, ideal bir toplumsal yapılanmayı ifade etmeye çalışmaktadır. Böylece demokrasiyi konu edinen her bir tartışma, sivil toplumun aydınlatılmasını hedeflemektedir. Sivil topluma dair her aydınlanma ise demokrasinin ne şekilde “demokratikleştirilmesi” gerekliliğini ortaya koymaktadır (Erbaş Şahin, 2013: 26).

Sivil toplum demokrasisine yönelik belirgin etmenlerden biri, örgütlenme kapasitesi ve savunma faaliyetleridir. Açık menfaat grupları olarak nitelendirilen siyasi partiler, demokratik sistemlerin sürdürülebilirliğine ve yönetimine katkı sağlamaktadır. Kurumsal bir sivil toplum anlayışı, sivil katılımcıların sorumluluk ve hesap verebilirlik düzeylerini yükseltecek, üyelerin kesintisiz olarak denetlenmesi ve gözetlenmesi hem bireysel hem de kamusal çıkarlar arasında daha sağlam bir denge kurulmasına olanak tanıyacaktır (Tosun, 2001: 152). Katılımcılarının fikirlerini, hareketlerini ve değerlerini demokratik yöntemlerle biçimlendiren bir sivil toplumun, demokratik niteliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Sivil yapılanmaların

eğitim kurumlarına benzer şekilde demokratik işleyişe sahip olmaları durumunda demokratik oldukları kabul edilebilmektedir (Özkul, 2017: 12). Demokratik değerleri üyelerine aktaran bir sivil toplum, bu değerlerle örgütlenmekte ve kurumsal nitelik kazanmaktadır. Sivil toplumun demokrasi için diğeri bir kritik faktörü ise içsel çeşitliliğe fırsatlar sunmasıdır. Toplumdaki bu çeşitlilik, grupların devamlılığını desteklemekte ve onları diğerileriyle iş birliği oluşturmaya, müzakere etmeye yönlendirmektedir (Tosun, 2001: 152).

Toplumsal alanda ne kadar fazla sayıda sivil kuruluş ve topluluk bulunursa, o ölçüde çeşitlilik bir arada sürdürülebilmektedir. Bununla birlikte çeşitli sivil toplum kuruluşlarının hegemoni olmaksızın birlikte var olabilmeleri halinde de sivil toplumun demokratikliği de o denli artmaktadır. Sivil toplumların sivil itaatsizliği destekleyen bir siyasi kültüre sahip olmaması halinde tek bir gerçeğı savunan bir öznenin (kişi, grup veya topluluk) halkın vicdanını ele geçirebileceğı savunulmaktadır. Böylesine bir durumla karşı karşıya kalınması halinde de özne, farklı kimlikleri ile ifadeleri baskılayabilme potansiyeline sahiptir ve dolayısıyla demokrasi ile sivil toplumun gerilemesine yol açabilmektedir (Bayhan, 2002: 3). Demokratik yapıya sahip bir sivil toplum için zorunlu olan şartlar, sosyal, finansal ve siyasal özgürlüklerin bulunmasını içermektedir. Siyasal güce sahip olan kişi ve grupların meşruiyeti ne derece önemsediklerine bağılı olarak özgürlüğün sınırlarında değişiklikler meydana gelebilmektedir. Demokrasi kavramıyla sivil toplum arasında bulunan bağ, aslen siyasi alandaki iktidar ile kamusal alanın, yani toplumsal güç merkezi arasında bulunan etkileşimle belirlenmektedir. Batı'nın gelişiminde vatandaşlar arasındaki finansal ve sosyal ilişkiler, medeni hukukun ya da özel hukukun temelini oluştururken, kamu yönetimi de söz konusu sivil zemin üzerinde kurulmaktadır. Vatandaşlık kavramının kapsamının artırılması ya da azaltılması bağlamında sivil toplum ile siyasi alan ilişkisi, Batı demokrasisini biçimlendirmede kritik bir rol oynamaktadır (Koray, 2007: 20).

Demokratikleşme süreçlerinin incelemesinde siyasi otoritenin rolünü ve sivil toplumun bu sürece entegrasyonunun zorunluluğunu belirtmek esas hedeftir. Bu yönde tek boyutlu bir değerlendirme yetersizdir. Demokratikleşme hem toplumsal eşitliğin ve özgürlüklerin genişlemesini hem de devlet yapılarının yeniden düzenlenerek

demokratikleşmesini gerektiren çift yönlü ve eş zamanlı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Sivil toplumun demokratik rolleriyse şu şekilde özetlenebilmektedir (Tosun, 2001: 179):

- Devlet gücünün denetlenmesi,
- Katılım oranlarının artırılması,
- Demokratik değerlerin pekiştirilmesi,
- Çıkar ve taleplerin şekil alması ve birleştirilmesi,
- Kutuplaşmaların azaltılması,
- Yeni politik liderlerin yetiştirilmesi ve doğru şekilde eğitilmesi,
- Politik partilerin demokratikleştirilmesi,
- Bilginin toplumun daha geniş kitlelerine ulaştırılması,
- Siyasi sistemin vatandaşlara karşı sorumluluğunun artırılması.

Yukarıdaki işlevlerden de anlaşılacağı üzere sivil toplumun temel görevi olan toplumsal örgütlenme, devlete karşı etkin bir denetim olanağı sunmaktadır (Tosun, 2001: 179).

Demokrasi, çeşitli yaşam tarzlarının birlikte var olabilmesini sağlayan bir yaşam biçiminden ziyade bir yöntemdir. Bu bağlamda sivil toplum oluşumu, ancak demokratik bir zeminde mümkündür. Demokrasinin varlığı, sivil toplumun sağlıklı işlemesi için zorunlu bir koşuldur. Benzer şekilde devletin de demokrasiye ihtiyacı vardır (Gümüş, 2014: 531).

Liberal düşüncelerle harmanlanan demokratik bir ortam, sivil toplumun meydana gelmesine sağlıklı bir altyapı oluşturmaktadır. Tarihsel olarak sivil toplum kavramının incelenmesi, demokrasi ile liberalizmin çok yakın ilişkili iki kavram olduğunu göstermektedir. Bu iki kavram arasındaki temel farkınsa demokrasinin yönetimle, liberalizmin ise ekonomik bağlamla ilgili olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Ancak bu iki kavramın aralarında çok sayıda benzerlik ve bağlantı bulunması dikkat çekicidir. Çağdaş liberal filozof Hayek, demokrasinin bireysel

özgürlükleri yalnız başına korumak adına yeterli olmadığına inanmakta ve liberal düşüncelerin bu sisteme entegrasyonunun gerekliliğinin altını çizmektedir (Avan, 2013: 5).

Köker'e göre liberal demokrasi kavramının ana ilkeleri şu şekilde sıralanmaktadır: Bireysel özgürlükler eşitlik ilkesini baz alarak şekillenmelidir; her birey yaratıcı ve bağımsız yeteneklere sahiptir; tüm insanlar eşit kabul edilmelidir, toplumsal ve siyasal yapılar bu prensiplere göre düzenlenmelidir. Bu yapılandırmada siyasal otorite anayasal sınırlar çerçevesinde şekillendirilmelidir, bireyler ise eşit siyasal katılım hakkına sahip olmalıdır. Son olarak da temsili demokrasi benimsenmelidir (Köker, 2008: 40).

Liberal demokrasi egemen bir toplumda, sivil toplumun özgünlükleri belirgindir. Bu tür bir toplumda kişilerin eşit şartlar altında ve özgürlük içinde yaşadıkları, sosyal, kültürel ve ekonomik haklara eşit şekilde sahip oldukları ve devlet gücünün, yani siyasal otoritenin anayasal sınırlar içerisinde kısıtlandığı görülmektedir. Sağlam bir sivil toplum, demokrasinin temel şartlarından biri sayılmakta ve demokrasinin şekillenmesini çeşitli yollarla etkilemektedir. Bu etkiler ise aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir (Karadağ, 2005: 69):

- Sivil toplum, devletin siyasi, ahlaki, finansal ve kültürel temellerini oluşturan bir kaynak olarak işlev görmektedir.
- Sivil toplumun içindeki bölünmeler, azınlıkların ve otoriter güçlerin devlet üzerinde kontrol kurmasını engellemektedir.
- Dinamik bir sivil yaşam, siyasi partilerin katılımcı politikalarını güçlendirmekte ve Tocqueville tarafından sivil toplum “büyük bir özgür okul” olarak nitelendirilmektedir.
- Sivil toplum, ulusal istikrarı pekiştirmekte; zira daha iyi olanaklara erişim sağlamaktadır. Gerçekte sivil toplum, vatandaşların devletten taleplerini yoğunlaştırmakta, bu süreçte sivil toplumun artış gösteren kapasitesi, toplumsal refah üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır.

•Sivil toplum, yeni siyasi liderlerin yetişmesine zemin hazırlamaktadır (Karadağ, 2005: 69).

Sivil toplum ile demokratikleşme amaçları çoğu bakımdan birbirini tamamlamaktadır. Ne halkın özyönetimine dayanan iktidarın kaynağı ne de demokratik anlamda iktidarın sınırlarının belirlenmesi değişmektedir. Sivil toplum ve demokrasi kavramlarının her ikisi de gönüllü ve özerk nitelik taşıyarak siyasi sisteme çeşitli katkılar sunmaktadır. Bununla birlikte kavramların ikisi de kendi desteklerine sahip şekilde hareket ederek siyasi liderlerin yetiştirilmesine katkıda bulunmakta ve siyasi gücün kısıtlanmasıyla siyasi meşruiyetin pekiştirilmesinde önemli roller üstlenmektedir (Özkan, 2020: 411).

Sivil Toplum ve Güven

Güven, her kişi tarafından her daim arzulanmakta olan bir kavramdır ve ortaklaşa bir duygu olarak kabul edilmektedir. Bireysel ve toplumsal yaşamda karşılıklı güven hissi, insanları birlikteliğe ve iş birliğine teşvik etmektedir. Dürüst, iş birlikçi ve sistemli bir toplumda üyelerin ortak normlarına dayanan güven ortaya çıkmaktadır. Sivil toplum ile güven kavramları birbiriyle bağlantılıdır (Tosun, 1998: 256). Güven, ilişkide bir tarafın diğerinin zafiyetlerini istismar etmemesini garanti etmemektedir. İnsan varoluşunun taşıdığı gizli kuvvete, hiçlik ve boşluktan kaçış için “güven” adı verilmektedir (Erdem, 2003: 17).

Siyasi güvene gelince karşımıza çıkan isim David Easton’dur. Easton siyasi güven kavramını “*siyasi bir otorite veya rejime yönelik geniş çapta bir destek*” olarak ifade etmektedir. Daha detaylı bir ifadeyle siyasi güven, siyasi kurumların her birey için adil ve eşit sonuçlar üretebilecek politikaları formüle edebileceğine olan kapsamlı bir inanç olarak tanımlanmaktadır (Akgün, 2002: 102). Diğer bir ifadeyle güven, sivil toplumun temel direğini ve esasını oluşturmaktadır. Geleceğinden endişe duyan ve güvensiz hisseden bireyler, toplu eylemlerin getirdiği riskleri üstlenmekte özgür değildirler (Erdem, 2003: 24).

Demokratik bir toplumun sağlıklı işleyişinin temel taşlarından biri de “rıza” ve “karşılıklılık” ilkelerine dayanan örgütsel güven olgusudur. Kâr amacı gütmeyen

organizasyonların bu toplumda geniş çapta benimsenmesi ve etkili bir şekilde faaliyet göstermesi, toplumsal güven ilişkilerine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda sivil ve siyasi yapılar arasında köprü vazifesi gören sivil toplum kuruluşlarının, güven ortamını pekiştirmede kullanılması büyük önem taşımaktadır. Devlet mekanizmasının boyutları, bireysel zafiyetler ve noksanlıklar ile mukayese edildiğinde, hangi tarafın üstün geleceği açıkça belirginleşmektedir. Gerçek şu ki, vatandaşlar arası daha fazla birlik ve dayanışma, onları daha güçlü kılmaktadır. Bu durum, üçüncü sektör olarak adlandırılan sivil toplum kuruluşlarının sisteme dahil edilmesinin zarureti ortaya koymaktadır (Usta, 2006: 110).

1.8. Küreselleşmiş Bir Çağda Sivil Toplumu Tanımlamak

Bu bölümde şimdiye kadar ele alınan tartışmalar, sivil toplumun ve sivil toplum örgütlerinin kesin bir tanımına erişmenin güçlüğünü ortaya koymaktadır. Hak, yurttaşlık, özgürlük, devletten görece özerklik vs. gibi bir dizi mühim unsur sürekli olarak öne çıksa da toplumsal ve tarihsel gelişmenin seyri öne çıkan çeşitli özellikleri baltalayabilmekte, bu da sivil toplumu tıpkı diğer her şey gibi dinamik kılmakta, keskin tanımlarca tüketilemez bir oluşum haline getirmektedir. Sadece TÜSEV'in *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci* raporunda tartışılan üç tanıma bakmak bile sorunun vahametini ortaya koymaktadır:

...devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütlerin yer aldığı alan... ...bir toplumun kendisini ve eylemlerini bir bütün olarak, devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütler yoluyla örgütlemesi... ...toplumsal sorunlara etkili ve uzun-dönemli çözüm bulma sürecine aktif olarak katılan ve bu temelde de siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmek için çalışan farklı gönüllü örgütlerin devlet denetimi dışında kurduğu ortak alan... (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 39).

Küreselleşme sürecinin toplumun üzerindeki mühim etkilerinden biri toplumsal birlik imgesinin (ulus) aşınması olmuştur. Yukarıdaki tanımların varsayar görüldüğü bu “ortaklık” fikrinin geçerliliği bugün sorgulanmaktadır (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 40). Yani, bugün sivil toplum alanı, bir “alan” olarak ulusun

yurttaşlarının ortak faydasına hizmet edilen yer olarak tanımlanamamaktadır. Bunun yerine, sivil toplum alanı birbiriyle çatışabilen çeşitli çıkar gruplarının tikel çıkarlarının bir diyalog alanına dönüşmüştür. Bu olgudan hareketle, tüm tikel çıkarları ortak bir “küresel sivil toplum” kavramı altında düşünmek önerilmekte, fakat henüz “küresel toplum”, örneğin modern ulus tarzında bir aidiyet çerçevesi çizemediğinden, böyle bir küresel kimliğin bir ortaklık zemini kurabilmesi (ekoloji mücadelesindeki yeni eğilimlerin yarattığı istisnalar bir yana) henüz mümkün görünmemektedir (Arslanel ve Hamdemir, 2007: 19–20). Yine de “küresel sivil toplum” tanımı, sivil toplumu tanımlamak için mühim bir başlangıç noktası teşkil etmektedir.

Bu önemin en çok görüldüğü nokta, modernlerin de halihazırda kurmuş görüldüğü demokrasi ve sivil toplum ilişkisinin, küreselleşmiş gezegende sivil toplum örgütlerini birbirine bağlayıp sivil toplumu ulus-aşırı hale getiren toplumsal hareketler aracılığıyla giderek vurgulu hale gelmesidir (Aksan, 2019: 167). O kadar ki, demokratikleşme ve küresel düzeyde demokratik konsolidasyonun yoğunlaştırma çabalarının mühim bir eşlikçisi de küresel çaptaki sivil toplum örgütlerinin ve onların dayandığı toplumsal hareketlerin ulus-devlet eleştirisidir (Aksan, 2019: 168). Fakat bu noktada bile küresel STK’lar ulus-devletlere ama baskı yapmak ama diyalog kurmak yoluyla karar alma süreçlerinde etkin olmak adına ihtiyaç duymaktadır, Aksan’ın (2019) örneğiyle:

Bunun en güzel örneği, “dünyayı koruma refleksiyle” küresel ısınma, fabrika atıkları ve atık su problemlerinden kaynaklanan çevre hareketleridir. Örneğin bugün, farklı toplumlardan dünyadaki herhangi bir yerde küresel bir şirket tarafından kurulacak nükleer santrale karşı olan çok sayıda farklı birey, hükümetlerin ve çok uluslu şirketlerin kararlarını bir takım küresel sivil toplum örgütleri altındaki etkinlikleriyle etkileyebilmektedir. (s. 169)

Dolayısıyla “gezegeni kurtarma” ortak ve ulusal ötesi amacını dillendirmeleri ve hızlıca küresel çapta örgütlenebilmeleriyle “küresel sivil toplum” kavramının hakkını en çok veren çevre veya ekolojiyle ilgili sivil toplum örgütleri ile toplumsal hareketler dahi, karar alma süreçlerinde hâlâ ulus-devletlerin bulunduğu bir bağlamda devletleri basitçe yok sayamamaktadır. Fakat küresel sivil toplum kavramı, kararlı bir

şekilde günümüzdeki en baskın ve ilgi çeken eğilimdir. Bu açıdan, sivil toplumun tamamını kapsamaktan henüz uzak olsa da mevcut durumda sivil toplumu tanımlama uğraşında görmezden gelinemez bir boyut oluşturmaktadır.

Bu yüzden, belki de henüz bir küresel sivil toplumun tam anlamıyla mevcut olmadığı ama doğmakta olduğu söylenebilir. Bu tarz bir küresel sivil toplum, küresel yurttaşlık gibi özlem ve kavramlara da yansımaktadır. Fakat tıpkı bu kavram ve özlem gibi, küresel sivil toplum da (savaş, şiddetli kitlesel göçler, göçmen/yabancı düşmanlığının artışı vb.) uluslararası durumlardan etkilenmekte ve dalgalanmaktadır (Aksan, 2019: 173). Bu açıdan günümüzde bir sivil toplum tanımının küreselliği doğrudan içermek yerine, ilk olarak şöyle formüle edilebileceği iddia edilebilir: sivil toplum, küresel demokratik konsolidasyonun yerel, ulusal ve küresel aktörlerinin eylem alanıdır. Bu tanım nihayetinde klasik tanımı da içerecek şekilde şöyle genişletilebilir:

Sivil toplum, küresel demokratik konsolidasyonun, devletten görece bağımsız, kendi ilkeleri çerçevesinde örgütlenmiş insan gruplarının oluşturduğu yerel, ulusal ve küresel aktörlerinin birlikte eylelediği, hak ve diyaloga adanmış bir alandır.

Varılan tanım hiç kuşkusuz kesin bir her şeyi kapsayan tanım değil, aksine mevcut tezin araştırma hipotezidir ve yaklaşımının bir ürünüdür. Üstelik, tanım olumlu çağrışımlara sahip olsa da “Çağdaş Dünyada Sivil Toplum Tartışmaları” kısmında ele alınan ve gelir elde etme mekanizmalarındaki değişime işaret eden tehlikeleri de içermektedir. Zira, “birlikte eyleme”nin zorunlu olarak uzlaşmaya dayandığı veya karşı karşıya gelen kurumların daima eşit bir zemini paylaştıkları varsayılmaz. Aksine, sivil toplum alanı çatışmaların ve dengesizliklerin, bizzat sivil toplum alanı ile o alandaki örgütleri kapsayan eşitsizliklerin de alanıdır.

1.9. Sivil Toplum Alanının Çeşitliliği

Demokratik konsolidasyonun küresel düzeyde arttırılması çabası, temelde toplulukların ve bireylerin yerel, ulusal ve küresel karar alma süreçlerinde daha fazla

söz hakkı almaları anlamına gelmektedir. Bu çaba, köylerinde bir santralin inşası bağlamında yerel yönetimleri/merkezi hükümeti, (otizm gibi) belli nadir hastalıklar bağlamında sağlık bakanlıkları ile ulusal meclisleri, küresel ısınmaya karşı mücadelede BM ve AB gibi uluslararası kuruluşları birer muhatap olarak gerekli kılabilir. Nihayetinde karar alma süreçlerine demokratik katılım demek, hangi düzeyde olursa olsun, karar mercini tespit ederek, karar alınırken dikkate alınma mücadelesi vermek demektir. Dolayısıyla modern yazarların dikkat çektikleri ve sivil topluma özgü kabul ettikleri “aracılık” rolünün, soyut bir anlamda sadece yurttaşlar ile devlet arasında bir aracılık olmadığı, aksine belli bir kapsamdaki belli bir problem hususunda karar alma ve uygulama gücü ile yetkisi olan her türden iktidar yapısı ile farklı çaplardaki bireyler ve topluluklar arasındaki bir aracılık olduğu görülmektedir. Bu durum, sivil topluma çağdaş dinamizmini ve esnekliğini de kazandırmaktadır.

Küreselleşmenin ulus-devletleri geriletmesinin ve sosyal devlet uygulamalarının geri çekilmesinin yarattığı etkilerden bahsedilmişti. Mevcut durum aslında temel olarak yurttaşlık yapılarını ve sonuç olarak haklar çerçevesini etkileyen sonuçlara sebep olmaktadır. Yani, yurttaşlığın düşen önemi ve azalan getirileri, temel olarak hakların yasal ve pratik gerilemesi olarak yansımaktadır. Bu açıdan sivil toplum küreselleşmesi, aynı zamanda hak taleplerinin de küreselleşmesini doğurmaktadır. Bu küreselleşme, çevre ve ekoloji hareketlerinde olduğu üzere bizzat “sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı”nın ulus-aşırı bir talep olarak küresel bir mücadele ve örgütlenme temelinde açığa çıkması olarak ortaya çıkabileceği gibi, BM, AİHM ve AB gibi uluslararası örgütlerin ulusal ve yerel düzeydeki hak mücadelelerine destek vermesi ve hak ihlallerine karşı yaptırım uygulaması şeklinde de ortaya çıkabilir. Bu yüzden günümüzde hak sorununun da çeşitli bakımlardan küreselleştiği ve sivil toplum alanında gerilemek bir yana çeşitlenip pekiştiği iddia edilebilir.

Bütün bunlar, sivil toplum alanının çeşitliliğinin artışına işaret etmektedir. Sivil toplum alanında örgütler çeşitlenip daha önce sahip olmadığı işlevler ve güçler elde etmekle kalmamış, ayrıca örgütlenme biçimleri de gelişip çeşitlenmiştir. Bilhassa, toplumsal hareketlerle daha doğrudan ilişkili ya da onlar tarafından kurulan STK’lar, sıkı sıkıya denetlenen yasal üyelik biçimleri yerine, aidiyet hissi ve esnek dayanışmacı

ilişkilere daha fazla dayanmaktadır. Klasik örneği yine çevre örgütleri olan bu durum, ayrıca kooperatifler halinde örgütlenen sağlıklı gıda hakkı temelli örgüt ve hareketlere de yansımaktadır. Kooperatif yapısının da izin verdiği sınırlar sayesinde, kooperatif üyeleri (eğer üreticilerden oluşmuşlarsa) harici “müşteriler” de duygusal açıdan kooperatifin birer parçası haline gelmektedir. Ayrıca kuşkusuz tarihleri modernliğin bile öncesine dayanan vakıflarda durum zaten böyle olup, vakıfların hayırseverlik ve eğitim, kültür etkinlikleri resmi olarak üye olanlardan çok daha fazla insanı birbirine bağlamakta ve seferber edebilmektedir.

Sonuç olarak, sivil toplumu araştırmak, sadece resmi yapılar ve bağlarla sınırlı tutulamayacak bir uğraştır. Aksine, sivil toplum örgütleri gerçek etkilerine zaten kendi bünyelerinin ötesine uzandıkları anda erişmekte, ancak böylece daha yoğun bir toplumsal etkinlik elde edebilmektedir. Dolayısıyla ilerleyen bölümlerde Türkiye’de sivil toplumun son kırık yılı ele alınırken, bu bölümde şimdiye dek tartışılıp ortaya konmuş olan eğilimler ile özellikler dikkate alınacak olup, istisnaların belirlediği bağlamlarda istisnaların nedenlerine de odaklanılacaktır.

1.10. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Tanımları

Bu bölümü kapatmadan önce, sivil toplum aktörlerine dair görece işlevsel öngörüler ortaya koymak faydalı olacaktır. Sivil toplum aktörleri yasal statülerine ya da çalışma alanlarına göre ortaya konabilmektedir (İçduygu vd., 2011: 63–64). Yasal statülerine göre STK’lar şunlardır: dernekler, vakıflar, sendikalar, meslek örgütleri, kooperatifler ve birlikler.

Dernekler, 9075 sayılı *Dernekler Kanunu*’na (2004) göre:

kazanç paylaşma dışında, kanunlarla yasaklanmamış belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, en az yedi gerçek veya tüzel kişinin, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kişi toplulukları[dır].

Vakıflar ise;

belirli kişiler veya kurumlarca ve belli şartlarla ve resmî bir yolla tahsis edilen mülk veya paraya bir hizmetin gelecekte de yapılması için kurulmuş, tüzel kişilikleri olan kuruluşlardır”. Diğer deyişle vakıflar sosyal amaçlara yönlendirilmiş mal/varlık temelli topluluklardır. (İçduygu vd., 2011: 62)

Sendikalara gelince, onlar da 11695 sayılı *Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmeleri Kanunu*’nda (2012) şöyle tanımlanmaktadır:

İşçilerin veya işverenlerin çalışma ilişkilerinde, ortak ekonomik ve sosyal hak ve çıkarlarını korumak ve geliştirmek için en az yedi işçi veya işverenin bir araya gelerek bir işkolunda faaliyette bulunmak üzere oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kuruluşları[dır].

Meslek örgütleri ise 9407 sayılı *Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu*’nda (2005), meslek sahiplerini,

meslekî ve teknik ihtiyaçlarını karşılamak, meslekî faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlerine uygun olarak gelişmelerini ve meslekî eğitimlerini sağlamak, meslek mensuplarının birbirleriyle ve halk ile olan ilişkilerinde dürüstlüğü ve güveni hâkim kılmak, meslek disiplini ve ahlâkını korumak ve bu maksatla kurulan tüzel kişiliğe sahip kamu kurumu niteliğindeki

kurumlar olarak tanımlanmaktadır. *Kooperatiflere* gelince, onlar 4571 sayılı *Kooperatifler Kanunu*’nda (1969) şu şekilde tanımlar:

Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek veya geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklara kooperatif denir.

Son olarak *birlikler* veya federasyonlar ile konfederasyonlar,

derneklerin, vakıfların, kooperatiflerin, sendikaların ya da meslek kuruluşlarının bir araya gelerek oluşturdukları üst kuruluşlardır. Dernek statüsünde yer alırlar (İçduygu vd., 2011: 62).

Görülebileceği üzere, STK'ların yasal tanımları tek başına hangi örgütün nasıl bir şey olduğuna dair az çok bilgi vermektedir. Derneklerin yasal zemini ekonomik olmayan (kazanç getirmeyen) ortak bir amacı gerçekleştirmek ortak bir çıkarı kollamak üzere bir araya gelmekken, vakıfların amacı daha ziyade bir hizmeti yerine getirmek; sendikalarınki işkolunda işçi veya işverenlerin ortak çıkarlarını korumak; meslek örgütlerinin amacı meslek sahiplerinin mesleki etkinliklerini korumak; kooperatifinki ortak bir ekonomik amacı gerçekleştirmektir. Nihayetinde birlikler ise, bu sayılan örgütlerin bir araya gelerek oluşturduğu dernek statüsündeki üst kuruluşlardır. Fakat daha fazlası için STK'ların çalışma alan ve amaçlarına ilişkin daha özgül bilgilere ihtiyaç bulunmaktadır:

	Örgütlenme Türleri
1	İnanç temelli kuruluşlar
2	İşçi ve işveren sendikaları
3	Savunuculuk yapan STK'lar (örn: halk hareketi, sosyal adalet, barış, insan hakları, tüketici grupları)
4	Hizmet veren STK'lar (örn: okur-yazarlık, sağlık, sosyal hizmetler ve toplumun gelişmesine destek veren STK'lar)
5	Eğitim, geliştirme, araştırma gibi alanlarda aktif olan STK'lar (örn: düşünce üretme merkezleri, araştırma merkezleri, kâr amacı gütmeyen okullar, kamu eğitimi veren kuruluşlar)
6	Kâr amacı gütmeyen medya
7	Kadın örgütleri
8	Öğrenci ve gençlik dernek/ birlikleri
9	Sosyo-ekonomik olarak toplum dışında kalan (dezavantajlı) grupların oluşturduğu dernek/birlikler (örn: yoksullar, evsizler, toprağı olmayanlar, göçmenler, mülteciler)
10	Meslek ve iş örgütleri (örn: ticaret odası, meslek birlikleri)

11	Topluluk düzeyinde gruplar/birlikler (örn: başkasına muhtaç olmadan kendi ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan gruplar, ebeveyn birlikleri)
12	Ekonomik çıkara dayalı STK'lar (örn: kooperatifler, kredi birlikleri, karşılıklı tasarruf birlikleri)
13	Etnik / geleneksel / yerel birlikler / kuruluşlar
14	Çevre örgütleri
15	Kültür ve sanat örgütleri
16	Sosyal konular ve eğlence ile ilgilenen STK'lar ve spor kulüpleri
17	Hibe dağıtan vakıflar ve fon geliştirme organları
18	STK ağları / federasyonları / destek merkezleri
19	Toplumsal hareketler (örn: barış hareketi)

Tablo 1.1: Sivil Toplum Aktörleri Listesi (İçduygu vd., 2011: 65)

Bu tablo, yukarıdaki hukuki tanımlardan çok daha özgül ve değerli bir bilgi vermektedir, zira Türkiye’de halihazırda faal olan STK’ların etkinlik gösterdiği sahaları ve üstelik bu sahaların yoğunluğunun sırasını da vermektedir (İçduygu vd., 2011: 64).

Burada sıralanan hukuki ve pratik tanımlamalar ile kategoriler, bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gerçekleştirilecek analizde yol gösterici olacaktır. Özel olarak ele alınacak STK’ların hukuki zeminine işaret edilecek ve etkinlik alanı bakımından hangi kategoriye (ya da kategorilere) dahil olduğu da gösterilecektir. Bunlar sadece özel bir STK’nın özgül dinamiklerini anlamaya değil fakat Türkiye açısından genel eğilimleri ortaya koymaya da yarayacaktır. Zira nihayetinde yasal bakımdan hangi tür STK’ların, özellikle hangi etkinlik alanlarında etkin olanlarının ne tür özellikler göstermeye yatkın olduğu mühim bir sorudur ve yanıtı (eğer böyle bir genel eğilim mevcutsa) bulunmaya değerdir.

1.11. Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları ve Kurumsal Kapasite

Çalışmanın bu bölümünde sivil toplum konseptinin teorik açıdan derinlemesine incelenmesinden çok bu kavramın tarihsel kökenlerine ve genel gelişimine odaklanılmaktadır. Bu çerçevede sivil toplum örgütlerinin tanımı

yapılmakta ve bu örgütlerin amaçları, işlevleri ile evrimleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Bu bölümün ana odak noktası ise Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının mevcut durumu ve kurumsal kapasitelerinin eleştirel bir şekilde incelenmesidir. Bu bağlamda kurumsal yönetim kapasitesinin artırılmasının sivil toplum kuruluşları için anlamı ve bu süreci etkileyen faktörlere değinilmektedir.

Sivil toplum kavramı, kökleri Antik Yunan'a kadar uzanan köklü bir kavram olup düşünsel evriminin ilk adımlarına dayanmaktadır (Ehrenberg 2022: 25; Cahoon 2002: 211). Cicero, Ferguson, Platon, Hobbes, Aristo, Hume, Paine, Marx, Hegel, Tocquville ve Gramsci gibi birçok filozof tarafından tartışılmış olan kavram olup oldukça kapsamlı bir çerçeveye sahiptir (Edwards 2004: 6; Erdoğan 1998: 12-15; Aslan 2010: 189). Bu nedenle sivil toplum hakkında tek ve açık bir tanım yapılmasının güç olduğu ifade edilebilmektedir. Kavramın tarihsel derinliği ve anlamsal genişliği, sivil toplumun ne olmadığını belirlemenin kısmen daha kolay olduğunu göstermektedir. Sivil toplum, devlet yapılanması (kurumsallaşmış siyasi güç), ekonomik amaçlar güden yapılar ve özel alan (aile düzeni) hariç tutularak kamu alanını tanımlamak için kullanılan bir kavram olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu tanımın sivil toplumun anıldığı alanlardan tam anlamıyla soyutlanamadığını söylemek gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle sivil alan; ekonomi, aile ve devlet düzenine doğrudan karışmamakla beraber bu alanlarla etkileşim içinde olan genel bir kesişme noktasını işaret etmektedir.

Modern çağda sivil toplumun devletten bağımsız bir toplum anlamında kullanılması, devlet dışı bir alan olarak tanımlanması yeni bir fenomen olarak değerlendirilebilmektedir (Belge, 2003: 1). Antik Yunan'da ise bu tür bir ayrımın mevcut olmadığını vurgulamak önemlidir; zira bu dönemde sivil toplum, siyasi toplumla özdeşleşmiş, entegre bir yapı olarak kabul edilmiştir (Ehrenberg, 2022: 17; Aslan, 2010: 191). Sivil toplumun devlet yapılarından ayrı bir pozisyona taşınması hem modern toplumun hem de devletlerin ortaya çıkışıyla mümkün olmuştur (Halifeoğlu ve Yetiş, 2013: 168). Nitekim 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde sivil toplum ile devlet arasındaki farkın giderek netleştiği gözlenmektedir (Tamer, 2010: 91). Bu dönemlerde sivil toplum, devletin bir alternatifi ve muhalifi olarak görülmeye

başlanmıştır (Çabuk, 2017: 236). Ancak sivil topluma bu şekilde -devletin zıddı olarak- bir anlam yüklenmesinin tarihsel bir süreçle nasıl ilişkilendirilebileceği ve bu yaklaşımın ne kadar uygun olduğu konusu tartışmaya açıktır. Sivil toplumun kökenlerininse siyasi toplumdaki daha eskiye dayandığı aşıkardır. Bu nedenle kavramı devletin karşıtı olarak sanki ondan tamamen bağımsızmış gibi ele almanın doğru bir tespit olduğunu söylemek zordur (Caniklioğlu, 2007: 35).

Sivil toplum, devlet dışında bir kamu alanının varlığını zorunlu kılmaktadır (Çaha, 2007: 3; Akal, 1990: 29). Fakat bu, onun devletin kurumsal nitelik kazanmış siyasi gücü karşısında yer alması gerektiği anlamına gelmemektedir. Gerçekte sivil toplum, bireylerin kamu hayatına katılabilmesini, kendi yaşamları üzerine yapılan düzenlemelerde söz sahibi olabilmelerini sağlayarak bireylerin katılım hakkını kabul etmekte ve bireyleri nesne olmaktan çıkarıp kamusal alanın öznelere haline getirmeyi amaçlamaktadır (Tekeli 2012: 27; Caniklioğlu 2007: 20-21). Çalışmanın bu bölümünde sivil toplumun katılımını teşvik eden sivil toplum örgütlerinin amaçları ve işlevlerinden kısaca söz edilecektir.

Sivil toplum kuruluşları, toplumu oluşturan bireylerin organizasyonları sonucunda meydana gelmekte ve toplumsal fayda sağlama amacı gütmektedirler. Özerk bir yapıda bulunmanın yanında kâr amacı gözetmeksizin kurumlar olarak tanımlanmakta ve yasal bir zemin üzerinde faaliyet göstermektedirler (Talas, 2011: 391; Çabuk, 2017: 236; Demirhan, 2017: 208; TÜSEV, 2006: 39; TÜSEV, 2011: 51). Bu kuruluşlar, hükümet, aile ve özel sektör gibi diğer toplumsal kesimlerle organik bağlar kurarak hem yasal hem sosyal hem yönetsel hem de finansal alanlarda ilerleme kaydetme çabası içindedirler (TÜSEV, 2011: 51). Terim olarak; hükümet dışı kuruluşlar, hayır kurumları, gönüllü kuruluşlar, kâr elde etme hedefi bulunmayan organizasyonlar ve üçüncü sektör gibi çeşitli ifadeler kullanılmaktadır (Caniklioğlu, 2007: 176).

Son dönemlerde STÖ'lere yönelik beklentilerin yükseldiği gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda artan beklentilere paralel olarak STÖ'lerin popülaritesinde meydana gelen artışlar da küresel, yerel ve bireysel düzeylerde ele alınabilmektedir (Tekeli, 2012: 28). Örneğin, bireylerin karar alma süreçlerine daha fazla dahil olma arzuları

(Caniklioğlu, 2007: 18; Tekeli, 2012: 27), devletlerin gerçekleştirebildikleriyle vatandaşların beklentilerinin her zaman örtüşmemesi, devletlerin küresel meseleleri çözmekte yetersiz kalması gibi faktörler, STÖ'lerin önemlerinin belirginleşmesine zemin hazırlamaktadır. Küresel düzeydeki neo-liberal eğilimler, yönetişimin demokrasi ile ilişkilendirilmesi, küresel aktörlerin ulus devletler üzerindeki etkisinin artması gibi durumlar, STÖ'lerin etki alanlarının genişlemesine, sayıca ve işlevsel olarak büyümelerine katkıda bulunmuş ve bu durum, 20. yüzyılın sonlarının STÖ'lerin evriminde kritik bir evre olarak görülmesine sebep olmuştur (Demirhan, 2017: 208). Toplumsal dayanışma ve değer üretme işlevleri bulunan sivil toplum kuruluşlarının sayılarının ve etkilerinin küresel ölçekte artmaya devam etmesi, onların daha fazla incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının evrimi, çeşitli dönemlerde geniş bir yelpazede değerlendirilebilecek bir içeriğe sahiptir. Eğer başlangıç noktası olarak Osmanlı dönemine geri gidilirse, vakıflar, loncalar, ahilik sistemi, tarikatlar ve medreseler o dönemin sivil toplumunun yapı taşları olarak görülebilecektir (Çaha, 1994: 99). Ancak bu tür kuruluşların sivil topluma katkısı, literatürde çekişmeli bir mesele olarak ele alınmaktadır. Bu durum da sivil toplum kavramının Batı kaynaklı ve bu coğrafyanın kendi dinamikleriyle şekillenmiş olmasından ileri gelmektedir (Gümüş, 2008: 13; Çaha, 1994: 80; Caniklioğlu, 2007: 15; TÜSEV, 2011: 50). Batı'daki sivil toplum anlayışının biçimlenmesinde özgürlük, bireysellik, mülkiyet hakları ve devlet gibi birçok felsefi konu etkili olmuş ve kişiler devletin karşısında nispeten güçlü bir konumda yer almıştır. Öte yandan Türkiye'deki siyasi kültürde devletin güçlü merkezileşme eğilimine karşıt bir yapılanmanın ortaya çıkması güçlükle karşılaşılan bir durum olarak belirlemektedir. Sivil toplumun gelişimi, liberal siyasi kültüre sahip toplumlarda daha kolay ve hızlı gerçekleşmiştir (Çaha, 2007: 3); bu yüzden yerel düzeyde sivil toplumun özellikleri Batı'dakinden farklı bir seyir izlemektedir.

Böylelikle anılan organizasyonlar -bireyin hak ve özgürlüklerini savunmaktan ziyade- topluluk içi birliktelik, dayanışma gibi toplumsal değerler ile dini unsurlar üzerine kurulu olup, devlete olan bağlılıklarını pekiştirerek var olabilmektedirler. Bu

bakış açısıyla Türkiye’de faaliyet göstermekte olan sivil toplum yapılarının kökleri eskiye dayansa da Batı tarzı bir sivil toplum geleneğinin varlığından söz etmek, Osmanlı’nın modernleşme süreci ile birlikte başlamış ve yakın dönemde ortaya çıkmış yeni bir durum olarak ele alınmıştır.

Türkiye’deki sivil toplum yapılanmaları, Batılı ve çağdaş anlamda 20. yüzyılın ilk dönemlerinde ortaya çıkmaya başlamış (TÜSEV, 2011: 55) ve bu yapıların öneminin artmasıysa global düzeydeki evrimlerle paralel bir ilerleme kaydetmiştir. Bu kapsamda özellikle 1970’lerdeki global ölçekte yaşanan demokratikleşme hareketleri (Demirhan, 2017: 211) ve 1980’li yıllara gelindiğinde gözlenen liberal eğilimlerin artışı (Çaha, 2007: 5), sivil toplum alanını genişletmekte kritik roller üstlenmiştir. Sivil toplum kuruluşlarının hız kazanarak ilerlemeye devam etmesi, 1990’lar ile birlikte daha da belirginleşmiş ve son otuz yıllık süreçte sadece küresel arenada değil, Türkiye özelinde de sivil toplum faaliyetlerinin önemi artmıştır (TÜSEV, 2006: 35). Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarının öne çıkmasını sağlayan etmenler arasında Habitat II Konferansı’nın İstanbul’da gerçekleştirilmesi (Tekeli, 2012: 31; Gümüş, 2008: 13), 1999’da yaşanan Marmara Depremi, Avrupa Birliği’ne üyelik süreci ve çeşitlenen kimlik hareketleri sayılabilmektedir (TÜSEV, 2011: 57; TÜSEV, 2006: 38; Demirhan, 2017: 212). Bu tür gelişmeler 2000’li yıllara gelindiğinde sivil toplum kuruluşlarının hem kalitatif hem de kantitatif açıdan gelişmeye başladığını ifade etmekte kullanılabilmektedir (TÜSEV, 2011: 58).

Sivil toplum kuruluşlarının varlığı, yukarıda sıralanan sebeplerden ötürü toplumların doğal gereksinimlerini karşılamak üzere ortaya çıkmıştır. Söz konusu kuruluşlar çok yönlü faydalar sağlamakta ve kalkınma sürecine katkı sunan önemli aktörler olarak kabul edilmektedir. Sosyal uyumu pekiştirmek, toplumsal refahı yükseltmek, ülkelerin gelişimine destek olmak, devletin meşruiyetini güçlendirmek, demokratik süreçlere katkı sağlamak, toplum sorunlarına çözümler sunmak, toplumsal değerlerin oluşumunda etkin rol oynamak, katılımı teşvik etmek ve devlet mekanizmalarını denetleyerek denge unsuru olarak işlev görmek; sivil toplum kuruluşlarının sağladığı faydalar arasında yer almaktadır (Erdoğan, 1998: 15-17; Talas, 2011: 392; Şahin ve Akboğa, 2019: 409; TÜSEV, 2011: 51). Bu yararlar göz

önünde bulundurulduğunda STÖ'lerin kuvvetli olması, doğrudan devletlerin de kuvvetli olmasını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle sivil toplum kuruluşlarının gelişimi büyük önem taşımaktadır.

Sivil toplum örgütleri, ülkemizin gelişim ve kalkınma sürecinde de belirleyici roller üstlenmektedirler. Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarına ilişkin yapılan araştırmalar, son dönemlerde bu alanda iyileşmeler yaşandığını ve önceki yıllara kıyasla daha güçlü bir yapıya kavuşulduğunu ortaya koymaktadır (TÜSEV, 2006: 35). Buna karşın yaşanan ilerlemenin yeterli olduğunu iddia etmek pek de mümkün olmamaktadır (Çabuk, 2017: 235). Bu bağlamda Türkiye'deki üçüncü sektörle ilgili ciddi açıklarla problemlerin hâlâ sürmekte olduğu söylenebilmektedir (TÜSEV, 2006: 36).

Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı başlıca zorluklar şu şekilde ifade edilebilmektedir (Sezik, 2019: 121-123; Demirhan, 2017: 212; TÜSEV, 2011: 146; NTV, 2003; İLKE, 2020):

- Mali kısıtlar ve insan kaynaklarına erişimdeki güçlükler nedeniyle mali ve yönetsel bağımsızlığın sağlanamaması,
- Demokratik şuurun eksikliği ve demokratik yönetim pratiklerinin yetersizliği,
- Katılım oranlarının düşük olması ve katılımcılığın sürdürülebilirliğinin sağlanamaması,
- Siyasileşme, toplumsal yarardan çok siyasi çıkarların önceliklendirilmesi,
- Şeffaflık ilkesine aykırı şekilde hesap verebilirliğin bulunmaması,
- Sivil toplum kuruluşlarının öneminin toplum nezdinde yeterince algılanmaması ve destek görmemesi,

- STÖ bünyesinde elitlerin oluşumu ve büyük ölçekli kuruluşların hegemonyası nedeniyle yerel ve küçük çaplı STÖ'lerin gelişimlerinin baskılanması,
- Bireylere olan bağımlılığın ağırlık kazanması,
- Uzmanlaşma ve proje bazında düşünme yetisinin geliştirilememesi,
- Uzun vadeli ve stratejik planlama yapılabilmesinin önündeki engeller,
- İletişim becerilerindeki yetersizlikler ve bilgi dağıtım sürecinde yaşanan zorluklar,
- Kurum içi ve gönüllüler arası iletişim sorunları,
- Kuruluşlar arası iş birliği ağının yeteri kadar kuvvetli olmaması,
- Hissedarlar arasında meydana gelen iletişim sorunları,
- Faaliyetlerini ve amaçlarını yeterince ifade edemeyen STÖ'lerin bilinirlik ve meşruiyet sorunlarıyla karşı karşıya kalması.

Bahsi geçen bu sorunlar, Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının neden yeterince etkili olamadığı sorusuna cevap teşkil etmektedir. Bu sorunlar aynı zamanda sivil toplum örgütlerinin Türkiye’de ve demokraside nasıl daha etkin bir rol oynayabileceğini de göstermektedir. Bunun için STÖ’lerin öncelikle kendi içlerinde demokratik bir yönetim anlayışını benimsemeleri şarttır (Caniklioğlu, 2007: 28; Tekeli, 2012: 27-30). Bu da örgüt içi kurumsal yapılarının ve yönetim yeteneklerinin geliştirilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarının karşılaştığı en büyük engelin kurumsallaşamama sorunu olduğunu söylemek mümkündür.

Kurumsallaşma, Türkiye’deki sivil toplum kültürünün benimsenmesi ve içselleştirilmesi olarak tanımlanabilirken, özel bir çerçevede bu kültürün bir ürünü olan sivil toplum kuruluşlarının yönetsel kapasitelerinin, stratejik düşünme

becerilerinin ve organizasyonel yeteneklerinin gelişimine işaret etmektedir. Bu doğrultuda ele alınan bu çalışma, ikinci anlamda ele alınan kurumsallık kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Kurumsallaşma sürecinde önemli bir beceri olarak sivil toplum kuruluşlarının iletişim yetileri gösterilebilirken aynı zamanda bu kuruluşların kurumsal kapasitelerini artırabilmeleri adına etkili kurumsal iletişim stratejileri geliştirmeleri gerekmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

1980-2000 TARİHLERİ ARASINDA SİVİL TOPLUMUN (YENİDEN) İNŞASI

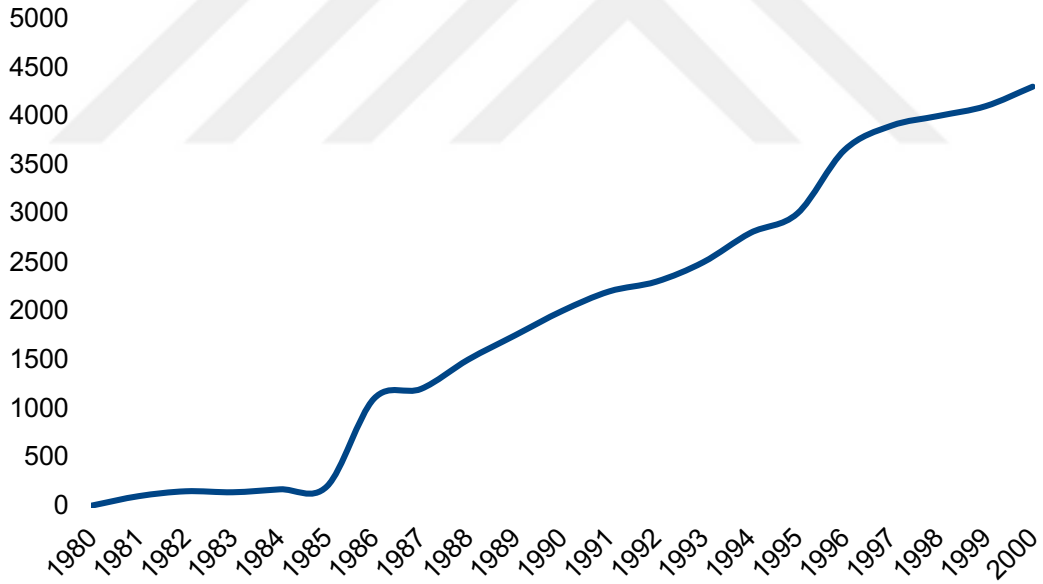
1980 sonrasında Türkiye’de sivil toplum alanında yaşanan gelişmeler, 1980 askeri darbesi sonrasında askeri rejimin uygulamaları, devletin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin dönüşümü, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve ihracata dönük sanayileşme, siyasal alanda artan etnik ve dinsel temelli kimlik talepleri ile 1990’larda daha da hızlanan küreselleşme süreci altında şekillenmiştir. Tüm bu etmenler Türkiye’de sivil toplum alanındaki gelişmelerin devlet denetimi dışında gelişmesini sağlamıştır (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006). Bu açıdan bu dönem, devlet-toplum ilişkisinde sivil toplumun giderek alanını genişlettiği ve devletin tek siyasi aktör olduğu algısının yavaş yavaş kırılmaya başladığı bir dönem olarak görülebilir.

Bu bağlamda, bu bölümde öncelikle 1980 itibarıyla askeri darbenin etkisinde gerçekleşen dönüşümlere, daha özelde yeni anayasanın oluşturduğu yeni yasal çerçeveye, ardından serbest piyasa ekonomisinin iktisadi alanda hâkim anlayış haline gelmesine ve yükselen bireyciliğe, hareketlenen toplumda artan demokratikleşme taleplerine, küreselleşen dünyada kitle iletişimin artan etkilerine ve son olarak kimlik

temelli siyaset etme biçimlerinin yükselişine bakılacak ve tüm bu etkenlerin sivil toplum alanını nasıl etkilediği ele alınacaktır.

1982 Anayasası ve sonrasında yapılan yasal düzenlemelerle toplumun tüm sektörlerinin denetlendiği ve sınırlandırıldığı bir atmosferde sivil toplumun etkinlikleri, siyasal katılımın ve bir tür siyasi muhalefetin dile getirilebildiği bir alan olarak gelişmiştir (Göle, 1994; İçduygu, 2007; Kaliber ve Tocci, 2010; Seufert, 2000; Şimşek, 2004; Toprak, 1996). 1980 sonrası sivil toplumun gelişimini bu şekilde ele alan çalışmalar bu durumu aynı zamanda demokratikleşme, askeri rejimin etkisinden arınma ve merkezi otoritenin gücünün zayıflaması üzerinden temalaştırmaktadır. Bu durum, sivil toplum örgütlerinin artan sayılarına da yansımıştır.

Şekil 2.1: Yıllara göre vakıf sayısı (YADA, 2020)

Şekil 2.1’de verilen istatistiğin salt vakıflar üzerinden de olsa gösterdiği üzere, 1980 Askeri Darbesi’nin yarattığı ilk kırılmayı müteakip beş yıllık bir durgunluk yaşanmış, ardından 1984’te 227 sayılı *Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*’sinin (08 Haziran)

yayınlanmasıyla birlikte vakıflardan başlayarak STK sayıları katlanarak artmıştır. Bu durum ilk olarak şu zeminde anlaşılabilir:

12 Eylül Askeri Müdahalesi ile devletin toplum hayatında oynadığı rol daha da artmış ve buna bağlı olarak insanlar, siyasal katılım, siyasal temsil, örgütlenme açısından dar bir alana sıkışmışlardır. Sivil toplum, bu dar alanın nasıl genişleyeceği ile ilgili tartışmaların gündeme getirdiği bir kavramdır. Bu tartışmalar kapsamında, devletin toplum hayatında oynadığı rolün ağırlığına dikkat çekilmiş ve bu rolün sınırlandırılabilmesi için sivil toplumun güçlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Askeri yönetimin baskısı altında bunalmış olan siyasi yelpazenin farklı taraflarındaki insanlar, bu kavrama sarılarak onu demokrasinin kapısını açacak, kesintiye uğramasını engelleyecek, derinleşip kök salmasını sağlayacak sihirli bir anahtar olarak sunmaya başlamışlardır. (Biber, 2009: 34)

12 Eylül Darbesi'nin neredeyse tüm örgütlenme ve siyasi katılım mekanizmalarını işlemez hale getirdiği bir bağlamda, ilk darbenin şoku atlatıldıktan sonra, toplumun kendini ifade edebileceği düzlemler aramaya başladığı söylenebilir. Ayrıca, darbenin ardından bir dizi aydın Türkiye'de askeri darbelere yol açan temel koşullardan birinin, sivil toplumun güçsüzlüğü olduğunu tespit etmiş ve onların öncülüğünde kısmen de olsa sivil toplum talebi kitleselleşebilmiştir (Aslan, 2010b: 269). Keza seçimle iktidara gelen Turgut Özal da demokrasi ile sivil bir kültürün kökleşmesi için çaba harcamış, Girişte tartışılmış olan “güçlü devlet geleneğine” karşı çareyi sivil toplumu takviye etmekte bulmuştur (Zariç, 2018: 311)

1980 öncesi Türkiye'ye hâkim olan silahlı çatışma ortamından dolayı darbenin sıklıkla “minnetle” karşılandığı söylene de, %92 gibi bir oyla kabul olan 1982 Anayasası'nı müteakip gerçekleştirilen 1983 genel seçimlerinde, askeri darbenin yönetici kadrosunun kurdurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi %23 kadar oy alabilirken, Anavatan Partisi %45, Halkçı Parti %30 oy alabilmiştir. Yani, toplumun askeri rejimin sınırlı özgürlükler evreninden çıkmaya istek duyduğu ve fırsatını bulduğunda karşısına çıkan sivil alternatiflere derhal yöneldiği söylenebilir. Gerekli yasal zeminler oluşur oluşmaz ortaya çıkan sivil topluma yönelik ilgi de STK patlaması da bu minvalde anlaşılabilir.

Elbette, Türkiye’de sivil toplumun önemli bir aktör haline gelmesinde birden fazla süreç etkili olmuştur. Aynı zamanda bu süreçler ele alınırken siyasi partilerin etkin ve inandırıcı politikalardan uzaklaşması, halk desteğini kaybetmeleri ve kimlik politikalarının canlanması ile sivil toplum aktörlerinin sosyal ve politik dönüşümde etkili hale gelmesi birlikte düşünülmelidir. Siyasi partilerin etkinliğini kaybettiği konularda kimlik politikaları ve sivil toplum, sosyal ve politik değişimin güçlü ve etkili aktörleri haline gelmiştir (Keyman ve İçduygu, 2010).

2.1. 1980 Sonrası Türkiye’de Sivil Toplum

1980 sonrası Türkiye’inde sivil toplum alanında yaşanan dönüşümler belirginlikleriyle dikkat çekmektedir. 1980 yılında meydana gelen askeri darbe girişiminin ardından demokratikleşme sürecinin sivil toplum kuruluşlarında gözlemlenmekte olduğu belirtilmektedir (Bora ve Çağlar, 2004: 338). Darbe öncesi dönemde siyasal sahnede koalisyon hükümetleri oluşturulduğu bilinirken bu durumun hem siyasal hem de toplumsal alanda çeşitli sorunların doğmasına yol açtığı vurgulanmaktadır. Koalisyon hükümetlerinin yol açtığı istikrarsızlık, siyasal alandaki kutuplaşmalar ve anlaşmazlıklar ile oluşum gösteren ekonomik buhranlar, 12 Eylül 1980 darbesinin zeminini hazırlamıştır. Darbe girişimiyle beraber ordu, yönetimi ele almış ve bu süreçte vesayetçi bürokratik yapılar tekrar güç kazanmaya başlamıştır (Akçeşme, 2014: 82).

1982 Anayasası’nın kabulü ile birlikte 12 Eylül darbesi sonrası yeni bir toplumsal yapılanmanın hukuksal altyapısı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu yeni anayasa, sendikal özgürlükleri ciddi şekilde sınırlamakta, sendikaların ve derneklerin siyaset yapmalarını yasaklamaktadır. Aynı zamanda söz konusu yasal düzenlemeler kapsamında memurların çeşitli amaçlar doğrultusunda dernek ve sendika kurmaları engellenmiş, toplu sözleşme ve grev hakları kısıtlanmış, siyasal katılım açısından önem arz eden pek çok siyasi partinin faaliyetlerini sonlandırması kararında mutabık olunmuştur (Aslan ve Kaya, 2004: 220). 1980 darbesinin sivil toplum üzerindeki etkileri açısından değerlendirildiğinde; 1961 Anayasası’nda vurgulanan “*insan haklarına dayalı devlet*” anlayışı ile desteklenen ifade ve düşünce hürriyeti, darbe

sonrası yürürlüğe giren 1982 Anayasası'nda devleti merkeze alan ve “*İnsan haklarına saygılı devlet*” ifadesi ile yer değiştirmiş, bu durum sivil toplumun gelişimi ve örgütlenmesi üzerinde büyük bir engel olarak değerlendirilmiştir (Tosun, 2001: 52).

1980 ila 1983 yılları arasını kapsayan dönemde yasama ve yürütme görevleri, Milli Güvenlik Konseyi tarafından üstlenilmiştir. 1983'teki seçimlerle beraber demokrasiye geçiş sağlanmış, bu süreç de sendikal faaliyetler ve ideolojik gruplar haricindeki toplumsal hareketlerin önünü açmıştır. Özellikle feminist ve çevreci hareketlerin yanı sıra TÜSİAD ve MÜSİAD gibi özel sektör temsilcileri de sivil toplum sahasında etkin olmaya başlamıştır. 1985'ten sonra sivil toplumda meydana gelen gelişmelerin başlıca kaynaklarından biri, Turgut Özal döneminde hayata geçirilen liberal ekonomi politikaları olmuştur. İlgili dönemde devletin ekonomideki rolünün azaltılmasıyla özel sektör ve sivil toplum kesiminde bir canlılık görülmektedir (Çaha, 2008: 148-149).

1989 yılına gelindiğinde Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Doğu Bloğu ülkelerinin devletçi sosyalizmden çekilmeleri sonrasında dünya genelinde ve Türkiye'de neo-liberalizm yeni bir ivme kazandığı ifade edilmektedir. Bu dönemde bireysel hakların korunması, devlet müdahalesinin minimizasyonu, özelleştirme hamleleri ve devlet yapısının daraltılması gibi unsurlar neo-liberal söylemler içinde önemli yer tutmaktadır. Bahsi geçen söylemler, sivil toplumu devlete alternatif bir mecrâ olarak konumlandırmaktadır. Serbest piyasa ekonomisinin yükselişi ile sanayide ihracat odaklı dönüşümlerin yanı sıra etnik kökenli kimlik istemleri ve küreselleşme hareketlerinin ulusal çapta yarattığı tesirler, Türkiye'de sivil toplumun devletin kontrolü dışında bir gelişim sergilemesine zemin hazırlamıştır (Yüksel ve Sezgin, 2012: 22).

Sivil toplum kavramının gündemde tekrar yer edindiği söz konusu dönemlerde bilhassa 1983 seçimleriyle birlikte sivil irade iktidara gelmiş ve Türkiye'de sivil toplumun kapsamı genişlemeye başlamıştır (Akçeşme, 2013: 214). Demokrasinin yeniden kurulmasıyla Türkiye'de ulusal dayanışma ve milli kimlik gibi genel konuların yanı sıra çevre, hava kirliliği, doğa, sağlık, kadın ve çocuk hakları gibi daha özel konular üzerine odaklanılmış ve siyasi atmosfer bu tür meseleler etrafında

biçimlenmiştir. Yine aynı dönemde sivil toplum kuruluşları giderek artan bir güce sahip olmuş ve devletten bazı hakları elde ederek devletin politikalarını yönlendirme gücüne de erişmiştir (Kırmızı, 2014: 28).

1990'larla birlikte sivil toplumun önde gelen kuruluşları olan STÖ'ler, hem siyasal hem de toplumsal gündemi belirlemeye ve ön planda dikkat çekmeye başlamıştır. 1990'lar ve 2000'lerde STÖ'lerin gündemde olmasının sebepleri arasında, 1999 depreminin ardından sivil toplumun beklenmedik bir şekilde organize olarak devletten bağımsız hareket etmesi, Türkiye'de Habitat II gibi görüşmelerin gerçekleştirilmesi ve Avrupa Birliği üyelik süreçlerinin yaşanması gösterilebilmektedir (Akatay ve Yelkikalan, 2007: 164).

2000'lerin başlangıcı itibarıyla özellikle 2001 ekonomik krizinin tetikleyici etkileriyle siyasi elitlere duyulan güven önemli ölçüde azalmıştır. Bu dönemde sivil toplum örgütleri aracılığıyla yönetim süreçlerine etkin katılım sağlanma çabasına girilmiştir. Akbulut'un belirttiğine göre (2011: 71-72), 2000'li yılların başında, Helsinki Zirvesi'nin ardından Türkiye'nin AB adaylık statüsü kazanmasıyla birlikte sivil toplum alanında bir canlanma yaşanmış ve örgütlenme yapılarının sayısında bir artış gözlemlenmiştir.

2000 yılının başlarından bugüne dek gerek Türkiye sınırları dahilinde gerekse de ulusal sınırların ötesinde kaydedilen ilerlemeler ışığında ekonomik sürdürülebilirlik, güvenlik ve demokrasi gibi kavramlar sıkça bir arada ele alınmıştır. Bununla birlikte sivil toplum örgütleri, toplum ile devlet arasında bulunan araçsal işlevlerinin ötesinde demokratikleşme sürecinde kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Özellikle 1999'da gerçekleşen ve 17.480 kişinin ölümüne sebebiyet veren Marmara depremi, sivil toplum alanında derin dönüşümlere yol açan bir dönem olarak kabul edilmektedir. Türk milletini derinden sarsan bu afetin ardından devletin yetersiz kaldığı alanlarda halkın inisiyatifiyle kurulan sivil toplum kuruluşları, bölgeye yardım etme konusunda önemli rol oynamıştır (Çepel, 2006: 3). Bu süreçte felaketler karşısında sivil toplum kuruluşlarına duyulan ilgi ve güven artmış, aynı zamanda siyasi alanda sivil özgürlüklerin genişletilmesi yönünde söylemler gelişmiştir. Marmara ve Gölçük depremleri sonrasında yaşananlar hem arama-kurtarma hem de insani yardım

faaliyetleri açısından STÖ'lere yönelik ilginin artmasına büyük bir etken olmuştur. Ayrıca bu depremlerle birlikte yalnızca devlete dayalı modernleşme ve kalkınma yaklaşımlarının toplumsal sorunların çözümünde yetersiz kaldığı görülmüştür (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 38).

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra yine 1999'da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde de bir ilerleme kaydedilmiş ve süreç daha da netleşmiştir. Aynı zamanda bu dönemde yapılan yasal düzenlemeler ile sivil toplum kuruluşlarının faaliyet alanları genişletilmiştir. Ayrıca bu süreç sivil toplum kuruluşlarının daha etkin bir şekilde faaliyetlerde bulunmalarına da imkân tanımıştır (Dartan, 2012: 153). Türkiye, 1999 yılında Avrupa Birliği'ne adaylık statüsü kazanmış ve Türkiye'nin "hukukun üstünlüğü, demokrasi, azınlıkların korunması ile insan hakları ve onlara saygı gösterilmesini" öngören Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirdiği kabul edilmiş, bu doğrultuda 2005 yılında tam üyelik müzakerelerine başlanmıştır. Bu süreçte sivil toplum kuruluşlarına yönelik mevzuatlarda da düzenlemelere gidilerek yeni finansman kaynakları oluşturulmuştur (İçduygu vd., 2011: 58).

Ulaşım alanında ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen ilerlemeler, bu alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının daha hızlı iletişim kurabilmelerini ve kolayca bir araya gelerek projeler geliştirebilmelerine zemin hazırlamıştır. Özellikle 2010'lu yıllara gelindiğinde gerçekleştirilen projeler ve üstlenilen görevler ile sivil toplum kuruluşları gerek toplum gerekse de devlet nezdinde örnek teşkil etmeye başlamış, bu durum STÖ'lere olan desteği artırıcı etki etmiştir (Bulut, 2016: 5).

2005 yılında kent konseyleri ile yerel gündem 21'in kurulması amacıyla başlatılan projelerin ardından, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 2006 tarihli Kent Konseyi Yönetmeliği temel alınarak yönetim odaklı kent konseyleri oluşturulmaya başlanmıştır. Bu süreçle beraber kent konseyleri, hukuki bir statü kazanarak Türkiye'nin çeşitli noktalarında işlev gösterme olanağı elde etmiştir. Yasal anlamda gerçekleştirilen bu düzenleme çerçevesinde belediyeler, siyasi partiler, üniversiteler, ilgili sivil toplum kuruluşları, mahalle muhtarları, kamu kurumları ve noterlerden temsilcilerin katılımıyla kent konseyleri kurulmuştur. İlgili kanun, yerel halkın kent

konseylerine dahil olmasını ve kentsel kararlarda söz sahibi olmasını sağlayarak yerel bilincin artırılmasına yönelik bir adım olmuştur (Kaypak, 2013: 34).

Türkiye’de sivil toplum için diğer bir mihenk taşı ise 16 Nisan 2017’dir. Bu tarihte gerçekleştirilen referandum sonucunda önemli anayasal değişiklikler yapılmış ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçiş yapılmıştır. Bu dönemde kamu ve özel sektör ile STÖ’ler arasında yönetim anlayışı çerçevesinde iş birlikleri geliştirilmeye başlanmıştır. Böylece sivil toplum bilincinin oluşturulması ve toplum ile bu sektörler arasında sivil toplum farkındalığının yükseltilmesi amaçlanmıştır (Demirkaya, 2018: 32).

2.2. 1980 Sonrası Dönemde Devlet Sivil Toplum İlişkisi

12 Eylül 1980’de Türk Silahlı Kuvvetleri, emir ve komuta zinciri içerisinde devlet idaresini ele geçirmiştir (Gözler, 2013: 190). Bu tarihteki askeri müdahale sonrası iktidara gelen askeri kadro, 6 Aralık 1983’teki genel seçimlere dek ülkeyi yönetmiştir. Askeri yönetime geçiş, siyasi arenada dönüşümler yapmayı hedeflemiştir.

Ülke genelinde büyük yankı uyandıran darbe girişimi sonrasında yeni bir anayasa oluşturulması amacıyla bir Kurucu Meclis oluşturulmasında karar kılınmıştır. Bu meclis Danışma Meclisi ve Milli Güvenlik Konseyi üyelerinden oluşturulmuştur. Bununla birlikte Kurucu Meclis’te Genelkurmay Başkanı, Milli Güvenlik Konseyi, Hava Kuvvetleri, Kara Kuvvetleri ve Deniz Kuvvetleri ile Jandarma Genel Komutanı yer almaktadır. Hukuki düzenlemeler yapılmasını hedefleyen Kurucu Meclis, 160 üyeden oluşup, bunların 40’ı Milli Güvenlik Konseyi, geri kalan 120’si ise her ilin valisinin belirlediği adaylar arasından Milli Güvenlik Konseyi tarafından seçilmiştir. Ancak bu mecliste esas yetki sahibi ve karar merciinin Milli Güvenlik Konseyi olduğu belirtilmektedir (Gözler, 2013: 190-191).

1982 Anayasası, temel özgürlüklerin istisna kabul edildiği bir üst devlet yapısı oluşturma hedefi doğrultusunda şekillendirilmiştir (Karadağ, Usta 2011: 34). Anayasanın temelini otorite ve devletin inşası oluşturmuş, ayrıca bu hukuki çerçeve devletin ekonomik alan haricindeki her alana müdahalesini sağlayacak “yetki rehberi” niteliğindeki düzenlemeleri içermektedir (Tanör, 1994: 154). 1960 Anayasası’nın

yeterli olmadığını değerlendiren askeri elitin denetiminde bir anayasa hazırlama süreci gerçekleşmiştir ve düzenlemeyle de devletin öne çıkarılması amaçlanmıştır.

Tüm bunların yanınca yürütme erkinin güçlenmesi amaçlanarak da yeni anayasal düzenlemelere gidilmiştir. Bu bağlamda yasama süreçlerini hızlandırmak amacıyla çift meclis sistemi terk edilerek tek meclis sistemine geçilmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne başvuru koşullarının sınırlandırılmasının yanında temel hak ve özgürlüklerin anayasada yer almış olmasına rağmen bu haklar çeşitli sınırlamalarla kısıtlanması söz konusu olmuştur. Yönetim şekli, yasama yerine yürütme ağırlıklı bir yapıya kaydırılmış, yargısal yetkiler nispeten kısıtlanmıştır (Aliefendioğlu 1993: 15).

1980 yılında gerçekleşen darbe sonrası, toplumsal kutuplaşma ve siyasallaşmanın odağında bulunan MİSK (Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ile DİSK dahil olmak üzere bu yapılara bağlı sendikalarla ilişkisi bulunan siyasi partilerin, 12 Mart 1980 tarihinde Milli Güvenlik Konseyi tarafından kapatılması kararlaştırılmış var olan mallarına el konularak hazineye devredilmesinde mutabık olunmuştur. Bu süreçte devlete yakın örgütlenmelerin faaliyetlerine izin verilmiş, basın, üniversite ve dernekler üzerinde düzenlemeler yaparak merkezî otoritenin pekiştirilmesinde rol oynamıştır (Tosun 2001: 301-303). Bu gelişmeleri takiben STÖ'ler de toplumsal talepleri yansıtmaktan ziyade devletin bir uzantısı olarak rol üstlenmiş, devletten bağımsız olmaları gereken yapılar devletçi bir pozisyonda konumlanmıştır.

1980 yılında gerçekleşen askeri darbe girişimi hem siyasi hem de ekonomik sorunları beraberinde getirerek ülkenin hem iç hem de dış imajının zarar görmesine neden olmuştur. Bu sebepten dolayı askeri yönetim üç yıl sonra yönetimi sivil hükümete devretmek zorunda kalmıştır. Yönetim sivillere geçmiş olsa da askeri otorite etkin rolünü sürdürmüştür. Bu süreçte Turgut Özal, Avrupa ve Amerika ile olan ikili devlet ilişkilerini güçlendirerek toplum üzerindeki askeri denetimi hafifleten politikaları uygulamaya koymuştur. Bu sayede toplumsal grupların yeniden canlanmasını sağlamıştır. Bu gelişmenin ardından ülke bazında gerçekleşen farklılaşma ve çeşitlenme artış göstermiş, yeni politik fikirleri temsil eden çeşitli partilerin ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Çevre konularına odaklanan Yeşiller

Partisi, liberal değerleri öne süren Liberal Demokrat Parti, siyasal ve sosyal hakları önemseyen Özgürlük ve Dayanışma Partisi, etnik hakları gündeme taşıyan Halkın Demokrasi Partisi bu yeniliklere örnek teşkil etmektedir. Ekonomik alanda sermayenin tabana yayılması, serbest piyasa ekonomisi ve devlet destekli politikalar, toplumun ekonomiye yönelmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde TİSK ve TÜSİAD gibi önceki dönemlerden gelen özel kuruluşların yanında *Adana Genç İş İnsanları Derneği* (AGİAD), *Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği* (MÜSİAD), *Anadolu Aslanları İş Adamları Derneği* (ASKON) ve *Genç Sanayici İş İnsanları ve Yöneticileri Derneği* (GESİAD) gibi 1980 sonrasında faaliyete geçen pek çok yeni işveren örgütü kurulmuştur. Ayrıca Amerika, Asya ve Avrupa ülkeleri ile kurulan ticari etkileşimler de çok ortaklı şirketlerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Devletin toplumsal yaşama müdahalesinin azalmasıyla toplumdaki çeşitlenme ve farklılaşma ivme kazanmıştır (Çaha 2004: 98-101).

1982 Anayasası'nın 13. Maddesi uyarınca (Resmi Gazete, 1982):

“Temel haklar ve özgürlükler, esaslarına zarar verilmeksizin yalnızca Anayasa'nın ilgili maddelerinde öngörülen nedenlerle ve sadece yasayla kısıtlanabilmektedir. Bu kısıtlamalar, Anayasa'nın metnine ve manasına, demokratik toplumsal düzenin ve laik Cumhuriyet'in zorunluluklarına ve ölçülülük prensibine ters düşmez.”

Bu düzenlemeyle, devletin birey üzerindeki müdahale yetkisi genişletilmişken, bu müdahalelerin yasalara, toplumsal düzene ve Anayasa'ya uygunluk şartıyla sınırlandırılmış olduğu görülmektedir.

1961 Anayasası'nda yer alan 122. maddesi ise meslek kuruluşlarını (Tabip Odaları, Baro gibi) yarı resmi yapılar olarak tanımlamaktadır. Buna karşın 1982 Anayasası'nın 135. maddesi ile bu tür kuruluşlar, kamu kurumu niteliğinde meslek örgütleri olarak sınıflandırılmış ve devletin denetimine sokulmuştur. Bu yeni düzenlemeyle meslek örgütlerinin kuruluş amaçları dışında faaliyet göstermeleri,

dernek, siyasi parti ve sendikalarda ortak hareket etmeleri, üst kuruluşların seçimlerinde aday olmaları ve bu adaylar için propaganda yapmaları yasaklanmıştır. Devletin idari ve mali denetimi altında olan bu kuruluşlar, belirlenen amaçları dışında faaliyetlere katılım sağladıkları takdirde bünyesinde oldukları organlarına mahkeme kararı ile müdahale edilerek yeni organlar seçilmektedir (Parla 1991: 91-93). Siyasi partilere ve siyasi alana dolaylı yollarla getirilen kısıtlamalar, siyasi partilerin seçmenlerle ve sivil toplum kuruluşlarıyla olan ilişkilerinin kesilmesine neden olmuştur. Siyasi parti yasakları, devletçi ideolojinin merkezi bir ideoloji olarak yeniden konumlandırılmasına zemin hazırlamıştır.

7 Ekim 1983 tarihli Resmî Gazete’de ilan edilen Dernekler Kanunu’nun İkinci Bölüm, Dördüncü Maddesi uyarınca:

“Medeni haklarını kullanma yeteneğine sahip ve on sekiz yaşını doldurmuş her birey, önceden bir izin talep etmeksizin dernek tesis edebilmektedir. Bununla birlikte 1. Yüksek Mahkeme üyeleri, yargıçlar ve savcılar; Sayıştay meslek mensupları ile bunların yardımcıları, sivil idare hizmetlerinde görevli kişiler, Türk Silahlı Kuvvetleri ile genel ve özel güvenlik kuvvetleri üyeleri, devlet ve özel ilkokullar, ortaokullar ve liselerdeki öğretmenler ve idareciler, Millî Eğitim Bakanlığı’nın merkez ve taşra teşkilatlarında çalışan öğretmenler ile diğer personel ve özel kanunlarca dernek kuramayacakları belirlenen kamu hizmeti görevlileri ile resmi ve özel ortaöğretim öğrencileri, bu haktan mahrum bırakılmaktadır (Resmî Gazete, 1983).”

Bu durum meslek kuruluşlarının dernek kurma hakkına sahip olmadıklarını göstermekte ve sivil toplum örgütlenmesi bakımından negatif yönlü bir gelişme teşkil etmektedir.

1983 yılındaki seçimler, Türkiye’nin 1980 öncesindeki sınıf temelli siyasi çatışmalarından 1950’li yıllardaki sivil toplum ile devlet arasındaki mücadeleye bir dönüşümün yaşanmasına sahne olmuştur. Bu dönemde iktidarda yer alan Anavatan Partisi hem darbecilere hem de sivil topluma yakın bir tutum sergilemiştir. Türkiye’de 1950 yılından bu yana var olan sağcı geleneksel merkez, devlet geleneğinin korunması ve bu geleneği sivil güçlerin (İslami muhafazakâr kesim ile burjuvazi) çıkarları doğrultusunda esnetmeye çalışan bir sentez sergilemektedir. Bu noktada Turgut Özal, reformist bir yaklaşım benimseyerek ve sivil toplumun yeniden canlanmasını

sağlayacak bir figür olarak önemli roller üstlenmiştir (Özkazanç 1996: 1220-1221). Dönemin iktidarı Anavatan Partisi, katı laiklik anlayışını yumuşatmış ve merkez sağda konumlanan bir milliyetçi, muhafazakâr ve liberal nitelik kazanmıştır.

1983 seçimlerinin ardından demokrasi vurgusu güçlenmiş ve devletin küçültülmesi gerektiği yönündeki söylemler artmıştır. Bunun üzerine ANAP, sivil toplumla devlet arasında kurulan ilişkiyi “*devlet birey için var olmalıdır, birey devlet için değil*” şeklinde tanımlayarak uzlaşmacı bir perspektif sunmuştur (Sarıbay, 1998: 103). 1980’lerde Turgut Özal’ın liderliğinde sivil toplumu harekete geçiren ANAP, 1990’lara gelindiğinde bu alandaki başarısını Mesut Yılmaz liderliğinde sürdürememiştir. Bu rol, 1990’lı yıllarda Tansu Çiller tarafından “*daha az devlet, daha çok toplum*” yaklaşımıyla demokratikleşmenin yanı sıra aynı zamanda toplumsal girişimcilik ve batılılaşıma politikalarıyla Doğru Yol Partisi’nde vücut bulmuştur (Çaha, 1998: 27). Bu gelişmelerle birlikte devletin kontrol edici üstün pozisyonunun yerini, bireyin öncelikli tutulduğu yeni bir devlet modeli almıştır ve bu, siyasi anlamda öne çıkan söylemlerde kendini göstermeye başlamıştır.

27 Mart 1994 referandumunda Refah Partisi, İstanbul’da %25,586 oranında oy toplayarak birinci sıraya yerleşmiştir. Başkentte ise %27,3 oy oranı ile dikkat çekmiştir. Türkiye geneline bakıldığında ise Refah Partisi’nin %18,9 gibi bir oy oranına ulaşarak ANAP’ın ardından ikinci sıraya yerleştiği görülmektedir (YSK, 1994). Bu durum İslamcı yaklaşımın, Kemalist projeyi baskın olduğu alanlarda mağlup ettiğini göstermektedir. Bu da çağdaşılaşma çabalarının da bu süreçte aksiliklerle karşılaşmasına neden olmuştur. İslamcı hareketin daha belirgin ve etkin bir şekilde faaliyet göstermesi için İslami çevrelerin, cemaatlerin ve grupların yoğun bir şekilde örgütlenmeye gitmiş olması dikkat çekicidir (Çakır, 1996: 1215-1220). Bu dönemde MÜSİAD, kamusal alanda dini grupların oluşturduğu boşluğu doldurmak adına önemli adımlar atmış olan özel örgüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde İslami kesimin iş dünyasında gelişim kaydettiği görülmektedir. Cumhuriyetin kurulduğu dönemde İslami örgütlere karşı sergilenen tutum, bu dönemde bir değişikliğe uğramış ve İslami kesim kendini daha görünür kılmıştır.

Devlet otoritesinin azalması, geleneksel dini cemaatlerin yeniden canlanmasına fırsat vermiştir. Kamusal düzeyde başarı gösteren bu dini gruplar, aralarında Fazilet Partisi'nin de bulunduğu çeşitli siyasi başarılar elde etmiştir. Bu durum, devleti destekleyen elitler ve onların taraftarları tarafından tehdit olarak algılamalarına yol açarak harekete geçmelerine zemin hazırlamıştır. Dini grupların gerek sosyal gerekse de eğitimsel aktiviteleri, devlete meydan okuyan reaksiyoner faaliyetler olarak etiketlenmiş, bu hareketlere karşı müdahalelerde bulunulmuştur. 28 Şubat süreci, medya, büyük sermaye ve asker gruplarının ortaklaşa eyleminin bir sonucu olarak dini gruplara yönelik bir saldırı hareketi olarak görülmüştür. Bu grupların siyasi kolu olan Refah Partisi kapatılmış, partinin öncüsüne siyaset yasağı getirilmiş, kamu çalışanları işlerinden olmuş, vakıflar hukuksuz şekilde kapatılmış ve türban takan öğrenciler üniversitelere kabul edilmemiştir (Çaha, 2000: 102).

Silahsız gerçekleşen bu askeri müdahale, “*postmodern darbe*” olarak adlandırılmakta ve askeri birliklerin, laik sisteme yönelik tehditleri bertaraf etme niyetinde olduğunu göstermektedir. 1990’lar boyunca devlet yanlısı gruplar tekrardan saldırı girişiminde bulunmuş ve devlet kurumlarını kontrol altına almak istemişlerdir. 28 Şubat 1997 Milli Güvenlik Kurulu kararları, bu amacın en açık göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı dönemde DYP, laik ve İslami kesimler arasında bir köprü işlevi görmüştür (Çaha, 1998: 27). Bu dönemde insanların dini inançları, devlete karşı bir hareket olarak lanse edilmiştir. 27 Nisan 2007’de yapılan “e-muhtıra” ise askerin siyasi alana yönelik uyarı, gündemi izleme ve gerektiğinde müdahale edeceği konusunda uyarıda bulunmuştur.

15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan darbe teşebbüsü, önceki olaylardan farklı bir yön sergilemiştir. Bu olay sivil toplum ve demokrasi açısından yeni bir boyuttur. Aktif vatandaşlık bilinci ve demokrasiye olan bağlılık sayesinde bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı İsmail Kahraman’ın ifadelerine göre o gün sivil toplum örgütleri, meclis, polis teşkilatı ve halk bir araya gelerek milli bir şuur oluşturmuştur. Milli şuurun oluşmasıyla birlikte Türkiye’de darbe dönemlerinin sona erdiği vurgulanmıştır (Belli ve Aydın, 2018: 73). 15 Temmuz, sivil toplumun ve halkın, demokrasiye olan bağlılıklarının bir zaferi

olarak kayıtlara geçmiştir. Söz konusu dönemde sivil toplum örgütlerinin halkla kurmuş olduğu yadsınamaz entegrasyonlar, devlet kadroları arasında sivil toplumun kıymetinin konuşulmasını sağlamış ve sivil toplum yapılarının öneminin bilincine erişilmiştir.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 21.06.2017 tarihinde sivil toplum kuruluşlarını hedef alan konuşmasında (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2017);

“Biz de, sorumluluk üstlendiğimiz her yerde, özellikle de son 15 yıldır, sizleri her açıdan desteklemeye, önünüzü açmaya, işlerinizi kolaylaştırmaya gayret ediyoruz. Çünkü biz birileri gibi sivil toplumu ‘tehdit’ olarak değil, milli birlik ve beraberliğimizin ‘kilit taşı’ olarak görüyoruz. Sizler ülkemizde katılımcı demokrasinin aracı, sosyal barışımızın adeta sigortası olan kuruluşlarsınız. Burada şu gerçeğin altını bir kez daha çizmek istiyorum. Sivil toplum, devletin karşıtı değil, bilakis tamamlayıcısıdır”

İfadelerini dile getirerek, alanlarda sorumluluklar üstlenip özellikle son on beş yıl içerisinde, sivil topluma her yönden destek olmayı, onların önlerini açmayı, işlerini kolaylaştırmayı amaçladıklarını ifade etmiştir. Devletin bir tehdit unsuru olarak değil, milli birlik ve beraberliğin temel taşı olarak gördüğünü vurgulamıştır. Bu kuruluşların, ülkedeki katılımcı demokrasinin bir aracı, sosyal barışın güvencesi olduğunu belirtmiştir. Burada, sivil toplumun devlete karşıt bir yapı olmadığını, aksine onu tamamlayan bir yapı olduğunun altını çizmektedir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, sivil toplumun demokrasi adına olan önemini de dile getirerek STÖ’lerin bu alandaki birleştirici ve vazgeçilmez rolüne dikkat çekmiştir. Zira 15 Temmuz 2016’da yaşanan demokrasi zaferi sırasında sivil toplumun demokrasi adına verdiği mücadelenin etkisi yadsınamaz ölçüdedir. Bu durum demokrasinin sadece seçim zamanlarında değil, toplumun her alanında gözetilmesi gerektiğini, katılımcılığın sağlanmasının önemini ve sivil toplumun gücünü ortaya koymaktadır.

Türk Silahlı Kuvvetleri, iç siyasi meselelere politika üretir tarzda yaklaşarak bir siyasi parti gibi davranmıştır. Kendi ideolojik görüşlerine ve politikalarına aykırı bulunduğu durumlarda, karşıt bir pozisyon almakta ve hükümeti psikolojik operasyonlarla kendi çizgisine çekmeye çalışmakta; başarısız olduğunda ise muhtıra

vermek ya da doğrudan askeri müdahalede bulunmaktan çekinmemektedir (Dinçer, 2015: 38).

Özellikle 1960-1971-1980-1997-2007 ve 2016 yıllarında yaşanan doğrudan ya da dolaylı askeri darbe girişimleri, ordunun siyasal yaşama olan müdahalesini temsil etmektedir. Bu olaylar demokrasinin işleyişi adına gerçekleşmiş olmasına karşın demokrasiye ciddi boyutlu zararlar vermiştir. Askeri kuvvetlerin yaklaşık on yılda bir siyasete müdahale etmesi, sivil toplum örgelerini olumsuz etkilemekte, bu durum da darbe girişimlerinin siyasal ve sosyal yaşam üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Darbeler sonrasında toplumla devlet arasındaki ilişkilerse yeniden şekillendirilmekte, toplumsal alanda etkin olan sendika, dernek, siyasal partiler ve hatta basın gibi yapılar üzerinde otoriter politikalar izlenmektedir.

Modern demokrasilerde ordunun, sivil siyasetin denetimine girmesi zorunlu bir şartken, Türkiye’de ordu, siyasi özgürlüklerin önünü kesmekte ve çeşitlenmeyi engellemektedir (Çaha, 1998: 28). Diğer bir ifadeyle ordu, demokratikleşme iddiasıyla başlattığı hareketlerle hem demokrasiye hem de ülkenin gelişimine zarar vermektedir. Askeri darbelerin ardından ülkenin politik anlamda gelişimi, ilerlemek yerine her defasında gerilemektedir.

2.3. 24 Ocak Kararları Doğrultusunda Yeni Bir Süreç

Süleyman Demirel’in başkanlığında olan hükümet, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi öncesinde Türkiye’nin siyasi sahnesinde yerini sağlamlaştırmak için çeşitli ekonomik tedbirler almıştır. Bu önlemler Türkiye’nin neo-liberal ekonomiye geçiş sürecinde kritik bir dönemeç olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki en radikal ekonomik girişimlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Tosun’un ifadelerine göre, 24 Ocak Kararları ile devlet, küresel düzene neo-liberal bir yapısal uyum sağlamayı hedeflemiştir (2001: 293). Söz konusu düzenlemeler, Türkiye’nin ekonomik alanının yanı sıra toplumsal ve siyasal yapısında da derin değişiklikler meydana getirmiştir (Tosun, 2001: 292-293). Öte yandan Çaha, 24 Ocak Kararları’nın Türkiye’nin demokratik Batı ile entegrasyonu açısından önemli bir adım olduğunu vurgulamaktadır (2000: 240).

Kenan Evren önderliğindeki askeri cunta, 24 Ocak Kararları'nın alınmasının ardından 8 ay geçtikten sonra iktidarı ele almıştır. Buna karşın darbe yönetimi bu kararlara müdahalede bulunmamış, aksine liberal politikaların küresel ölçekte daha ileri taşınmasını teşvik etmiştir (Uluç, 2014:115). Boratav, 12 Eylül 1980 Darbesi'nin gerek toplumsal gerekse de finansal dönüşümleri güçlendirmek amacıyla 24 Ocak Kararlarının başarıya ulaşamadığı alanlarda etkili olmak için gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte darbenin liberal stratejilerin hayata geçirilmesi için zorunlu olduğunu vurgulamaktadır (Boratav, 2005: 148). Tosun ise 24 Ocak Kararlarının etkin bir şekilde uygulanabilmesi adına askeri rejimin desteğinin kritik olduğunu belirtmektedir (Tosun, 2001a: 295). Bu bağlamda 12 Eylül Darbesi, 24 Ocak Kararlarının engellerini ortadan kaldırmış ve bu süreçte hazırlanan yeni yasal çerçeveye beraber yeni bir denetim mekanizması oluşturulmuştur (Boratav, 2005: 122).

24 Ocak Kararları kapsamında planlanmış ekonomi modelinden uzaklaşmaya başlanmış ve böylece, etkin bürokratik yapı güç kaybetmiştir (Çaha, 2000: 245). Bu süreçte Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin özelleştirilmeye başlanması, belediyelere kaynak transferi ve piyasa ekonomisinin öne çıkarılması, geleneksel bürokrasiyi güçsüzleştirirken aynı zamanda ekonomik sahada sivil toplum örgütlerinin de belirmesine yol açmıştır. Kemalist devletçilik ilkesi ile çelişir biçimde 24 Ocak Kararları, serbest piyasa ekonomisi ve kamu kurumlarının özelleştirilmesiyle Kemalist iktisadi yaklaşımlara zararlar vermiştir (Çaha, 2000: 258). Benzer biçimde söz konusu dönem içerisinde Devlet Planlama Teşkilatı'nın fonksiyonları kısıtlanırken, kamu sektörü maaş artışları da kontrol altına alınarak devletin ekonomideki rolü ciddi şekilde kısıtlanmıştır (Tosun, 2001: 295-296). Ekonomik anlamda stabilizasyonun sağlanması amacıyla düzenlenen bu kararlar, devletçi yaklaşımları kısıtlarken onların yerine serbest piyasa ekonomisini öne çıkarmaktadır (Topal, 2002: 64). Ayrıca 24 Ocak Kararları, ithal ikameci yaklaşımlara bir reaksiyon olarak da algılanabilmektedir (Tosun, 2001: 293). Küresel çapta yükselen neo-liberal politikalar ile paralel olarak bu kararlar aracılığıyla Türkiye, minimal devlet anlayışına geçiş yapmaktadır. Öte yandan bu kararlar yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesini teşvik ederken Türkiye Cumhuriyeti'nin korumacı ve kapalı ekonomik yapısından sıyrılmakta olduğu izlenimi

oluşturmaktadır. Pek çok etkiye yol açan kararlarla beraber ihracata dayalı bir kalkınma stratejisi amaçlanırken, bu çerçevede küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) dışa açılması beklenmektedir (Tosun, 2001: 296). Bu da bahsi geçen süreç zarfında ihracatın arttırılması ve dış borçların ödenmesi yönünde KOBİ'lere özel bir vurgu yapıldığını göstermektedir.

1983 yılında gerçekleştirilen seçimler sonrasında Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi, aldığı %45'lik oy oranıyla ülkenin tek elden yönetimini üstlenmiştir. Özal, ülkenin ilerlemesi adına liberal ekonomi politikalarının şart olduğunu savunmuş ve bu doğrultuda 24 Ocak Kararları'na uygun bir ekonomi politikası izlemiştir (Uluç, 2014: 116). Thatcher ile Reagan'ın izinden giderek Özal da piyasa dinamiklerini devletin bürokrasisinden ayırıp yerel yönetimlerin ekonomik anlamdaki özerkliğini güçlendirmeye yönelik çalışmalarda bulunmuştur (Koçal, 2014). Bürokrasinin resmî ideoloji açısından büyük bir öneme sahip olduğu göz önüne alındığında Özal'ın bu resmî ideolojiyi liberal bir yaklaşımla dönüştürme çabasının dikkate değer olduğunu söylemek mümkündür.

Özal, ekonomik liberalizmi demokrasinin gelişmesi için kritik bir faktör olarak görmekte ve ekonomik refaha ulaşan halkın demokratik değerlere erişebileceğini vurgulamaktadır (Mert, 2001: 48). Bu bağlamda Özal'ın şu ifadeleri önemlidir:

“Ekonomik liberalizmin temellerini sağlamlaştırmak, demokratik yapıların gelişimi için zorunlu bir adımdır. Dolayısıyla öncelikle serbest piyasa ekonomisinin şartlarını oluşturmak gerekmektedir; ardından demokrasi kendi bünyesini geliştirebilecektir” (Özal'dan akt. Mert, 2011: 48).

ANAP yönetimi altında Türkiye'de devlet yapılanması sürekli olarak sadeleştirilmeye ve küçültülmeye çalışılmaktadır. Özbudun ve Hale'ye göre devletin ekonomi üzerindeki etkisini en düşük seviyeye çekmek amacıyla ithalat üzerindeki denetim ve vergiler önemli ölçüde düşürülmüş, banka faiz oranları da piyasa dinamikleri tarafından belirlenmeye başlanmıştır (Özbudun ve Hale, 2010: 27). Aynı dönemde Türkiye'nin liberal ekonomik yapıya geçişi ve tekel oluşumlarının önlenmesi hedeflenmiştir. Güçlü devlet yapılarında devletin tekelci gruplara imtiyazlar dağıtması

riskli ve olası bir durum olarak görülmektedir; 1980’ler sonrası neo-liberal gelişmelerle bu olasılık da engellenmeye çalışılmaktadır (Çaha, 2000: 288).

Bu dönem itibarıyla devlet, neo-liberal ekonomik düzene geçiş yapmakta ve iç tüketimi kısıtlamakla birlikte yetkilerini yerel yönetimlerle paylaşmaya başlamaktadır (Çaha, 2000: 302). Bu durumda devlet, eğitim ve sağlık gibi toplumun temel konularında sosyal gruplarla iş birliği yapmaya yönelmektedir. Toplumun karşılaştığı problemleri yerel idareler ve sosyal gruplarla birlikte çözümlemeye yoluna gitmektedir. 1986’da oluşturulan Fakir Fukara Fonu (Fak-Fuk-Fon), yerel yönetimler, vakıflar ve merkezi idare arasındaki iş birliğinin önemli bir örneğini sergilemektedir. Bu organizasyon, çeşitli toplumsal kesimlerin yoksullara yönelik sosyal destek sağlamak amacıyla bir araya gelmesini sağlamaktadır. Yine aynı dönemde sivil toplum kuruluşları da kamu ile ilişkilerine ağırlık vererek sosyal yardım faaliyetleri ve kamu hizmetlerinde kritik bir rol üstlenmeye başlamışlardır. Ayrıca bu dönemde sermaye sınıfının yükselişiyle birlikte orta düzeyde değerlendirilen grupların gelirlerinde yaşanan artış, sosyal yardım sektöründeki kurum ve organizasyonların sayısının artmasına katkı sağlamıştır (Tosun, 2001: 298).

1980’lerden itibaren Türkiye’de ekonomik pazar, devletin müdahalesinden arınarak daha liberal bir yapıya bürünmüştür. Ekonomik liberalizasyon sürecinde gerçekleştirilen düzenlemeler vasıtasıyla sermayenin sosyal ve finansal alanda bağımsızlığını kazanmasında büyük roller alınmıştır. Köker’in belirttiğine göre, Türkiye’de minimal devlet yaklaşımına geçiş, merkezîyetçilik ve güçlü bürokrasiden uzaklaşma yönünde kritik adımlar teşkil etmiştir (Köker, 1998: 94). TÜSİAD gibi liberal ekonomik yapılar da 24 Ocak Kararları başta olmak üzere uygulanan politikaları destekleyerek sermaye yararına olan bu politikaları olumlu olarak değerlendirmiştir (Tosun, 2001: 299).

Seubert’e göre (2001:38), 1980 sonrasında neo-liberal politikaların uygulanmasıyla devletin müdahalelerinden bağımsız olarak bir Anadolu burjuvazisi şekillenmiştir. Bu dönemde Özal’ın liderliği altında Anadolu kapitali güçlenmiş ve dini gruplar ile cemaatler için bir sosyo-ekonomik kaynak haline gelmiştir. Ayrıca

Türkiye’deki dini Anadolu sermayesi, serbest pazara entegre olarak bu piyasanın gelişimine katkıda bulunmuştur (Çaha, 2000: 288).

Çaha’ya göre İslami cemaatlerin piyasaya adım atması, serbest pazarda rekabeti ve verimliliği artırmış, bu da fiyatların düşmesine yol açmıştır (2000:288). Neo-liberal entegrasyon stratejileri, dini sermayenin ekonomik özgürlüğünü desteklemekte ve böylece kamusal alanda daha görünür hale gelmesine yardımcı olmaktadır. 1990 yılında kurulan MÜSİAD, yükselişe geçen muhafazakâr Anadolu sermayesinin bir göstergesi olmuştur (Özsöz, 2017: 6). TOBB ve TÜSİAD gibi kuruluşlarda temsil edilemeyen dini sermaye, MÜSİAD ile kendini ifade etme fırsatı bulmuş ve bu dönemde Anadolu burjuvazisi önemli bir evrime şahit olmuştur.

1980’lerin ilk dönemlerine gelindiğinde ekonomik liberalleşme süreci, toplumsal ve siyasal alanlarda belirginlik kazanamamıştır. Köker, bu dönemde piyasaların özelleştirilmesine karşın hem siyasi hem de hukuki reformların bu gelişmelerle paralellik göstermediğini ifade etmektedir (1998: 95). Toplumsal alandaki artış gösteren kutuplaşma hareketleri, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin bir nedeni olarak görülmüş, bu süreçte siyasi partiler kapatılmış, MİSK ve Disk gibi özel amaçlı sendikaların etkinlikleri durdurulmuştur (Tosun, 2001: 301). 12 Eylül sonrasında yürürlüğe giren anayasa, sivil faaliyetlere ciddi kısıtlamalar getirerek dernek kurma hakkını ve protesto ile gösteri yürüyüşlerini sınırlamıştır. Tosun’a göre 1980 öncesi artan kutuplaşma, bir dereceye kadar sendikaları, siyasi partileri ve dernekleri sorumlu tutmaktadır (2001: 307).

1980’lerdeki evrim, sadece Türkiye’yi değil, küresel ölçekte tüm dünyayı etkilemiş ve Türkiye’deki merkez partilerin tekrardan yapılanmasını tetiklemiştir. Bu dönemde politik dilde görülen değişiklikler dikkat çekici olmuştur. Sarıbay (1994: 125) tarafından belirtildiği üzere, 1983 seçimlerinin tartışmasız zafer sahibi olan ANAP, laik otoriter devlete karşı açık bir mücadeleden kaçınmış hem partisel hem de Özal bazında kutuplaştırıcı dilden sakınarak uzlaşmacı bir politika anlayışının altını çizmiştir. Bu süreçte resmî ideolojiyle bir uzlaşma zeminini keşfetmek, merkez sağ partinin temel hedeflerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Sarıbay, 1994: 126). Aynı zamanda bu dönemde politik dili yumuşatma çabası, farklı siyasi ideolojilerin ve

yaşam tarzlarının bir arada var olup olamayacağının hem siyasi hem de sivil arenada ciddi bir şekilde sorgulanmasına neden olmaktadır (Göle, 2011: 38).

Özal, söz konusu dönemde, daha önceleri “*kutsal*” olarak addedilen cumhurbaşkanlığı kurumunu halka yaklaştırmış ve toplumsal normlarla uyumlu bir devlet lideri imajı çizmiştir (Çaha, 2000: 242). Bu tutumuyla Özal, devleti toplumsal ve bireysel denetime tabi tutulması gereken bir mekanizma olarak gören bir halk anlayışının yerleşmesini teşvik etmektedir (Köker, 1998: 94). Çaha’ya göre bu dönem içerisinde sağcısı, solcusu ve İslamcısıyla bürokrasi, çeşitlilik gösteren grupların bir arada işlediği bir yapıya dönüşmektedir (Çaha, 2000: 246). Bu süreçte devlet ve bürokrasinin kutsal algısı zayıflamakta ve bu durumun bir sonucu olarak devletin görüntüsü de değişmektedir. Mert’in belirttiğine göre ise Turgut Özal’ın resmîyetten uzak davranışları ve ailesiyle olan ilişkileri, toplumda ona bir sivillik kazandırmaktadır (Mert, 2001: 58). Bu özellikleriyle başta taşra bölgelerinde olmak üzere tüm ülkede popülerlik kazanan Özal, halkın güvenini elde ederek siyasi arenada önemli bir aktör konumuna erişmiştir.

Göle’ye göre 1980’lerin ortalarından itibaren sınıf merkezli siyasetin etkinliği azalmakta, bu durum çok sayıda toplumsal aktörün sahneye çıkmasına olanak sağlamaktadır. Böylece Türkiye’de kültürel bir dönüşümün yanı sıra uzlaşma kültürü de gelişmeye başlamaktadır (Göle, 2011: 38). Devlet mekanizmaları bu uzlaşma henüz tam olarak dahil olamamışken toplumsal aktörler arasında bir uzlaşma arayışı belirgin bir düzeye ulaşmıştır. Yine aynı dönemde İslami nitelikteki derneklerin çeşitli ideolojilerle iş birliği yaparak uzlaşma zemini oluşturma çabaları dikkate değerdir. Örneğin, bu tür dernekler çeşitli paneller düzenleyerek liberal ve solcu akımlardan temsilcileri etkinliklerine davet etmektedir (2011: 38). Göle, sivil toplumu sadece devlet ile olan ilişkileriyle değil, toplumsal aktörler arasındaki dinamiklerle de tanımlamaktadır. Bu nedenle o, bu gelişmeleri sivil toplumun ilerlemesi açısından oldukça önemli bulmaktadır (Göle, 2011: 41). Bunların yanında çoğulculuk kavramı da Türkiye’nin gerek siyasi gerekse de sivil yaşantısında yavaş yavaş belirginleşmektedir. Kitle demokrasisi, refah devleti döneminde devleti ele geçirme amacı güden politikalar ürettiği için, 1980’lerde farklı kimlikteki toplulukların

kamusal alandaki uzlaşma arayışları sivil toplumun gelişimi adına büyük önem taşımaktadır.

Buraya kadar bahsedilen gelişimlerin yanında 1980'lerden sonra, liberal değerlerle beraber “*birey*” ve “*bireycilik*” terimleri kültürel ve siyasal mekanlarda sıklıkla vurgulanmaya başlamıştır. Sarıbay'ın belirttiğine göre (1994: 145) ANAP yönetimi, liberalizmin getirdiği anlayışla bireyciliği o zamana dek görülmemiş bir şekilde desteklemekte ve birey ile bireycilik kavramlarını yeniden tanımlamaya çalışmaktadır. Sarıbay'a göre bireycilik, çeşitli dini, hukuki ve politik örneklerle ifade edilebilen bireysel haklar doktrini olarak tanımlanmaktadır (Sarıbay, 1994: 149) ve kökleriye Calvinist Protestanlığa uzanmaktadır. Yeni burjuva ideolojisi olarak kabul edilen ‘bireycilik’ terimi, 1980'lerle birlikte Türkiye’de giderek baskın olan devletçi geleneği ve değerleri zedeleyerek muhalefet eden bir işlev üstlenmektedir. 12 Eylül’ün ağır baskı dolu dönemini düşünüldüğünde toplumun hâkim sisteme karşı birey ve bireycilik kavramlarına yönelmesi ve bu kavramların cazibesine kapılması Sarıbay için son derece mantıklı görünmektedir (1994: 152). Aynı biçimde 1960 ve 1970’lerin devrimci siyaseti de 1980’lerde daha güncel meselelere yerini bırakmaktadır. Göle, bu dönemde devletçilikten bireyciliğe ve soyut olandan somut olana doğru bir eksen değişikliği olduğunu ifade etmektedir (2011: 7). Bu eksen kayması Türkiye’nin sivilleşmesine ve kültürel olarak özgürleşmesine katkı sağladığını da belirtmektedir.

2.4. 1982 Anayasası’nın Sivil Toplum Alanına Etkisi

Askeri darbenin sivil toplum alanına doğrudan etkisi, tüm sivil toplum örgütlerinin tümünün etkinliklerinin durdurulması oldu. Yine tıpkı siyasi partilerin darbe sonrası kapatılması gibi birçok sivil toplum örgütü de tamamen kapatıldı. Önemli bir kısmının etkinliklerinin bir süreliğine durdurulması, geri kalanların ise tamamen kapatılması askeri rejimin sivil toplum alanına karşı son derece baskıcı olduğunun göstergesidir (İçduygu vd., 2011). Darbe sonrası askeri rejiminin etkisi altında oluşturulan 1982 Anayasası’nın da önceki anayasaya kıyasla hak ve özgürlüklerin sınırlandırıldığı, dernek, sendika ve siyasi partilerin etkinliklerine de sıkı

denetimlerin getirdiği görülebilir (Aslandağ, 1996). Kısa bir somut bilanço yapılırsa şu söylenebilir:

İlk olarak 12 Eylül 1980 sonrasında yapılan 1982 Anayasası ile yeni toplumsal yapının hukuksal çerçevesi çizilir. Anayasa ile sendikal özgürlükler önemli ölçüde kısıtlanarak, sendikalara ve derneklere siyaset yasağı getirilmiştir. Toplu sözleşme ve grev hakkı sınırlanmış, ayrıca memurların sendikadan sonra, dernek de kurmaları yasaklanmıştır. Yine bu dönemde siyasal katılımın önemli bir unsuru olan siyasal partiler kapatılır... 12 Eylül ile birlikte 650.000 kişi gözaltına alınır. 23.700 derneğin çalışmaları durdurulur. 1980'de 5.721.074 olan sendikalı işçi sayısı, 1985'te 1.711.254'e düşer. 1979'da işçi günlük ücreti ortalama 8.4 dolarken, 1985'te 4 dolara geriler. (Aslan ve Kaya, 2004: 220).

Memurlara dernek kurma yasağını da getiren 1983 tarihli Dernekler Yasası kapsamında devlete derneklerin çalışmalarını denetleme ve durdurma yetkileri de verilmiştir. Her ne kadar 1983 yılında seçimler yapılmış ve askeri rejim yerini seçilmiş partilere bırakmış olsa da hem anayasanın yarattığı kısıtlayıcı ortam hem de siyasi partilerin ve sivil toplum alanındaki örgütlerin etkinlikleri üzerindeki denetim sivil toplum alanının etkili olmasını geciktirmiştir (İçduygu vd., 2011).

1980 darbesi sonrası 1982 Anayasası'nın sivil toplumun gelişimine olumsuz etkisi olduğu söylenebilir. Sivil toplum alanında birbirinden farklı konulara odaklanan örgütlerin önemli bir kısmı, 1980 askeri darbesi sonrası sivil alanda yer almaya başladı. Bazı çalışmalar (Cali, 2007), sivil toplum etkinliklerinin bu dönemde toplumsal hoşnutsuzları dile getirmeyi mümkün kılan tek yol olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, darbe sonrası dönemin anayasası olan 1982 Anayasası ile 1961 Anayasası karşılaştırıldığında, ilkinin sivil toplum alanı için elverişli koşullar sunmadığı ifade edilmektedir. Binnaz Toprak (1996), 1961 Anayasası'nda özgürlüklerin, siyasal ve sosyal hakların daha ön planda olduğunu, dolayısıyla 1980 öncesinde derneklerin, siyasi partilerin sayısındaki artışa bu anayasanın temel oluşturduğunu ifade etmektedir. Toprak'a göre sivil toplumun etkinliklerine çok küçük bir yer bırakan oldukça güçlü bürokrasi, sivil toplumun zayıflığının sebebidir. Diğer yandan, Ergun Özbudun (2000) da 1982 Anayasası'nın sivil toplum örgütlerine elverişli bir ortam yaratmadığını, çünkü çoğulcu demokrasi anlayışı ile yazılmadığını, bu yüzden de sendikalara, sivil

toplum örgütlerine, derneklere siyasete etki edebilecek etkin bir rol öngörülmediğini söylemektedir.

1982 Anayasası'nda derneklerin ve sendikaların etkinlikleri, ayrıca daha da önemlisi birbirleriyle ve diğer sivil toplum örgütleriyle ilişkilerini denetleyen son derece kısıtlayıcı maddeler bulunmaktaydı. Örneğin 33. madde dernekleri şöyle kısıtlamaktaydı:

Dernekler, 13'üncü maddedeki genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasî amaç güdemezler, siyasî faaliyette bulunamazlar, siyasî partilerden destek göremez ve onlara destek olamazlar, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemezler. Kuruluş amaç ve şartlarını kaybeden yahut kanunun öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen dernekler, kendiliğinden dağılmış sayılır. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982)

Üstelik bu madde “vakıflara ve bu nitelikteki kuruluşlara da uygulanır” denilerek vakıflar için de geçerli kılınmaktaydı. Ayrıca yine 53. madde, sendikalar için (13. madde dahil) tamamıyla aynı sınırlamaları koymaktaydı (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982). Ünlü 13. madde ile şunu demektedir:

Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir. (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982)

Dolayısıyla bu maddeyi sivil toplum alanında harekete eden örgütler için kullanmak, özellikle bu örgütlere kendi aralarında, birbirleriyle ve daha geniş sivil toplum aktörleriyle bir araya gelme ve siyasal etkinliklerde bulunma yasağıyla birleşince, genel hayırseverlik etkinlikleri dışında çok az alan açmak anlamına gelmektedir. Bütün bu 12 Eylül anayasal çerçevesi, sivil toplum alanına, hayırseverlik, devlet güdümlü eğitim ve diğer etkinlikler dışındaki alanlarda etkili olma şansı tanımamaktaydı. Elbette 12 Eylül Cuntasının 12 Eylül öncesi çatışma ortamının ana

sebebini “herkesi siyasete bulaşması” olarak gördüğü gerçeğinden hareketle, bütün bu sınırlamaların temelde profesyoneller ve bürokratlar hariç “kimsenin siyasete bulaşmamasını sağlamak” amacıyla yapıldığını söylemek mümkündür. Daha genel hatlarıyla özetlenecek olursa, bütün mesele hak ve özgürlüklerin sınırlanması çerçevesinde betimlenebilir:

1982 Anayasası; 2001 değişiklikleri öncesinde, hak ve özgürlüklerle ilgili “Katmerli Sınırlama Sistemi”ni benimsemişti. 1982 Anayasası 13. maddesi ile açıkça, “Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve özgürlüklerin tümü için geçerlidir” ifadesiyle 1961 Anayasası dönemindeki, temel hak ve özgürlüklerin tümü için geçerli olup olmadığı yönündeki tartışmalara son vermişti. 2001 değişikliklerinden önceki genel sınırlama hükmü ile, özgürlük kural-sınırlama istisna temel ilkesi bozulmuştu. 13. madde içeriğindeki genel sınırlama nedenleri, nesnel bir şekilde içeriği belirlenebilecek türden nedenler değildi. Sınırlama kavramlarındaki bolluk ve içeriklerinin belirsizliği, siyasal karar organlarının takdir alanını genişletmişti. Genel sınırlama hükmü yanında ikinci sınırlama biçimi, her hak ve özgürlüğün kendi düzenlendiği hüküm kapsamındaki sınırlama nedenleri ile sınırlandırılıyor olmasıdır. Hak ve özgürlüğün öngörüldüğü hemen her Anayasa hükmü aynı zamanda sınırlama nedenlerini de belirlemiştir. (Yokuş, 2020: 4, 5).

Yokuş’un da belirttiği üzere, mesele sadece sivil topluma dair özgül yasa maddelerinin düzenlenme biçimi değil ancak bizzat anayasaya sinen bu sınırlayıcı ruhtur. 1982 Anayasa insan haklarına ve özgürlüklerine dair yasaklayıcı bir çerçeve çizmekte ve bu haliyle genel, yani uluslararası ölçütleri de karşılamamaktaydı (Yokuş, 2020: 6). Bu sorun daha sonraki yıllarda AB ile ilişkiler, AB üyeliği gibi süreçlerde sık sık gündeme gelecek ve sivil toplum alanı odağında yoğun tartışmalara konu olacaktır.

Anayasa böyle bir çerçeve çizmiş olsa da Türkiye’de bu anayasanın sınırlayıcı ruhuna karşı toplumsal süreçler bir yandan yol almaya başlamışlardı. Bu toplumsal süreçler ister yerel ve ulusal, ister küresel olsunlar, nihayetinde anayasanın adım adım dönüşümüne giden yolu açacaklar ve bu yol, özellikle sivil toplumun etkinliğiyle damgalanacaktır.

2.5. Serbest Piyasa, Bireycilik ve Demokratikleşme

1980’ler ve özellikle 1990’lar boyunca devlet-merkezci anlayış değişime uğramıştır. 1980’lerde dünya ekonomisinde ulusal kalkınmacı anlayış ve ithal ikameci sanayileşme yerini neoliberal politikalara, serbest piyasa ekonomisine ve ihracata dayalı sanayileşmeye bıraktı. Ekonomi alanında serbest piyasa ekonomisine geçiş ve ihracata dayalı sanayileşme devletin ekonomi alanında rolünü sınırlandırdı. 1980 öncesi Türkiye’de iktisat alanında hâkim olan ulusal kalkınmacı anlayış yerini ekonomik küreselleşme ile beraber neoliberal ekonomi anlayışına bıraktı. Bu anlayış iktisadi alanda bireyciliği, serbest piyasayı ve küçük devlet ilkelerini benimsemişti ve Türkiye’ye de bu dikte edilmişti. Buna paralel olarak, Keyman’a (2006) göre bireysel hak ve özgürlük, devlet ve toplum ilişkilerinde demokratikleşme çağrılarında artış ve Avrupa’ya uyum sürecinde yoğunlaşma yaşanmıştır.

Bu alanda, girişimcilik, birey temelli yaklaşım, bireysel hak ve özgürlükler üzerine gelişen yeni liberal söylem çerçevesinde devletin ekonomi alanına yaptığı müdahale eleştirilmiş, bireyin devlet karşısında kuvvetlenmesi desteklenmiştir. Bu yeni söylem ile devletin etkinlikleri getirilen eleştiriler sivil toplumun gelişmesine de dolaylı olarak katkıda bulunmuştur (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006). İktisadi alanın neoliberal ekonomi politikalarının hakimiyetine girmesi ile sivil toplumla demokratikleşme arasındaki ilişki daha da belirginleşmeye başlamıştır.

Bu liberalleşme rüzgârı aslında 1980 öncesi meşhur 24 Ocak kararlarıyla başlamıştır. 24 Ocak 1980’de açıklanan bu kararların ilk somut temeli, 1979 yılında dönemin Adalet Partili Başbakanı Süleyman Demirel’in Turgut Özal’ı Başbakanlık Müsteşarlığı konumuna getirerek yeni bir ekonomik istikrar programı hazırlama görevi vermesiyle atılmıştır. Ancak öncesinde dahi IMF ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar, Türkiye’yi halihazırda dayandığı planlı ekonomiden çıkmaya zorlamaya başlamıştı (Öztürk, Nas ve İçöz, 2008: 16). Bu zorlama nihayet Özal danışmanlığında hazırlanan kararlarla gerçekliğe dönüşmüş ve bir hükümet politikası haline getirilmiştir. Mevzubahis kararlar temel olarak şunları hedeflemekteydi veya kapsamaktaydı:

[P]rogram sonucunda Türkiye'nin "dışa açılmasını" sağlayan kararlar alınmış, Türk Lirasının değer kaybını hızlandıran günlük kur ayarlamalarıyla devalüasyon sürekli hale getirilmiş, milli kambiyo rejiminden vazgeçilmiş, "ithalat liberalizasyonu" adıyla dışalım serbest hale getirilmiş, ithalat kotaları kaldırılmış ve kamu yatırımları kısıtlanmıştır... [Kamu İktisadi Teşekküllerinin] özelleştirileceği, temel ürünlerde destek fiyatlarının kaldırılacağı, ücret artışlarının düşük tutulacağı, tarım ürünlerindeki taban fiyatlarının sınırlanacağı açıklanmıştır. (Öztürk, Nas ve İçöz, 2008: 17)

Fakat 70'lerin sivil toplum örgütleri arasında en örgütlü ve etkilileri olan sendikaların direktmesiyle bu kararlar alındığı tarihte uygulanamamıştır. Bu açıdan, 12 Eylül 1980 Darbesi ile 24 Ocak Kararları arasında neredeyse nedensel bir ilişki tesis eden bir eleştirel literatür de bulunmaktadır (Kaya Özçelik, 2011: 75). Aralarındaki ilişki ne olursa olsun 12 Eylül'ün darbeci generalleri Özal'ı önce kendi kurdurdukları hükumette ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı yaparak bu programın uygulanmasını fiilen desteklemişler, ardından 1983'te iktidara kendi partisiyle gelen Özal bizzat bu programın uygulanmasını güvenceye almıştır.

Gelişimi nasıl olursa olsun, 24 Ocak Kararları fiili bir muhalefetin olmadığı darbe bağlamında güçlü ve tutarlı bir şekilde uygulanmıştır. Sonuçları bakımındansa bu kararlar, diğer her şey bir yana, sivil toplum alanı açısından, Türkiye ile küresel kapitalizm arasındaki bağların güçlenip bağlantıların yoğunlaşması şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye'de küreselleşmenin tarihi daha gerilere gidebilse de 12 Eylül sonrası süreç küreselleşmenin ve onun getirdiği neoliberal ekonomi politikanın derinlemesine uygulandığı bir dönem olmuştur (Öztürk, Nas ve İçöz, 2008: 29).

Neoliberalizm, iktisatçı Friedrich August von Hayek ve Milton Friedman gibi öncü teorisyenlerin işbirliği ile Chicago Üniversitesi'nde merkezlenen büyük bir enstitüler, araştırma merkezleri, yayınlar ve araştırmacılar ağı tarafından oluşturulmuştur (Çalışkan Akçetin ve Akçetin, 2013: 21). Serbest rekabet ilkesi üzerine kurulu olan klasik liberalizmden ve onun negatif özgürlük öğretisinden hareket eden neoliberalizm, özellikle kendi önünde bulduğu Keynesçi sosyal devlet uygulamalarını hedef almakta, devletin düzenleyici gücünü bir yere kadar, o da kısmen kabul etmekle birlikte, iktisadi özgürlüğün her tür devlet müdahalesinden bağımsız

olarak bireylere ve sosyal kuvvetlere tekrar geri verilmesi gerektiğini iddia etmektedir (Çalışkan Akçetin ve Akçetin, 2013: 22).

Sadece bu ekonomi politikaları düzleminde ele alındığında, 80’lerdeki küreselleşme dalgasının bireyciliği kışkırttığı, ilk etkisinin, özellikle yukarıda tartışılan darbe ve yeni anayasa bağlamında örgütlenme imkânlarının ortadan kalktığı göz önüne alındığında, haklar için kolektif mücadele yerine çıkarlar için bireysel çabayı öne çıkaran bir ortam olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de Türkiye 80’ler boyunca hızlı zenginleşme hayalleriyle yola devam edecek, televizyonları bankerle süslenecek, sanatı da bu bireyselleştirici dünyanın hem tapınağına hem de eleştirisine dönüşecektir (Kıyar, 2018: 50).

Fakat bireycilik tek başına küresel bir dayatmalar yahut devletin kolektif dayanışma zeminine yer açmaması açısından anlaşılabilir. İlk baştaki etkileri ne olursa olsun, neoliberalizm ve küreselleşme kültüründen neşet eden bireycilik, hızlıca sadece iktisadi alandaki bağımsızlığının ötesine uzanarak siyasal ve toplumsal taleplerde bulunmaya başlayacaktır. Özellikle darbe anayasasının paranoyakça temellerini ortadan kaldırdığı kamusal alan, bu defa kendini çok yönlü olarak sunan, kendisine ayrılan hareket alanından memnun olmayan bireylerin talepleriyle karşı karşıya kalmaya başlayacaktır. 12 Eylül Darbesinin önünü açtığı küreselleşme ve neoliberalizmin doğrudan ve dolaylı etkileri, bu rejimin alanının adım adım kısıtlandığı ve haklar ile özgürlüklerin arttığı bir demokratikleşme süreci tetikleyecektir (Aslan ve Kaya, 2004: 214).

Küreselleşme ve demokrasi ilişkisi sadece neoliberal ekonomi politikalarının yarattığı bireyselleştirici ortamın dolaylı sonuçlarından ibaret değildir. Daha temel bir düzeyde, küreselleşme ile 1970’lerin teknolojik atılımları büyük oranda iç içe geçmiştir. 80’leri sarsan küreselleşme dalgası “yüzyılın son çeyreğinde bilgi ve iletişim alanlarında gerçekleşen büyük teknolojik gelişmeler neticesinde ortaya” çıkmıştır (Arslaner ve Hamdemir, 2007: 16). Yüzyılın bu çeyreğinde yeryüzü, dünya çapında kablolarla, gezegenin hemen dışındaki insan yapımı uydularla, bilgisayarlar aracılığıyla birbirine bağlanan geniş bir ağ halini almaya başlamıştır bile.

Türkiye’de 24 Ocak kararlarının öngördüğü üzere gümrük duvarları ortadan kalkınca, farklı mecralardaki kültür ürünlerinin ülkeye girişi de hızlanmış, bu ürünler Avrupa’ya seyahat edebilen ayrıcalıklı bir kitleden koparak giderek daha erişilebilir hale gelmiştir. Teknolojik altyapı (yine gümrük duvarlarının yıkılışı sayesinde) Türkiye içinde de geliştikçe, sadece küresel teknik yakalanmakla kalmamış, o tekniği temellendiren ve kullanan yaşam tarz(lar)ı da aktarılmıştır.

Küreselleşme süreci, özellikle de küresel ekonominin genişlemesi ve küresel iletişimin büyümesi, Türkiye’deki siyasi partiler için önemli sonuçlar doğurmuştur. Küreselleşmenin bir sonucu olarak, hükümet politikalarını muhalefet politikalarından ayırmak için kullanılan farklılıklar ortadan kalkma sürecindedir. Bu, özellikle üretim, ticaret ve finans gibi ulusal ekonomik konularla ilgili politikalarda kendini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada iki önemli sonuç çıkarılabilir. Birincisi, siyasi partilerin politika seçenekleri küreselleşme ile daha sınırlı hale gelmiştir. İkincisi, küreselleşen dünya, etkili ve rasyonel olarak formüle edilmiş politikalar gerektiren ciddi sorunlar da yaratmıştır. Siyasi partiler tek başlarına küreselleşme sürecinden giderek daha fazla etkilenen çevresel riskler, çok kültürlülük ve yoksulluk gibi sorunlara etkili çözümler üretemez hâle gelmişlerdir. Bu bağlamda sivil toplum örgütleri, siyasal aktörler kadar “siyaset aktörleri” haline gelmiş ve hareket etmiştir. Türkiye de bu sürece dahildir, bir istisna teşkil etmemektedir. Küreselleşme Türkiye’deki siyasal sürecin mevcut durumunu anlamak için önemli bir dış değişken olarak kabul edilebilir (Keyman ve İçduygu, 2010).

1980’lerle başlayan ama 1990’larda hız kazanan Türkiye’deki sosyal ve politik dönüşüm, alternatif yol arayışlarını, güçlü devlet geleneğinin etkisinden kurtulmak amacındaki toplumsal eğilimleri güçlendirmiştir. Sivil toplum kuruluşlarının, onların çıkarlarının ve etkinliklerinin küreselleşmesine denk geldiği oranda küreselleşme sivil toplumun zeminin güçlendirmiş, bu kuruluşları devletin ve ulusal çerçevelerin bağımlılığından kurtarmıştır. İşte bu “küresel sivil toplum” olarak adlandırılan şeyin ortaya çıkması, Türkiye’de daha katılımcı bir kültür çağrısı için hem normatif hem de kurumsal bir temel sağlamıştır. Bu anlamda, “yalnızca devletle ilişkili olmayan siyaset dilinin yaratılması” konusundaki rolü açısından küreselleşmeye yapılan atıf, sivil

toplum kuruluşları arasında ortak bir payda oluşturmaktadır (Keyman ve İçduygu, 2010). Bütün bunlar gelişmiş teknolojinin temellendirdiği küresel kültürün neticesi olarak anlaşılabilir.

Bu yeni toplumsal bağlamda STK'lar, bilginin emek kadar önemli hale geldiği ve dünyaya yayıldığı bilgi toplumu için uygun bir platform oluşturarak, kültürel küreselleşme siyaseti ile demokrasiyi, aktörler ve stratejiler açısından daha “geçişli” hale getirmiştir. Böylece, sivil toplum örgütleri kendileri için ulus-devletin başarısızlığı ile siyaset ve demokrasinin ulus-aşırılması arasında siyaset yapmak için bir alan bulmaya başlamışlar ve örgütledikleri sorun alanlarını siyasi gündeme dahil etmeye çalışmışlardır. Sivil toplum örgütleri siyasal aktörlerdir, ancak siyasi partilerin aksine insan hakları, çevre, barış ve cinsiyet, cinsel yönelim, etnik köken ve kültür ile ilgili haklar gibi belirli konu alanlarına odaklanırlar. Bu anlamda sivil toplum örgütleri, demokratikleşme sürecinin gerektirdiği sivil hakların korunması ve ifade edilmesini içeren haklar dili üzerine kurulmuş bir politika söylemini daha fazla teşvik etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda, sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerinin, bazen aşağıdan küreselleşme süreci olarak nitelendirilen küresel sivil toplumun ortaya çıkış sürecini doğurduğu söylenebilir (Keyman ve İçduygu, 2010).

2.6. Kimlik Politikaları ve Devletin Tepkisi

1980'ler ve 1990'larda Türkiye'de artan kimlik politikaları denildiğinde iki temel eğilim öne çıkmaktadır: birincisi İslam'ın her alanda daha görünür hale gelmesi ve bunun yarattığı Laisist-İslamcı çatışması, ikincisi ise 1990'larda Güneydoğu Anadolu bölgesindeki savaş ve Kürt meselesi. Her iki kimlik temelli hareket de yerleşik politik kültürün karşısında bulunuyordu. Bu döneme bu iki eğilime denk düşen etnik ve dini hareketler yerleşik devlet geleneğinin prensiplerini sarsmıştır (Keyman, 2006).

Artan etnik ve dinsel taleplerin etkisi altındaki atmosfere devletin tepkisi güvenlik eksenine oturmuştur (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006). Devletin bu yaklaşımı, özellikle sivil toplum alanının denetlenmesini amaçlayan düzenlemelerle birlikte sivil

toplum alanının gelişmesini yavaşlatmış ve sivil toplum etkinliklerinin gelişmesini engellemiştir. Keyman'a (2006: 29) göre, sivil toplumun gelişmesini engelleyen ana neden özellikle 1990'larda güçlü devlet geleneği ile kimlik temelli siyaset arasındaki çatışmadır. Ona göre 1990'lara kimlik siyasetin güçlü devlet geleneği ile karşılıklı mücadelesi damga vurmuştur. Bir yanda hakların tartışıldığı diğer yanda ise silahlı ayaklanmanın giderek büyüdüğü bir ortamda güçlü devlet geleneğinin karşılığı da sert olmuştur. Bu çatışma Türkiye'de siyasetin de merkezine yerleşmiş, devlet artan İslamcı hareketlere karşı laik kimliğini korumaya, Kürt sorununa karşı ise toprak bütünlüğünü korumaya çalışmıştır.

Kimlik siyasetleri de paradoksal olarak küreselleşme ve neoliberalizmle paralel olarak seyretmişlerdir:

1980'li yıllarda dünya ve Türkiye ölçeğinde meydana gelen gelişmeler, toplum-kimlik ilişkisini ve etkileşimini tarihte görülmemiş bir düzeyde yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla kimlikler, toplumsal değişme, siyasal toplumsallaşma ve duruş belirleme üzerinde daha belirgin biçimde etkili olmaya başlamıştır. Melezleşme, çoğulculuşma ve hatta parçalanma süreçlerinin birlikte yaşandığı bu dönemde kimlikler; yeni değerler çerçevesinde tanımlanmaktadır. Kimlik politikalarındaki bu değişim, özellikle 1980'li yıllardan sonraki gelişmelerin bir ürünüdür ve bu gelişmeyi tanımlayan temel kavram ise küreselleşmedir. Çünkü küreselleşmeyle evrenselleştirilmeye çalışılan tikellikler, farklılığın yeniden icat edilmesi yoluyla konum sahibi olabilmektedir. Ancak farklılığın yeniden icadı, "kimliklerin parçalanmasını şiddetlendirmektedir." ... Bu durum, küreselleşme sürecinin farklılık ve çeşitlilik ürettiğini, çeşitliliğin farklı açılardan küreselliğin temel bir boyutu olduğunu göstermektedir. (Karakaş, 2013 :23)

Aslında, küreselleşme, farklılıkların demokratik kabulü ve kimlik siyasetleri arasında gerilimli bir süreci tetiklemiştir. Gerilimin kaynaklarından biri, eskiden olduğu haliyle insanların içinde örgütlendikleri sendikal örgütler ya da siyasi partiler gibi kuruluşların zayıflamasıdır. Bu durum öncelikle izlenen neoliberal politikaların bir sonucudur. Zira neoliberal ekonomi, bireylerin sahip oldukları dayanışmacı bağların koparılmasını ve bireylerin ihtiyaçlarını destekleyen sosyal devlet uygulamalarının ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. İşte neoliberalizmin bireyci anlayışı, bu temel üzerinde yükselmiş ve yaşanan somut bireyselleşmeyi bir ideoloji olarak formüle edip yüceltmeye çalışmıştır. Fakat kısa süre içerisinde bu

formülasyon geri tepmiş, toplumsal sahada bireyciliğe tepki veren toplulukçu —veya cemaatçi— fikirler yeniden canlanmışlardır. Burada sorunun düğüm noktasında küreselleşmenin tüm yerel kültürleri ve kültürel dinamikleri dümdüz edebilme kapasitesi yatmaktadır, bunun karşısında da yerel topluluklar birer etnik, dini, kültürel vb. kimlikler olarak ortaya çıkıp savunmaya geçmektedir (Karaköse, 2020: 511). Üstelik bu süreçte ulusal kimlik ve ulus bilinci zayıflarken, kimlikler parçalanma sürecinde geçmektedir:

Milliyetçilik açısından bakıldığında da küreselleşme sürecinde ulusal kimlik statüsü yerini daha yerel ve bölünmüş milliyetçiliklere bırakmıştır. Bu milliyetçilikler; dini, etnik veya bölgesel olarak alt başlıklara ayrılabilen konumda ortaya çıkmıştır. Artan milliyetçilik çeşitleri yerel kültür ve kimlikleri de beslemektedir. Son yıllarda gittikçe radikalleşen bu milliyetçilik türleri çeşitli savaflara neden olmuştur. Orta doğu, Afrika ve Avrupa'daki ülkeler başta olmak üzere neredeyse tüm ülkelerde karşımıza çıkan bir durumdur. Artan gerilim ile çatışma ortamı oluşmuş ve diğer milliyetçiliklere de yeni yollar açılmıştır. (Karaköse, 2020: 515)

İşte Türkiye'de 80'i yıllarda gelişen ve doksanlara damga vuran iki kimlik siyasetinin, Kürt ve İslami toplulukların birer siyasal aktör olarak ortaya çıkıp güçlenişinin ardalanındaki küresel sahne budur. Kuşkusuz iki siyasetin küreselleşme ve ulus-devletle ilişkileri birbirlerinden farklıdır, hatta kendi içlerinde bile bir homojenlikten bahsetmek mümkün değildir. Örneğin belli açılardan Kürt kimlik siyaseti küresel kültürle daha barışık ve ulus-devletle daha kavgalı bir tablo çizerken, dini kimlik siyasetleri tam tersine, yani katı bir küreselleşme karşıtlığı ile ulus-devletle görece bir yakınlığa eğilimlidir.

İslami siyaset, Türkiye'de 1945'te kurulan Milli Kalkınma Partisi'nden başlayarak Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, nihayetinde 80'lerin ve 90'ların manzarasında büyük bir güç haline gelen Refah Partisi gibi partiler çevresine parti siyaseti yürütmüşler (Aytepe, 2016: 186); ayrıca İslami Büyük Doğu Akıncıları Cephesi (İBDA-C) ve Hizbullah illegal silahlı mücadele partisi olarak işlev görmüştür (Aytepe, 2016: 188 ve 192–193). Ayrıca Osmanlı'dan günümüze köklü bir gelenek olan vakıflar da İslami kimlik siyasetinin geniş toplum kesimlerini örgütlediği ve toplumla temas ettiği güçlü bir zemin olarak öne çıkmıştır.

Fakat bu yıllarda Türkiye’de gelişen yegâne dini hareket İslamcılık değildir. “İslamcılık” terimi daha ziyade “Sunni İslamcılık” için kullanılırken, yine mezhepsel bir siyaset ve kimlik grubu olarak Alevilik de aynı yıllar içinde yükselişe geçmiştir. Alevilik 70’lerde de sağ-sol bölünmesinin içinde ve bu bölünmeli temeli olarak Sunni İslam’la çatışmalı bir ayrılık halinde öne çıkmış olsa da (Karakaş, 2013: 33), asıl kuvvetine 80’lerde çok daha gür bir sesle kavuşmuştur:

Alevilik, bir kimlik talebi olarak yaşanan gelişmeler karşısında kendi pozisyonunu almaya çalışarak resmi düzeyde belirlenen din politikalarını zorlamıştır. Zorlamaya da devam etmektedir. Aleviler, geçmişte olduğu gibi yeni dönemin başlarında da kendilerini sol partiler içerisinde ifade etmeye çalıştılar ancak, zamanla kendi dernek, parti ve oluşumlarında faaliyette bulunma yönünde eğilimler ortaya çıktı. Bu bağlamda çok sayıda dernek ve vakıf gibi çeşitli oluşumlar içinde örgütlenme sürecine girildi. Hatta siyasal yaşamda önemli bir varlık göstermeseler de daha önce kurulan Türkiye Birlik Partisi’ne benzer bir şekilde Barış Partisi isminde Alevi kimliği üzerinden siyaset yapan bir siyasi parti dahi kuruldu. Bu dönemde Alevilik üzerinden bir kimlik bilinci geliştirme çabalarının daha çok basın yayın alanında yoğunlaştığı görülmektedir. (Karakaş, 2013: 33, 34)

Dolayısıyla Alevilik de dört başı mamur bir siyasi aktör olarak belirmiş, siyasal alanı şekillendirme iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kimlik siyaseti de inanç ve kültürel haklarının, ibadethanelerinin tanınması gibi talepler ekseninde siyaset yapmış, kültürel aktarım ve topluluklarının birliğinin sağlanması amacıyla STK’lar halinde örgütlenmiştir.

Kimlik siyaseti 1980’ler sonrası Türkiye’de sivil toplum alanında etkili güçler haline gelirken, kuşkusuz devlet de ortaya çıkan bu duruma çeşitli düzeylerde değişen tepkiler vermiştir. 1980 Darbesini takip eden dönemde askeri hegemonyanın giderek hafiflese de Türkiye’nin son birkaç yılına kadar ortadan kalkmadığı göz önüne alındığında, kimlik siyasetinin, ama özellikle de İslamcılığın karşısında özellikle askeri bürokrasiyi bulduğunu düşünmek mümkündür.

İslamcılık söz konusu olduğunda, İslamcılığın hem sivil toplum alanında yayılması hem de RP nezdinde hükumete yerleşmesi nihayetinde 28 Şubat 1997’de Milli Güvenlik Kurulu’nda (MGK) generallerin Refah-Yol Hükumeti’ne “28 Şubat Kararları”nı imzalatmasına yol açmıştır. MGK’ya katılan askeri bürokrasi, Refah

Partisi'nin 1995 seçimlerinde birinci parti çıkarak h kumetin büyük ortağı olmasıyla ayyuka çıkan İslamcılığın yükselişini devletin temel ilkelerinden laikliğe yönelik bir tehdit olarak algılamış, mevzubahis müdahaleyle sadece merkez siyasette değil hem sivil toplum alanında hem de eğitim gibi diğer toplumsal sahalarda İslamcılığın geriletmesini, hatta mümkünse ortadan kaldırılmasını amaçlamıştır (Karakaş, 2013: 26–27).

Alevilik söz konusu olduğuunda tepki görece daha yumuşak bir dozda da olsa, nihayetinde, Alevilerin talepleri tam olarak kabul görmemiş, hatta nihayetinde Sivas Katliamı gibi olaylarda ortaya çıkacağı gibi Alevilerin karşısına İslamcılar da dikilmiştir. Bu açıdan 80'leri ve 90'ları kat ederken Alevi kimlik siyaseti de sivil toplum alanında etkili olsa da kültürel ve dini hakların kabulü noktasında siyaset alanında pozitif kazanımlar elde edememiştir.

İşte Türkiye'de sivil toplumun yükselişe geçtiği 80'ler ve 90'larda onun yükselişi bu hukuki, küresel, ekonomik ve siyasal atmosferle çevrelenmişti. Sivil toplum, kendi temellerini atmaya çalışırken, kendi özerkliğini tesis etmek adına hem anayasanın sınırlarıyla hem küreselleşmenin sorunları ve fırsatlarıyla, hem de kimlik hareketlerinin yarattığı çalkantılarla yüzleşmek, bütün bu problem yumağının içinde kendi kimliğini bulmak ve yeniden Türkiye'de demokratik konsolidasyonun aktörü haline gelmek durumundaydı. Uluslararası, ulusal ve yerel düzeyde ortaya çıkan veya bastırılıp geri dönen problemler, yeni tarihsel-toplumsal konjonktürün yarattığı yeni fırsatlar ve yurttaşların yeni yol arayışları sivil toplumu bu minvalde canlandıracak, bunca hengamenin içinde STK'lara ve demokrasiye yeni imk nlar sağlayacaktı.

2.7. 1990-2000 Arası Türkiye'de Sivil Toplumun Gelişimi

1980'li yıllarda Türkiye, demokrasiye dönüşle birlikte sosyo-politik bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Diğer bir deyişle bu dönemde Türkiye, güçlü devlet yapısından uzaklaşılarak politik merkez dışında çeşitlilik gösteren aktörler etkin rol oynamaya başlamıştır. Gerek kültürel gerekse de finansal alanlarda devletin nüfuzu azalarak devletçi politikalardan uzaklaşılmış ve neoliberal politikalar benimsenmiştir. Bu durum da yeni bir girişimci kesimin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bununla

birlikte sivil topluma yönelik yapılan araştırmalarda artış gözlenmiş ve sivil toplum örgütleri seslerini daha güçlü bir şekilde duyurmaya başlamıştır.

1990'lar STÖ'ler üzerindeki siyasi etkinlik yasağının ve siyasi partilerin kadın ile gençlik kollarının yapılmasına yönelik kısıtlamaların anayasa değişiklikleriyle kaldırılması gibi gelişmelerle anılmaktadır. Bu gelişmeler sayesinde 90'lı yıllar, sivil toplumun gelişimi açısından mihenk taşı olarak kabul edilmektedir. Toplumsal değişimin etkisiyle 1990'larda sivil toplum kuruluşlarına verilen önem artmış olmakla birlikte, bu sürecin sadece toplumun iç dinamikleriyle sınırlı kalmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca Türkiye'nin Batı ile entegrasyon çabalarının yoğunlaştığı ve Batının Türkiye üzerindeki etkilerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Selamoğlu, 2008: 63).

1995 yılına gelindiğinde 1982 Anayasası'nda yapılan düzenlemelerle engellenmiş olan derneklerin kurulması, vakıflar, sendikalar, meslek örgütleri ve kooperatifler ile alakalı yeni yasal düzenlemeler getirilmiştir. 1995'te gerçekleştirilen bu yeni yasal düzenlemeler ışığında dernek kurma özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları içeren 33. maddenin 4. fıkrası kaldırılmış, böylece dernekler üzerindeki siyasi faaliyetlerle ilgili yasaklar, 13. maddedeki genel kısıtlamalar saklı kalmak kaydıyla yürürlükten alınmıştır. Bu düzenlemeler aracılığıyla artık dernekler, siyasi partilerden destek alabilmekte ve destek verebilmekte, diğeri sivil toplum örgütleriyle iş birliği yapabilmektedirler (Kocalar, 2006: 58).

1980'lerin sonlarına doğru ve daha net bir şekilde 1990'ların başlarında STÖ'ler, siyasal ve toplumsal alanda etkin olmaya başlamıştır. 1990'lar, sivil toplum kuruluşlarını Batı'daki benzerleriyle işlevsellik açısından yakınlılaştırmıştır. Söz konusu zaman zarfında kendini gösteren sivil toplum hareketleri, toplumsal dinamizmi artırmıştır.

Özbudun, 1993 yılında özel radyo ve televizyonların kurulmasına yönelik hukuki engellerin kaldırılmasının ardından sivil toplumun güçlendiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de siyasi alanın, sivil toplumun yerleşikliği ve siyasi toplumun hızlı yozlaşmasının karışımı olarak değerlendirmektedir. Resmi olarak kurulmuş sivil toplum örgütlerinin yanı sıra, resmi yapılanmaya sahip olmayan birçok

grup, platform ve vatandaş girişiminin de boy gösterdiğini belirtmektedir. Sivil toplumun gelişiminde, sendikalar, siyasi partiler, vakıflar, dernekler, kooperatifler ve meslek odaları gibi sivil toplum kuruluşları arasında organik bağların ve iş birliğinin engellenmesine yol açan anayasa maddelerinin ortadan kalkmasının rolünün büyük olduğuna dikkat çekmektedir (Özbudun, 1998: 114).

1990'ların sonlarından itibaren sivil toplumun gelişimini etkileyen bir diğer önemli faktör de yerel yönetimlerin sağlamlaştırılması ve sivil toplum örgelleriyle ilişkilerini artırmalarını amaç edinen düzenlemeler olmuştur.

1995 yılında Türkiye'de yürürlüğe giren yeni bir kanunla kamu kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ve sendika temsilcileri dahil olmak üzere, tüketici sorunları ve reklam kurulunu ele almak, gerekli tedbirleri almak amacıyla merkezi bir Tüketici Konseyi ile birlikte il ve ilçe merkezlerinde "*Tüketici Sorunları Hakem Heyetleri*"nin oluşturulması önerilmektedir (Kocalar, 2006: 59). Bununla birlikte Türkiye'de 1980 sonrasında sivil toplum kavramının kullanım ve gelişim alanının zorunlu bir hal aldığını gözlemek mümkündür.

1990'ların başlangıcıyla birlikte hem Türkiye'de hem de dünya genelinde meydana gelen ılıman dönem, sivil hareketlerin siyasal arenada daha belirgin bir pozisyon kazanmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda STÖ'ler 1992'de Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'na ilk kez etkin bir şekilde katılma şansı elde etmişlerdir. Rio de Janeiro'da gerçekleştirilen ve "Yeryüzü Zirvesi" olarak adlandırılan bu toplantı, devletlerin ekosistemler üzerindeki insan kaynaklı tahribatı kabul etmeleri ve bu yıkıma karşı küresel mücadeleleri öne çıkarmaları bakımından dönüm noktası olmuştur. Söz konusu zirve, aynı zamanda sivil toplumun sahnede güçlü bir aktör olarak yer almasını sağlamıştır (TEMA, 2024). Bu gelişmelerin ardından 1993'te Viyana'da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansı'na yaklaşık 1.500 örgüt katılım sağlamıştır. Kahire'de 1994'te yapılan BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı ile 1995'te Pekin'de gerçekleştirilen BM'nin 4. Kadın Konferansı da gönüllü örgütlerin katılımcı demokrasideki rolünün artmasına katkıda bulunmuştur. Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının tanınırlığı ise 1996'da İstanbul'da gerçekleştirilen BM Habitat Zirvesi sayesinde artmıştır (Tanıl ve Çağlar, 2002: 339).

Habitat toplantılarının başlangıcı, birçok devletin iştirakiyle Kanada’da gerçekleşen “Habitat I” toplantısıdır. Bu toplantıda alınan temel karar, dünya ülkelerindeki şehirlerin ve bu şehirlerle ilgili yerleşim sorunlarının, ilgili ülkelerin hükümetleri tarafından ele alınıp çözülmesini öngörmektedir. Ancak Habitat I’in amacını öngören bu maddenin genel olarak yanlış olduğu yönündeki görüşlerin artması üzerine, 20 yıllık sürecin ardından “Habitat II” toplantısı tertiplenmiştir. Bu yeni toplantı kapsamındaysa ilk toplantıda alınan karara karşıt bir yaklaşım benimsenmiş ve sorunların çözümünde devletlerin tek başına etkin olmayacağı, aynı zamanda Hükümet Dışı Örgütlenmeler (NGO) ve yerel yönetimler gibi sivil toplum kuruluşlarının da aktif rol alması gerekliliği vurgulanmıştır (Akatay ve Yelkikalan, 2007: 163).

Türkiye’nin ev sahipliğinde İstanbul’da gerçekleştirilen İkinci Birleşmiş Milletler Yerleşim Konferansı (Habitat 2), 3-14 Haziran 1996 tarihleri arasında 171 ülkeden 16.400 katılımcıyla düzenlenmiştir. Ciddi sayıda katılım sağlanan bu önemli buluşmada, Türkiye’den 500 adet olmak üzere toplamda 1500 organizasyon, sivil toplum örgütü forumuna katılmıştır. Bu kapsamlı konferansta sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra yerel yöneticiler, gençlik grupları ve özel sektör temsilcileri de Habitat süreci içerisinde bir araya gelmiştir (Kocalar, 2006:61). İstanbul’da düzenlenen bu ikinci Habitat Konferansı sonrasında, İstanbul Deklarasyonu yayımlanmış ve bu deklarasyonda Türkiye hükümeti, diğer ülke hükümetlerine benzer şekilde STÖ’lerin yetki alanını genişleteceğine ve kamu hizmetlerinin sağlanmasında bu kuruluşlarla iş birliği yapacağına dair taahhütlerde bulunmuştur (Kocalar, 2006: 61). Bu doğrultuda konferans sonrası Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarında ciddi bir hareketlenme gözlemlenmiştir.

Dünya genelinde STÖ’leri etkileyen olayların yansımaları Türkiye’de de görülmüş ve sivil toplum alanında meydana gelen bu gelişmelere uyum sağlamak adına iç hukukta birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Anayasanın izin vermediği bir dönemde bile hükümetin ayrıcalıklı müdahalesi sayesinde 1996 yılında gerçekleştirilen Habitat 2 konferansında, Türkiye’de faaliyet gösteren STÖ’lerin dünya genelinden STK’ları İstanbul’da ağırlaması mümkün olmuştur. Konferans

sırasında gerçekleşen tartışmalar, sivil toplum kavramının Türkiye gündemine oturmasına katkıda bulunmuştur (Gümüş, 2004: 7).

1999 yılına gelindiğinde Gölcük merkezli ve Kaynaşlı merkezli meydana gelen iki büyük deprem, sivil toplum örgelerinin etkin bir şekilde harekete geçmesiyle halkın bu kuruluşlara olan güven ve sempatisinin artmasına yardımcı olmuştur. 17 Ağustos 1999 tarihinde, 7,4 şiddetindeki ve merkez üssü Gölcük olan Marmara depremi, 17.480 kişinin hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Ülke nüfusunun büyük bir kısmının ikamet ettiği Marmara Bölgesi, bu depremden çeşitli biçimlerde etkilenmiştir. Deprem sonucu 17.480 kişinin hayatını kaybettiği bu afette 43.953 kişi yaralanmış ve yaklaşık 600.000 kişiye konutlarını kaybetmiş, pek çok iş yeri ciddi zarar görmüştür (Genç, 2006: 258).

Depremler, sosyal, siyasal ve finansal alanlarda önemli kayıpların yanı sıra çeşitli sonuçların doğmasına da yol açmıştır. Bu durum, devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin yeniden değerlendirilmesine sebep olmuştur ve kamu kurumlarının müdahaledeki yetersizlikleri şiddetli şekilde eleştirilmektedir. Devletin afet sonrası müdahalelerinin yetersiz olması, bireylerin kriz anlarında devletin güçsüzlüğünü fark etmelerine neden olmuştur. Afet durumlarında temel ihtiyaçları karşılamakla yükümlü olan Kızılay'ın hazırlıksızlığı gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Marmara Bölgesi'nde afet döneminde aktif olarak çalışmalar yürüten Arama Kurtarma Derneği'nin (AKUT) gerçekleştirdiği faaliyetler, simgesel bir değer kazanmıştır (Genç, 2006: 259). Devletin yetersiz kaldığı noktalarda STÖ'lerin ortaya koyduğu etkinlikler, sorunlara çabuk ve pratik çözümler getirmekte ve vatandaşların STÖ'lere olan ilgisini ve bu kuruluşların gerekliliğini artırmaktadır (Can, 2007: 97). Deprem anındaki önemli girişimleriyle sivil toplum, vatandaşlar için "siyasi ve sosyal bir kurtarıcı" olarak görülmeye başlanmıştır (Bayraktar 2005: 9). Marmara Depremi'nden önceki dönemde Türkiye'de afetlere yönelik sınırlı sayıda STÖ'den söz edilebilirken depremler sonrasında bu alanda faaliyet gösteren 1200 yeni STÖ'nün kurulduğu bilinmektedir (Altun, 2016: 189).

Gölcük ve Kaynaşlı bölgelerinde yaşanan bu iki ciddi deprem, sivil toplumun görünümünü ve sivil toplum ile devlet arasındaki münasebetleri temelden sarsmıştır.

Deprem sonrasında sivil toplum kuruluşlarının yardım çalışmalarına oldukça çevik ve başarılı bir biçimde dahil olmaları, sivil toplumun prestijine büyük bir artı sağlamıştır (Arabacı, 2008: 16).

“Devletin kriz anında hızla çözüm üretememesi, Türk toplumunun karşılaştığı meselelerin çözümünde sivil toplum kuruluşlarının ve katılımcı bir siyasi kültürün elzem olduğu kanaatinin geniş kitlelere yayılmasına yol açmıştır.” (Arabacı, 2008:16-25).

1990’lı yıllarda ülke çapında kampanyalar düzenleyerek devlet üzerinde bir denetim oluşturmaya amaçlayan, kamusal alanda etkin bir sivil toplum yapısının ortaya çıktığı görülmektedir (Çaha, 2003: 275). Özellikle 1980 yılı itibarıyla Türkiye’de sivil toplum alanında yaşanan gelişmelerin fonksiyonel sonuçları şu şekilde sıralanabilmektedir (Çaha, 2003: 300-302):

- Sivil toplum ögeleri Türkiye’nin homojen, monoton politikasını çeşitlendirme yönünde faaliyet göstermiştir.
- Türkiye’de devletin mutlak güç imajına son verilmesinde önemli bir rol oynamıştır.
- Devletin gerek siyasal gerek finansal gerekse de sosyal yaşamda yarattığı tekelci yapıyı yumuşatmakta ve serbest rekabete dayalı bir ekonomik ve toplumsal yaşamın kurulmasına öncülük edilmiştir.
- Merkeziyetçi yapıyı merkezi olmayan bir yapıya dönüştürmede kritik bir rol üstlenilmiştir (Çaha, 2003: 300-302).

2.8. Sivil Toplumun Yükselişi

1980’lerde askeri rejimin uygulamaları karşısında artan toplumsal huzursuzluk devlet ve toplum arasındaki ilişkinin demokratikleşmesi talebinde artış meydana getirmiş ve sivil toplum örgütleri de demokratikleşme ihtiyacı kapsamında oluşturulan hak ve özgürlükler vurgusunu yapan örgütler olarak hareket etmişlerdir. Böylece güçlü devlet geleneğinin oluşturduğu ve uzun yıllar hâkim olan dile karşı demokratik bir dil

oluşturulabilmiştir. STK'lar, devletin dışında, devletten bağımsız etkinlik gösteren, güçlü devlet anlayışının getirdiği uygulamaları eleştirebilen ve farklı düzeylerdeki hak ve özgürlük taleplerini dile getirebilen örgütler olarak devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi dönüştürmeye çalıştılar (Göle, 1994). Yani 1980'lerde ve hatta 1990'larda sivil toplum alanı, kendini devletten bağımsız bir alan olarak var etmeye çalışmıştır (Keyman, 2006).

Özellikle 1990'larda Avrupa Birliği üyelik süreçlerinin de ivmelenmesiyle, sivil toplumun demokratik konsolidasyona katkıda bulunma rolüne oldukça önem verilmeye başlanmıştır. 1990'larda Türkiye'de sivil toplumun, çeşitli toplumsal kesimlerin çıkarlarını dile getirmeye ve temsil etmeye başladığını, ayrıca bu talepleri siyasi aktörlere ve devlet seçkinlerine nispeten etkili bir şekilde aktarmayı başardığını söylemek mümkündür (Toros, 2007). Türkiye'de demokrasinin gelişimi için gerekli koşulların oluşturulması ve önemli etmenlerin desteklemesi sebebiyle sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarına özel önem atfedilmiştir (Heper ve Keyman, 1998).

Hem sivil toplum alanını etkileyen bu gibi yasal düzenlemeler hem de askeri rejimin etkisini azaltan iç ve dış etmenler yeniden demokratikleşmeyi hızlandıran gelişmelerdi ve devletin sivil toplum alanına müdahalesini azaltmıştı. Ayrıca, iktisadi alanda serbest piyasa anlayışının hâkim hale gelmesi, ihracata dayalı sanayileşme, kimlik temelli politikalar ve küreselleşmenin yansımaları Türkiye'de sivil toplumun askeri rejim ve devlet etkisinden uzaklaştıran diğer etkenlerdir. Bu süreçle beraber sivil toplum alanında etkinlik gösteren örgütler uluslararası nitelik kazanmaya da başlamıştır (İçduygu vd., 2011).

Sivil toplumun bir rolü de yargı ve kamu yönetimi alanlarındaki reformları denetleyebilmektir. Hem 1982 Anayasası hem de sonrasında çıkarılan kanunlar sivil toplum örgütleri tarafından da sıklıkla eleştirildi. 1990'larda, Avrupa Birliği üyelik gündeminin yardımıyla Türkiye'deki sivil toplum, yargı sistemi için reform talep etmeye başladı. Sivil toplum kuruluşları, Türkiye'nin yargı sisteminin Avrupa Birliği normlarıyla çatışan doğasına özel atıfta bulunarak konuyu siyasi gündeme getirmiş ve hem sivil hem de askeri yargının ikili yapısının yeniden düzenlenmesini ve gerektiğinde yüksek sivil mahkemelerin askeri mahkemeleri denetleyebilmesini içeren

reform taleplerini yükselttiler. Bu yüzden sivil toplum örgütleri de kamu yönetimi reformu tartışmalarında aktif rol oynamıştır (Toros, 2007). Bu mücadeleler meyvesini 1995 yılında yapılan anayasa değişikliğinde verecektir:

1995 Anayasa değişiklikleriyle, siyasi faaliyet alanını genişletme hedefiyle birlikte yaşamayı da ilgilendiren bir dizi değişiklik amaçlanmıştır. 1995 değişiklikleriyle 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten itibaren ilk kez, kitleleri siyasetin dışında tutmak amacıyla öngörülen ve toplu özgürlükler yönünden yasaklar örgüsüne dönüşmüş olan sınırlama sisteminin aşılması amaçlanmıştır. Sendikaların kuruluşunun kolaylaştırılması, grev hakkı konusundaki yasakların ayıklanması, kamu görevlilerinin sendika, toplu sözleşme ve grev haklarının Anayasa kapsamına alınması, hedefler arasındaydı. (Yokuş, 2020: 7–8)

Yokuş'un da belirttiği üzere, 1995 anayasa değişikliği 1982 anayasasının özgürlükler ve haklar konusundaki dar ufkunu aşmak ve askeri cuntanın yürürlüğe koyduğu sınırları esnetmek konusundaki ilk ciddi adımlardan biri olmuştur. Doğru Yol Partisi (DYP) - CHP koalisyon hükümetinin hazırladığı değişiklik, meclisteki çoğu partinin de desteğini alarak 23 Temmuz 1995 tarihinde gerçekleşmiştir (Ergin, 2010). Ayrıca bu değişiklik doğrudan sivil toplum alanını ilgilendiren maddelere sahiptir:

Derneklerin, siyasi amaç güdemeyeceği, siyasi faaliyette bulunamayacağı, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemeyecekleri yasakları kaldırılmıştır (Anayasa m.33). Sendikaların da tıpkı derneklerde olduğu gibi siyasi partilerle ve diğer sivil toplum örgütleriyle ortak hareketini, siyasi amaç ve faaliyetini yasaklamayı öngören hüküm 1995 Anayasa değişiklikleri ile yürürlükten kaldırılmıştır (Anayasa m.52). Toplu iş sözleşmesi hakkını düzenleyen Anayasa'nın 53. maddesine "Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir" şeklindeki fıkra eklenmiştir (Anayasa m.53/2). (Yokuş, 2020: 8)

Bu maddeler sivil toplumun 80'ler ve 90'lardaki serüveni açısından büyük bir hukuki ya da anayasal zafer anıdır. STK'lar bu değişiklik sayesinde kendilerini kapatmaya kadar giden cezalandırmalarla tehdit eden ve sınırlayan anayasal yasaklardan büyük oranda kurtulmuşlardır.

Kuşkusuz bu değişiklikleri hazırlayan yolda AB üyeliği sürecinin de büyük katkısı olmuştur. Türkiye'nin AB üyeliği süreci, AB henüz Avrupa Ekonomik

Toplululuğu (AET) ismini taşıırken başlamış, ilk ortaklık 1963 yılında Ankara Anlaşması ile kurulmuştur. Ardından 1970’te Katma Protokol imzalanıp 1973’te yürürlüğe girmiş ve Ankara Anlaşması’nın öngördüğü hazırlık dönemi sona erip “geçiş dönemi” başlamıştır. Nihayetinde 14 Nisan 1987 tarihinde tam üyelik için başvuru yapılmıştır (“Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi”, 2020).

AB üyeliği sürecinin 80’lerin sonunda geldiği aşama, halihazırda sivil toplum alanındaki yükselişle çakışmış, AB üyeliği ile ilgili olarak STK’ların etkin bir bilinçlendirme ve hükümetlere gerekli reformlar konusunda baskı işlevi edinmesi bu çakışmanın görülür bir etkisi olmuştur (Bedük vd., 2006: 58–59). Türkiye’de sivil toplumun güçlenmesi AB üyelik süreci ve onun getirdiği demokratik reformları desteklemiş ve aynı zamanda AB üyelik sürecinin getirdiği demokratik reformlar da sivil toplumu güçlendirmiş, STK’ların yasal zeminini sağlamlaştırıp ve mali kaynaklarını çeşitlendirmiştir. Deyim yerindeyse, ikisi arasında simbiyotik, yani bir tür ortakyaşar ilişkisi oluşmuştur. Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV), İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) gibi kuruluşlar ile Türk-İş, Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş), DİSK gibi işçi sendikaları Türkiye-AB ilişkileri ve politika belirleme süreçlerinde etkin roller oynayarak öne çıkan STK’lar olmuşlardır (Bedük vd., 2006: 58).

1980-2000 arasında sivil toplumun yükselişinin genel hatlarını ele aldıktan sonra, ilerleyen kısımlarda, bu dönemde kurulmuş ve hâlâ etkinlik gösteriyor olmaları şartıyla seçilen bir dizi örnek üzerinden sivil toplum alanındaki temel aktörlerin genel özellikleri yakalanmaya çalışılacaktır.

2.8.1. Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı (TEMA)

TEMA, Türkiye tarihinde şimdiden mühim bir yere sahip olmuş ve çevre alanında etkili bir STK’dır. 1992 yılında kurulan TEMA’nın kuruluş öyküsü, küreselleşme/küresel sivil toplum ile Türkiye’deki sivil toplum alanının ilişkisini örneklemesi bakımından manidardır:

Çevre kavramının dünya literatürüne ilk girişi 1972 yılında Stockholm Konferansı ile gerçekleşti. Ancak bugün anladığımız çevre ve sürdürülebilirlik kavramlarının hayatımıza girişi ise 1992 yılında Rio de Janeiro’da gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ile oldu. Türkiye’nin iki saygın iş adamı, Hayrettin Karaca ve A. Nihat Gökyiğit, uluslararası arenada henüz çok yeni olan bu kavramları Türkiye’ye kazandırmaya ve hayatlarını adadıkları doğa korumayı örgütlü hale getirmeye karar verdiler. Erozyon ve çölleşme ile mücadele Türkiye’de acilen müdahale edilmesi gereken konular olmaya başlamıştı. Bu nedenle bu iki doğasever, konunun hassasiyetini iş dünyasının diğer liderlerine açtı ve 11 Eylül 1992 tarihinde Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı’nı kurdu. (“Kuruluş Öykümüz”, t. y.)

TEMA’nın kendi öyküsünü anlatma biçimi sadece küresel bir eğilimi kendi kuruluşunun tetikleyicisi olarak sunmasından ileri gelmemektedir. Aksine vakfı kuran temel koşul “erozyon ve çölleşme ile mücadele”nin Türkiye’de acilleşmesidir. Bu aciliyet ilk bakışta “ulusal” bir mesele gibi görünse de (ve kuşkusuz politika yapma açısından öyle olsa da) tek tek erozyon odaklarını tespit etmeyi ve bölgesel ağaçlandırmayı gerektiren bir “yerel” problemler silsilesidir. Dolayısıyla TEMA kendisini başarılı bir şekilde çağdaş sivil toplumun örnek bir kuruluşu olarak sunmaktadır: Yerel sorunları, küresel bilgi toplumundan gelen kavramsal araçları ve ilişkileri de kullanarak tanımlayan ve çözüm üreten, bu çözümlerin işlemesi için ulusal çapta hem eğitim programlarıyla hem de politika yapma süreçlerine katılarak etkiye bulunan bir STK. Bu durum, kendi başarılarını sıralarken formüle ettikleri şu maddelerde açıkça ifade edilmektedir:

Türkiye’de Mera ve Toprak yasaları çıktı. Bugün Türkiye’nin 81 ilinde TEMA Vakfı bağışçıları sayesinde oluşturulan en az bir orman bulunuyor. 1992’den bugüne kadar yaklaşık 22 bin futbol sahası büyüklüğü alanda 18,6 milyon fidanı toprakla buluşturduk. 22 bin futbol sahası büyüklüğünde bir alanda 700 milyon meşe palamudu ektik. Bugüne kadar doğa eğitimleri ve farkındalık çalışmaları ile 4 milyondan fazla çocuğa ulaştık. Eğitim ve öğretimin tüm kademelerine yönelik modern doğa eğitimi programları geliştirdik. Milyonlarca çocuk ve yüz binlerce yetişkin eğitim programlarımızdan faydalandı, ekolojik okuryazarlık kavramıyla tanıştı. 20-25 yıl önce TEMA Vakfı’ndan doğa eğitimi alan, bugün gönüllümüz, bağışçımız, destekçimiz olan milyonlarca çocuğumuz var. Vakıf olarak 2012 yılında Birleşmiş Milletler Çölleşmeyle Mücadele Sekreteryası (UNCCD) önderliğinde Dünya’da ilk kez verilen ve birçok Sivil Toplum Kuruluşu’nun yanında devletlerin aday gösterildiği “Yaşam İçin Toprak/Land for Life” ödülünü aldık. Türkiye’yi Avrupa Çevre Bürosu, DRYnet ve UNCCD Sivil Toplum Paneli gibi önemli kurumların yönetimlerinde temsil etme onurunu yaşıyoruz. (“Kuruluş Öykümüz”, t. y.)

Vakfın temel kaygı evreninin ekolojik sorunlar olduğu, kendi varoluş nedenini “toprak” olarak belirlemesinden de anlaşılmaktadır (“Varoluş Nedenimiz”, t. y.). Daha ileri de ise vakıf kendi ufku şu sözlerle açıklamaktadır:

Sürdürülebilir yaşam ilkesiyle başta topraklarımız olmak üzere tüm doğal varlıkların korunması için bilim temelli çalışan, topraktan gelen toplumsal barışa inanan, halkla bütünleşen, ülkenin ve dünyanın geleceğinde söz sahibi olan, gönüllü, bilinçli, öncü, uluslararası ve muteber bir Sivil Toplum Kuruluşu olmaktır. (“Varoluş Nedenimiz”, t. y.)

Burada vakfın hem ulusal hem de küresel ölçekte demokratik konsolidasyona katkı yapmayı amaç edindiği görülebilmektedir. “Söz sahibi olmak” demek, yurttaşların çevre ile ilgili kararlara, hem gönüllülük üzerinden STK faaliyetlerinde bulunarak hem de üretilen bilgidен hareketle tanımlanan problemlerin çözümleri için gerektiğinde yasa yapma süreçlerine etkiye bulunarak katılmak demektir. Nitekim çevre sorunlarının kendine has doğasına yanıt veren değerler kümesinin de vakfın temel değerleri olarak sunulduğu görülmektedir: sürekli gelişme, güven, sürdürülebilirlik, hesap verilebilirlik, siyasi tarafsızlık, iş birliği (“Varoluş Nedenimiz”, t. y.). Vakfın ana sayfasındaki bilgilere göre, tam da bu hedef, değer, ufuk ve amaç tanımlarını yansıtacak şekilde, 900 binden fazla gönüllüsünün, 18 milyondan fazla dikili fidanının, 4 milyondan fazla çocuk katılımcısının, 260’tan fazla dava ve kampanyasının mevcut olduğu belirtilmektedir (TEMA, t. y.). TEMA iş insanları arasında bir ağ ile kurulmuş (“TEMA’nın Öyküsü”, 2018), fakat geniş bir gönüllü ağı sayesinde toplumun çok çeşitli sektörlerinden insanı bir araya getirmekle kalmamış, iş dünyası, küresel toplum, sıradan yurttaşlar ve siyasi aktörler arasında güçlü bağlar da kurmuştur.

2.8.2. Tüketici Hakları Derneği (THD)

THD, 1991 yılında kurulmuş olan ve Türkiye’de ciddi bir misyonu yerine getirme iddiasında olan bir dernektir:

Tüketici Hakları Derneği, 1991 yılı başında emekli, memur, işçi, mühendis, öğretmen, avukat, ev kadını gibi toplumun çeşitli kesimleri tarafından kurulan gönüllü, bağımsız, demokratik bir sivil toplum kuruluşudur. Derneğimizin Genel Merkezi Ankara'dadır. Derneğimizin kuruluş aşamasında, adını verirken yarım gün tartıştık. O günlerde ve yıllarda "tüketici hakları kavramı"ndan söz edilmiyordu. Toplumda, tüketici bilinci çok azdı. Biz de kurucular olarak, ülkemizde "tüketici hakları kavramını yerleştirmek ve tüketicilerde "hak arama bilinci"ni oluşturmak ve geliştirmek amacıyla kuracağımız Derneğin adına "Tüketici Hakları Derneği" adını koymaya karar verdik. Derneğimizin amacı, ülkemizde; evrensel tüketici haklarının en iyi şekilde uygulanması, geliştirilmesi, tüketici bilincinin oluşturulması, yaygınlaştırılması; güçlü, doğru ve etkili bir tüketici hareketinin yaratılmasıdır. Bugün ülkemizde tüketici hakları kavramından söz ediliyorsa ve bu kavram ülkemizde giderek yaygınlaşıyorsa, bu oluşumda Tüketici Hakları Derneği'nin çabası yadsınamaz. ("Derneğin Kısa Tarihçesi ve Amacı", t. y.)

Tıpkı TEMA'da olduğu gibi, "evrensel tüketici haklarına" atıfla dile geldiği üzere küresel bilgi toplumu ve küresel kültürün derneğin kuruluş fikriyatında oynadığı rol kayda değerdir. Keza derneğin bir tüketici hareketi yaratmayı amaç olarak belirtirken kendisini "hak savunusu" alanında tanımlıyor olması bu derneği öne çıkarmaktadır. O kadar ki derneğe 03 Mayıs 2004 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla "Kamu Yararına Çalışan Dernek" statüsü verilmiştir ("Derneğin Kısa Tarihçesi ve Amacı", t. y.).

THD, hak savunusu çabasını gerçekleştirmek adına sadece bir başvuru mercii olarak çalışmakla kalmamakta, ulusal ve uluslararası gelişmeleri takip etmekte, her türden eğitim etkinliği yürütmekte ve yasa yapma süreçlerine dahil olmaktadır. Dernek tüzüğü'nün ilgili maddesi derneğin bu alanda yapacağı ilgili işleri şöyle tanımlamaktadır:

A) Yurdumuzda ve dünyada tüketici haklarına ilişkin uygulamaları araştırmak, saptamak; bilimsel inceleme ve araştırmalar yapmak, yaptırmak ve bu alandaki gelişmeleri izlemek, tüketicilere, kamuoyuna ve ilgili kurumlara duyurmak,

B) Derneğin amacına uygun olarak açık oturumlar, konferanslar, paneller, sempozyumlar her çeşit toplantı ve gösteriler yapmak, sergiler açmak, yayınlar yapmak, yarışmalar düzenlemek, ödüller koymak,

C) Tüketici hakları ile ilgili olarak ya da tüketicileri ilgilendiren konularda yasa, tüzük ve yönetmelik tasarıları hazırlayıp ilgili kurumlara teklif ederek kabul görüp yayınlanmasını ve uygulanabilirliğini sağlamaya çalışmak. ("Tüketici Hakları Derneği Tüzüğü", t. y.)

Örneğin, bu tüzük ve amaçlar çerçevesinde, 2001-2003 raporuna göre, ilgili etkinlik yılları içinde çeşitli okul ve vakıfların ev sahipliğinde 47 konferans verilmiş, diğer kurum ve kuruluşların talebi üzerine 30 konferans verilmiş, onlarca ortak etkinliğe katılmış, sayısız televizyon ve radyo kanalına konuşmacı olarak katılmış, toplam rakam 131'i bulmuştur ("6. Dönem Merkez Yönetim Kurulu Çalışma Raporu", t. y.: 2-4). Bunlara ek olarak, dernek temsilcileri çeşitli konsey, kurul ve heyetlerde etkin roller alarak tüketicileri ilgilendiren yasa yapma ve yasaların uygulanması süreçlerine katkıda bulunmuştur ("6. Dönem Merkez Yönetim Kurulu Çalışma Raporu", t. y.: 9-11).

THD, küresel bilgi toplumundan sonuna kadar yararlanırken, yerel ve ulusal ölçekteki tüketici problemlerini hem yasa yapma hem de tüketicilere hukuki destek sağlama bakımından sürdürmektedir. 10 binin üzerindeki üyesi ve ülke çapındaki 38 şubesiyle ("Derneğin Kısa Tarihçesi ve Amacı", t. y.), Türkiye çağında örgütsel bakımdan güçlü ve etkin bir STK olan THD, 30 yılı aşmış olan tarihiyle köklü bir yapıdır. Amaçlarını gerçekleştirmek adına koyduğu ilkeler ise şunlardır:

- Bütün mal ve hizmet sunumlarında tüketici haklarını gözetten politikaların uygulanması için çalışır.
- Siyasi, idari ve ticari kuruluşlardan bağımsız olarak hareket eder.
- Tüketicilerin bilgilendirilmesi ve diğer çalışmalarında hiçbir ticari markanın ve firmanın etkisinde kalmaz.
- Hiçbir ticari kuruluştan bağış, reklam, ilan almaz ve bu kuruluşlarla sponsorluk ilişkilerine girmez.
- Evrensel İnsan Hakları, hukukun üstünlüğü, ülkemizin bağımsızlığı ve demokrasi kültürünün gelişmesi doğrultusunda hareket eder. ("Tüketici Hakları Derneğini Tanıyalım", t. y.)

Tıpkı TEMA'da olduğu gibi THD de küresel kültürden yerel ve ulusal ölçekteki problemleri tespit ve onlara dair çözüm öneri geliştirmede yararlanmaktadır. Bu açıdan şaşırtıcı olmayan bir şekilde Uluslararası Tüketici Örgütü'nün bir üyesidir ("Tüketici Hakları Derneğini Tanıyalım", t. y.). Ayrıca derneğin ilkelerindeki demokrasi kültürüne atıftan hareketle, derneğin etkinlikleri demokratik konsolidasyon bağlamında değerlendirilebilir. Gerçekten de yasa yapma ve karar alma süreçlerine

yukarıda işaret edilen konsey ve kurullar aracılığıyla katılım gösteren dernek, devlet organları ve siyasi partilerle yakın temas halinde çalışmakta, bu sayede temsil ettiği tüketicilerin haklarını hem yasa yapma hem de yasaları uygulama bağlamında karar süreçlerine ortak olarak da savunmaktadır.

2.8.3. Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı

1990 yılında kurulan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı (Mor Çatı), öncelikle kadına karşı şiddetle ve kadınların şiddet sonrası korunması amacıyla kurulmuştur:

Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı 1990 yılında kadına yönelik şiddetle mücadele etmek amacıyla feministler tarafından kuruldu. Mor Çatı’da erkek şiddetine karşı mücadele feminist yöntemlere dayalı olarak yürütülür ve kadınların özgür ve eşit koşullarda yaşadığı, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve erkek şiddetinden uzakta bir yaşam kurabilmeleri hedeflenir. Erkek şiddetinin, toplumda kadınlarla erkekler arasında var olan eşitsizliklerden kaynaklandığı ve kadın dayanışmasını güçlendirerek eşitsizliklere karşı mücadele etmenin gerekli olduğu düşünülür. Bu amaçla dayanışma merkezi ve sığınakta kadınları güçlendirici sosyal çalışma yapılır. Kadınlarla birebir dayanışma kurmanın yanı sıra şiddetle mücadele etmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için ulusal ve uluslararası sözleşme, kanun ve yönetmeliklerin uygulamaları izlenir, raporlanır ve karar vericilere gerekli politikalara dair öneriler sunulur. Alandaki bilgi ve deneyimi paylaşmak için şiddet alanında çalışan kadın örgütleri, sivil toplum kuruluşları, barolar ve belediyelerle atölyeler yapılır. Ulusal ve uluslararası kadın örgütleri ile dayanışma içinde kampanyalar ve eylemlilikler yoluyla patriyarkaya karşı, kadınların özgür ve bağımsız hayatlar kurabilmeleri için mücadele edilir. (“Biz Kimiz”, t. y.)

Mor Çatı, her şeyden önce, küreselleşmenin getirdiği tikelleşmenin ve kimlik siyasetinin doğrudan görünür ve merkezi önemde olduğu bir STK’dır. Yukarıda da açıkça ifade edildiği üzere, feministler, yani kadın hakları savunucuları tarafından kadınların mevcut ya da olası bir eril şiddet karşısında savunulması ve daha ötesinde, kadınların birbiriyle dayanışarak şiddetten, eşitsizlikten uzak özgür ve eşit bir yaşam kurabilmeleri için çalışmaktadır.

Mor Çatı, küreselleşmeyi takip eden süreçte ortaya çıkan çoğu toplumsal kimlik hareketi ve örgütü gibi, toplumda belli bir sosyal grubun eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kaldığı fikriyle yola çıkmaktadır:

Mor Çatı’da erkek şiddetine karşı mücadele feminist yöntemlere dayalı olarak yürütülür. Erkek şiddetinin, toplumda kadınlarla erkekler arasında var olan eşitsizliklerden kaynaklandığı, kadın dayanışmasını güçlendirerek eşitsizliklere karşı mücadele etmenin gerekli olduğu düşünülür. (“Yöntemlerimiz”, t. y.)

Dolayısıyla bu tespitten hareketle, Mor Çatı, alandaki diğer kimlik temelli STK’lar gibi sadece belli bir kimliğe sahip olanların, yani bu durumda kadınların örgütlenebileceği bir örgüt olarak tesis edilmiştir. Vakfın en temel etkinliği, adında da yazdığı üzere ev içi şiddete maruz kalmış kadınların sığınıp şiddet ortamından korunabileceği bir sığınağı işletmektir. Kendileri sığınakların önemini şöyle vurgulamaktadır:

Sığınaklar, erkek şiddetine maruz kalan kadınların çocuklarıyla birlikte kalabilecekleri, şiddetten uzak ve bağımsız bir yaşam kurmak için ihtiyaç duydukları sosyal, psikolojik, hukuki vb. destekleri alabilecekleri yerlerdir. Ayrıca sığınaklar, kadınların şiddetten uzaklaşıp ihtiyaç duydukları desteklere erişebilecekleri yerler olduğu kadar kadınların kadın olmalarından ötürü yaşadıkları şiddetle mücadelede dayanışma içinde olabilecekleri yerlerdir.

Ancak sığınakların hangi yaklaşımla yürütüldüğü kadınların şiddetten uzaklaşma ve güçlenme süreçlerinde oldukça belirleyici olmaktadır. Sığınaklarda kadınların yaşadıklarını değerlendirmelerini, kendi güçlerini hatırlamalarını ve hayatlarının kontrolünü tekrar ellerine almalarını sağlayacak bir çalışma yürütülmelidir. (“Sığınak”, t. y.)

Dolayısıyla Mor Çatı sorunu sadece kadınların fiziksel olarak şiddetten korumakla sınırlı görmemektedir. Vakfın asıl odaklandığı nokta, kadınları korurken bir yandan da onların şiddetten uzak, özgür ve güvenli bir yaşama adım atmak yönünde teşvik etmek, onları güçlendirmektir. Onlar adına karar vermeden, onlara karar noktasında baskı yapmadan onları kararları konusunda desteklemek, onların bireysel olarak güçlenme konusunda kat edilen yolu önemsemek (“Yöntemlerimiz”, t. y.), derneğin temel hedefidir.

Mor Çatı’nın, kadınların hizmetine sunduğu sığınanın yanı sıra kadınlara sosyal, psikolojik ve hukuki destek sundukları bir danışma merkezi de bulunmaktadır:

Kadın dayanışma merkezleri kadınların güçlenmek, şiddetten uzaklaşmak veya şiddetle baş edebilmek için gerekli desteklere eriştikleri yerlerdir. Bu merkezlerde danışmanlık, bilgilendirme veya gerekli ise yönlendirme desteği sunulur. Şiddetten uzaklaşmak isteyen kadınların yargılanmadan, ayrımcılığa uğramadan yaşadıklarını anlatabilecekleri ve her bir kadının biricik durumu göz önüne alınarak saygın bir birey olarak kararları doğrultusunda destek alabileceği dayanışma merkezlerinin olması önemlidir. Mor Çatı gönüllüleri 1990 yılından bu yana dayanışma merkezinde kadınlar ve çocukları ile dayanışma kuruyor. Bugüne kadar 38.000’den fazla kadın ve çocuk destek aldı. Her gün ortalama 10 kadın telefon, mail ve yüz yüze görüşerek Mor Çatı’dan destek alıyor. Merkez, çalışmalarını kadınlara yardım etmek değil, şiddete karşı kadın dayanışması oluşturmak, birlikte mücadele etmek üzere sürdürüyor. Kadınlar Mor Çatı’ya en çok yaşadıklarını paylaşmak, sosyal ve hukuki hakları konusunda bilgi edinmek için başvuruyorlar. Arayan her kadına sosyal destek verilirken ihtiyaç duymaları halinde hukuki, psikolojik ve sığınak desteği de alabiliyorlar. Kadınlar Mor Çatı’yı bir veya birden çok kere arayabilmekte ve farklı desteklere aynı anda ihtiyaç duyabilmektedir. (“Danışma Merkezi”, t. y.)

Sığınağın amacı öncelikle kadınları fiziksel olarak şiddetten uzaklaştırmaksa, dayanışma merkezinin amacı da kadınlar arasındaki dayanışmayı kurarak kadınların sosyal, psikolojik ve hukuki olarak destek almalarını sağlamak ve onları daha güçlü kılmaktır.

Mor Çatı’nın hedef kitlesi ve yapısı nasıl ki küreselleşmenin getirdiği kimlik siyasetlerinden esinleniyorsa, uygulamada da küresel sivil topluma özgü uygulamalar sürdürülmektedir. Vakıf öncelikle uluslararası ağ ve platformların parçası olmakta, küresel düzeyde ortaya çıkan hukuki ve pratik uygulamaları takip etmektedir (“İzleme ve Politika Oluşturma”, t. y.). Dolayısıyla küresel sivil toplumla güçlü bağlara sahiptir. Fakat tıpkı şimdiye dek ele alınan diğer STK’lar gibi Mor Çatı’nın da problem ve etkinlik alanı önce yerel sonra ulusaldır. Yani şiddet vakaları birikimli olarak geniş bir problemin işareti olsalar da vakfın karşısına çıkan şiddet vakaları yereldir. Dolayısıyla vakıf yerelde ortaya çıkan sorunları yereldeki sığınağı ve danışma merkezinde çözmelidir. Bu amaçla yerel yönetimlerle (özelde Şişli Belediyesi ile) iş birliği yapmaktadır. Ulusal düzeyde ise sorun kadına yönelik şiddeti ve genel olarak ayrımcılığı engelleyecek yasal düzenlemeleri ve sözleşmeleri hayata geçirmek ve uygulanmasını sağlamaktır:

Gerekli yasal dönüşümü gerçekleştirebilmek için Mor Çatı'nın da parçası olduğu bağımsız kadın ve feminist örgütlerin bir araya gelerek oluşturduğu ortak platformlar aracılığıyla kampanya ve eylemlilikler düzenlenir. Mor Çatı TCK 103 Platformu, Kürtaj Haktır Karar Kadınların, Kadın Cinayetlerine Karşı Acil Önlem, Kadınlar Birlikte Güçlü, Nafaka Hakkı Kadın Platformu ve İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu gibi platformlara üyedir. ("İzleme ve Politika Oluşturma", t. y.)

Görüldüğü üzere ulusal düzeyde yasa yapım ve uygulama gibi karar alma süreçlerine müdahil olabilmek adına, vakıf bir dizi platformun üyesidir. Dolayısıyla burada da diğer STK'larda görülen aynı örüntüyü, küresel eğilimlerle yerel dinamiklerin ulusal karar alma süreçlerine katılma çabasıyla harmanlanmasına tanık olunmaktadır. Mor Çatı da tıpkı şimdiye kadar ele alınan iki örgüt gibi küresel sivil toplumun temel özelliklerini göstermekte, ulusal çapta demokratik konsolidasyon ve katılım süreçlerinin bir parçası olmaktadır.

2.8.4. Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV)

AÇEV, 1993 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde akademisyenlerin bir problem tespiti ve çözüm önerisiyle kuruldu. Problemin tespiti, 1980'lerde yürütülen bir araştırmaya dayanmaktaydı:

Araştırmada o yıllarda Türkiye'de okul öncesi eğitimin çocukların sadece %7'sine ulaştığı gerçeğinden yola çıkarak alternatif bir okul öncesi eğitim modeli olan Anne Çocuk Eğitim Programı (AÇEP) geliştirilir ve ilk uygulamalara başlar. Elde edilen başarılı sonuçlar ışığında, Kurucu Başkan Ayşen Özyeğin'in önderliğinde Anne Çocuk Eğitim Vakfı kuruldu ve eğitimlerin Türkiye çapında yaygınlaştırılmasını amaçlayan kurumsal bir yapıya kavuştu. ("Tarihçe", t. y.)

AÇEV'in de belirttiği üzere, vakıf özellikle belki de sosyal devlet uygulamalarının alanında olması gerektiği düşünülebilecek bir alandaki eksikliği tespit etmektedir. Yukarıda da tartışıldığı üzere, 80'ler sonrası dünyaya neoliberalizm damgasını vurmuştur. Çocuklar için okul öncesi parasız ve yaygın eğitim sorunu, yoğun bir kaynak ve yatırım gerektiren bir sorundur. Dolayısıyla, neoliberal paradigmaya geçiş yapan Türkiye ekonomi politikasının böyle bir kaynak ve yatırım siyaseti yürütme ihtimali de zayıflamıştır. Okul öncesi çocukların bakımının devletçe

üstlenilmesi hakkının, yani kreş ve anaokulu taleplerinin aynı zamanda doğrudan hem kadın hakları hem de işçi hakları (dolayısıyla kadın işçilerin) mücadelesi olduğu hatırlandığında (Schilder, 2020), Türkiye’de 1980 sonrasında hem bir toplumsal talep olarak bunun dile gelme ihtimalinin hem de gelse bile karşılanma olasılığının epey zayıflamış olduğu düşünülebilir. Bu yüzden AÇEV, sosyal devlet uygulamalarının neoliberal geri çekilmesinden doğan boşluğun sivil toplum tarafından doldurulmasının güçlü örneklerinden biri olarak kabul edilebilir.

AÇEV tespit ettiği sorun etrafında farklı hedef gruplar için yaptıklarını şöyle tanımlamaktadır:

Biz AÇEV olarak, farklı sosyoekonomik hedef kitlelere ve yaş gruplarına yönelik anne-baba eğitimlerimizle, çocuklarının gelişimine destek olmaları için ebeveynleri güçlendiriyoruz. (“Anne Babalar İçin”, t. y.)

Biz AÇEV olarak, ihtiyaç sahibi nüfusu hedef alan Erken Çocukluk Eğitimi müdahaleleri ile, toplumsal eşitsizlikleri ve özellikle eşitsizliklerin nesiller arası geçişini azaltmak için çalışıyoruz. Yaşamdaki ilk yılların çocuğun geleceğinde belirleyici olduğu gerçeğinden hareketle, erken yaşlardaki çocuklara ve ebeveynlere yönelik eğitim programları geliştiriyor ve uyguluyoruz... Yüz yüze eğitimlerinin yanı sıra, internet ve mobil uygulamalar yoluyla da ve anne babalara ve okul öncesi öğretmenlerine eğitimlerimizi ulaştırıyoruz. (“Çocuklar İçin”, t. y.)

Günümüzde yetişkin okuryazarlığı; küreselleşmeye, iletişim teknolojisindeki ilerlemelere, ekonomik, siyasi ve sosyal dönüşümlere cevap verebilen becerilerin tümünü kapsıyor... Çevre bilincini, iş yeri, sağlık ve medya okuryazarlığını içeriyor... AÇEV olarak biz de ülkemizde uzun yıllar okuryazar olmayan kadınlara yönelik olarak yürüttüğümüz çalışmaları bu doğrultuda yeniden yapılandırdık... 2016 itibarıyla “Hayat Dolu Buluşmalar” adıyla geliştirdiğimiz program ile, genç kadınların güçlenmesi ve hayat içinde daha aktif olabilmeleri için çalışıyor, onları yeni becerilerle destekliyoruz. (“Kadınlar İçin”, t. y.)

AÇEV okul öncesi eğitim sürecini ebeveynlerin katılımıyla gerçekleştirilecek bir uygulamalar dizisi içinde ele almaktadır. Anne-baba eğitimleri, vakfın çocuğun bakım emeği konusunda tek mercii olarak anneyi görmediğini, babaların da bu sürecin etkin bir parçası olması için babalara yönelik eğitimler gerçekleştirdiğini göstermektedir (“Tarihçe”, t. y.). Ayrıca yine küreselleşmenin etkilerinden birinin, yani kimlik siyasetlerinin yükselişinin AÇEV üzerinde de anlamlı bir etkisi olduğu gözlenebilir. AÇEV kadınları sadece “anne” olarak görmeyip, onları birer kadın ve birey olarak güçlendirecek, başta temel okul-yazarlık olmak üzere çeşitli düzeylerde

eğitimler vermektedir. Bu açıdan, toplumsal cinsiyet eşitliğine ağırlık verdiklerini de beyan etmektedirler (“Hakkımızda”, t. y.).

AÇEV’in küreselleşmeye tek ilişkisi toplumsal cinsiyet eşitliğine gösterilen ilgi değildir. AÇEV ayrıca, ele alınan diğer üç STK’dan farklı olarak kendi çalışmalarını küresel ölçekte başka ülkelerde de sürdüren bir vakıftır. Avrupa, Orta Doğu, Uzak Doğu ve Orta Amerika’da 15 ülkede geliştirdiği programları uygulayan vakıf ayrıca Word Forum Alliance, International Step by Step Association (ISSA), United Nations Economic, Social and Cultural Organization (UNESCO), United Nations Economic and Social Council (ECOSOC), United Nations Millenium Development Goals (MDG) ve The Consultative Group on Early Childhood Care and Development (CGECCD) gibi uluslararası STK’ların etkin bir üyesidir (“Uluslararası Çalışmalarımız”, t. y.) . Bu açıdan vakıf, Türkiye merkezli olup küresel sivil toplum olarak etkinlikte bulunan bir STK kabul edilebilir.

2.9. 1980-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Sivil Toplumun Genel Özellikleri

Buraya kadar ele alınan genel sivil toplum tartışmaları ve Türkiye’ye özgü çeşitli dinamiklerden hareketle seçilen STK’lardan yola çıkarak gözlenen ilk özellik, STK’ların bir probleme yönelik olarak kurulmalarıdır. Modernliğin algısı sivil toplumda örgütlenmenin çıkar gruplarının bir araya gelerek ortak tikel çıkarlarını ve haklarını savunmasını merkeze almaktaydı. Bu kuşkusuz değişmiş bir özellik değildir, fakat tikel çıkar gruplarının bir araya gelişlerinin nasıl olduğu açıklanmamıştır. Fakat görüldüğü kadarıyla, sivil toplum örgütlerinde örgütlenme daima bir grup insanı ilgilendiren bir problem etrafında gerçekleşmektedir. TEMA için erozyon, THD için Türkiye’de tüketici hareketinin zayıflığı ve genel tüketici bilinçsizliği, Mor Çatı için kadına yönelik şiddet ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği, AÇEV için okul öncesi çocukların eğitime erişimde maruz kaldığı eşitsizlikler böylesi problemler olarak hizmet etmiştir ve STK’ların kurulum sürecini belirlemiştir. Dolayısıyla problemin bir çıkar grubuyla birlikte formüle edilmesi çok önemli ve karakteristik olmakla birlikte, örgütlenmenin kaynağında gruptan önce grubun bir problemle muhatap oluşu yatmaktadır. Erozyon genel olarak tüm yurttaşları, tüketici bilincinin ve yasal

mevzuatların yetersizlikleri tüketici kimliğiyle yine tüm yurttaşları, toplumsal cinsiyet eşitsizliği kadınları, okul öncesi eğitime erişim problemleri çocukları ve aileleri ilgilendirmektedir. Dolayısıyla, problemin varlığı problemin muhataplarını örgütlenmeye götürmekte, bir kez STK kurulduğunda ise kuruluş kendi amacını bu muhatapları daha yoğun ve yüksek sayılarda bir araya getirerek çözüme yönelik etkinlikler yapmak olarak belirlemektedir.

Türkiye'nin bu 1980 ve 2000 yılları arasındaki örgütlenmelerinin tümünde küreselleşmenin etkileri bariz bir şekilde görülmektedir. Uluslararası eğilimlerin doğrudan Türkiye'yi etkilediği, bu etkileri durduragelmiş engellerin ortadan kalkmış veya kalkmakta olduğu göz önüne alındığında, kuşkusuz bu sonuç şaşırtıcı değildir. Fakat bu etkileşimi daha somut ve yakından ele almak gerekmektedir.

Ele alından dört STK ve ele alınabilecek başkaları da küreselleşmeyle ve küresel sivil toplumla öncelikle onun bilgi toplumu yanı itibariyle etkileşim halindedir. Yani bu STK'lar, Türkiye'de kendi kurucu problemlerini tanımlarken, küresel düzeyde o ana dek üretilmiş ve sonrasında da üretilmekte olan bilgilerden, yasalardan, tartışmalardan faydalanmışlardır ve ayrıca kendileri de bu üretimlere değişen nitelik ve nicelikte katkıda bulunmuşlardır. Ekoloji ve çevre sorunlarına, kadınların maruz kaldığı ayrımcılığa, tüketici haklarına ve çocukların eğitim ihtiyaçlarına dair uluslararası bir literatür, hareket ve pratikler, yasal çerçeveler ve deneyim aktarımları, STK'ların Türkiye'de örgütlenme, söylem oluşturma, tanım çerçeveleri inşa etme ve hem eğitsel hem de yasal süreçler bakımından etkinliklerini belirleme süreçlerinde kayda değer bir zemin oluşturmuştur.

Küreselleşmeyle ikinci ilişki kuşkusuz özellikle TEMA ve Mor Çatı örneklerinde görülen ama diğerlerine de sirayet eden yeni toplumsal eğilimlerdir. TEMA küresel ölçekte yükselen çevre ve ekoloji bilincinin, buna bağlı hareketlerin yarattığı görünürlükten beslenmiş, Türkiye'de var olduğunu gördüğü bir problemi tanımlamak üzere küresel sivil toplumun çerçevelerini kullanmıştır. Keza Mor Çatı da küresel çapta büyümekte olan kadın hakları hareketinin yarattığı eksende kimlik siyaseti alanında örgütlenmiş hem bu küresel eğilimden beslenmiş hem de onu beslemiştir.

Diğer bir mühim ortaklık, STK'ların gerçekten de sosyal devlet uygulamalarının geri çekildiği bir dönemde oluşan boşluğu doldurmaya çalışmalarıdır. Kuşkusuz tüm STK'lar değişen oranlarda devlet ve devlet kurumlarıyla, yerel yönetimlerle vb. farklı iş birliği biçimleri geliştirmiştir. Ancak temel olan şey, her birinin devletin bir sosyal devlet uygulaması olarak ele alabileceği bir alanı çabasını yoğunlaştırmak üzere belirlemesidir. Erozyon ve genel çevre sorunları, kadınlara yönelik şiddet ve ayrımcılığın engellenmesi, tüketici haklarının korunması ve çocukların okul öncesi eğitime adil erişimi gibi problemler tümüyle sosyal devlet uygulamaları alanında görülebilecek problemlerdir. Ancak Türkiye'de neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmakta olması, görünen o ki sivil toplumu bu alanlarda inisiyatif almaya götürmüştür. Bu yüzden STK'lar sadece çıkar gruplarının devletle iletişimi (yani taleplerinin aktarımını) sağlayan kurumlar olarak görülememektedir. Aksine 1980 sonrasındaki STK'lar bu grupların yaşadıkları problemleri bizzat hayatın içinde çözmeye yönelik son derece örgütlü, kurumsal ve pratik adımlar atmıştır. Türkiye genelinde ağaçlandırma yapmak, kadın sığınakları kurup işletmek, tüketiciler nezdinde bir şikâyet ve danışma odağı olarak çalışmak, çocukları ve aileleri ihtiyaçları olan eğitim programlarıyla buluşturmak gibi etkinlikler STK'ları devlet-toplum ilişkisinin basit araçları olmanın ötesine taşımaktadır.

Özetlenirse, STK'ların yerel problemleri ulusal çapta hareket ederek küresel bilgi toplumunun araçlarıyla tanımlayıp çözmeye çalıştıkları söylenebilir. Bu hareket tarzı STK'ların 80'ler sonrası gelişiminin önemli bir karakteristiğidir. Bu sayede 12 Eylül 1980 darbesinin ve sonraki darbe anayasasının daraltmış olduğu siyaset alanında gedikler açılmış, sayısız STK'nın, aydının ve grubun mücadelesiyle zayıflamış olan demokrasi ve demokratik değerler yeniden güçlenmeye başlamıştır. Her bir STK, hem hukuk alanında verdiği mücadelelerle hakların kazanılıp sağlamlaştırılmasını sağlamış ve darbe anayasasının 1995'te somutlaşacak şekilde değiştirilmesine ön ayak olmuş, hem de bünyesindeki yurttaşların yaşamlarını etkileyen problemlerde ve çevreleri üzerinde doğrudan dönüştürücü/karar verici inisiyatifler almalarına aracılık etmiştir. Bu açıdan hakikaten de bu dönemin STK'larının demokratik konsolidasyonda mühim bir rol oynadığı, demokrasinin hem hukuki mecrada hem devletin sınırlarının ve sorumluluklarının yeniden belirlenmesi bakımından devlet düzeyinde konsolide

edilmesine katkıda bulundukları, hem de gündelik yaşam seviyesinde doğrudan katılımcı pratikler üreterek yerel düzeyde insanların yaşamları ve çevreleri hakkındaki gidişata dair kararlara doğrudan katılımlarını sağladıkları iddia edilebilir.

Üçüncü bölümde, Türkiye’de sivil toplumun gelişimi 2000’ler sonrasında günümüze kadarki dönem itibariyle ele alınacaktır. Buraya kadar yapılan tartışmadan elde edilen kavramsal ve fıkırsel çerçeveler sivil toplumun analizinde kullanılmaya devam ederken, 2000’lerden sonra meydana gelen dönüşümler, ortaya çıkan yeni eğilimler ve Türkiye’de sivil topluma alanına rengini veren temel problemler formüle edilmeye çalışılacaktır.

2.10. 17 Ağustos Depremi ve Sivil Toplum Kuruluşları

1999 yılında 17 Ağustos’ta meydana gelen Gölcük Depremi, İstanbul ve İzmit bölgelerinde de büyük yıkımlara sebep olmuştur. Bu felaket, özellikle Türkiye’nin sanayi kapasitesi ve nüfus yoğunluğu açısından en kritik bölgelerinden birinde gerçekleşmiştir. Ekonomik ve sosyal açıdan derin izler bırakan bu deprem, bölgenin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’da ortalama yüzde 7, endüstriyel katma değerde ise yüzde 14 paya sahip olması nedeniyle büyük etkiler yaratmıştır (Südaş, 2004:74-75).

Deprem sonrası gerçekleştirilen analizler, 1999 Gölcük Depremi’nin Türkiye ekonomisine yaklaşık 20 milyar dolarlık bir zarar verdiğini ortaya koymaktadır. Ekonomik durgunluğu daha da ağırlaştıran bu durum, özellikle 2001’deki mali krizin zeminini hazırlayan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Görgen, 2023: 6).

Deprem öncesinde Türkiye ekonomisi belirli bir büyüme ve kalkınma umudunu korumakta iken, 1999 depremiyle birlikte GSYİH’te ciddi bir gerileme yaşanmıştır. 2000 yılında devletin sunduğu destekler ve yapılan yeniden yapılanma çabalarıyla birlikte ekonomik bir toparlanma görülmüş olsa dahi bu iyileşme kısa süreli bir etki yaratmıştır. Bu konuya odaklanarak gerçekleştirilen analizler, Türkiye’nin GSYİH’inin önceki yıla nazaran yüzde 4,7 oranında azaldığını ortaya koymaktadır (Aktürk ve Albeni, 2002: 12). Bu durum da ekonomik büyüme ve dış ticaretteki ülkenin konumunu doğrudan etkilemiştir.

1999 yılında yaşanan deprem, iletişim, altyapı ve ulaşım sistemlerini ciddi şekilde olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca endüstri sektörünü ayakta tutan fabrikalar, çalışanlar ve depolanan ürünler üzerinde de büyük zararlar meydana getirmiştir. Fiziksel sermayede ve envanterde gözlemlenen bu kayıplar, iş gücü kaybı ile birleşerek yatırımların azalmasına yol açmıştır (Aktürk ve Albeni, 2002 :6-7). Depremi yol açtığı bu durumlar, çok sayıda küçük işletmenin iflas etmesine neden olmuş; işsizlik ve ekonomik kayıplarla beraber derin sosyal etkiler yaratmıştır.

“*Sesimi duyan var mı?*” ifadesi, 17 Ağustos Depremi’ni akıllarda tutan en etkileyici sözlerden biri olarak kaydedilmiştir. Bu ifade devletin organize arama kurtarma çalışmalarında yetersiz kalması ve sivil toplumun eksikliği sebebiyle bireylerin kendi yaşam mücadelelerini sürdürmek zorunda kalmaları açısından da unutulmaz bir anlam taşımaktadır. 17 Ağustos 1999 Gölcük Depremi, özellikle İstanbul ve Düzce aştı olmak üzere Sakarya, Yalova ve Kocaeli gibi bölgelerde de konutların büyük ölçüde yıkılmasına neden olmuştur (TRT Haber, 2024). Bu durum, sadece etkilenen bölgelerdeki insanları değil, tarihsel süreç içinde bu bölgelere gerçekleşen göçler ve sosyal bağlar vasıtasıyla Türkiye’nin geneline yayılan geniş çaplı bir toplumsal travmayı da beraberinde getirmiştir.

17 Ağustos Depremi, devlet mekanizmalarının ani bir felaket karşısında hazırlıksız yakalandığı bir olay olarak tarihe geçmiştir. Bu bağlamda deprem sonrası ilk üç gün boyunca devletin arama kurtarma faaliyetlerindeki eksiklikler ve depremden sağ çıkanlara sosyal destek sunamama durumları, vatandaşların kendi başlarına bir hayatta kalma mücadelesi vermelerini zorunlu kılmıştır (Genç, 2008: 168). Tüm bunlara 17 Ağustos Depremi, depremlerle ilgili arama-kurtarma ve sosyal destek sağlama faaliyetlerine odaklanan sivil toplum kuruluşlarının gelişimini hızlandıran bir süreci başlatmıştır.

Türkiye’de pek çok alanda derin izler bırakan 17 Ağustos Depremi ardından sivil toplum kuruluşları ilk defa ön plana çıkmaktadırlar. Bu noktada deprem zamanında öne çıkan STÖ’lerden biri olan Arama Kurtarma Derneği (AKUT), depremde arama kurtarma işlemlerinde 150 gönüllü ile hizmet vermiştir. Bu derneğin gönüllüleri, arama kurtarma işlemleri sırasında 200’ü aşkın insanı kurtararak o

zamanların medyasında geniş yer bulmuşlardır (Yeni Şafak, 2017). AKUT, başlangıçta 1995 yılında bir grup alpinist tarafından özellikle zorlu doğa koşullarında mahsur kalanları kurtarmak amacıyla oluşturulmuştur. 1998 Ceyhan Depremi'nde gösterdikleri aktif çabalar ve etkili arama kurtarma faaliyetleri nedeniyle 1999 yılında kamu yararına dernek statüsü kazanmışlardır (AKUT, 2024).

1999 Gölcük Depremi, AKUT için toplumsal bir tanınırlık kazandırmış ve medyada genişçe yer almasını sağlamış bir olay olmuştur. O dönemde devletin depreme etkin bir şekilde müdahale edememesi, diğer sivil toplum yapılarının yeterince gelişmemiş olması ve deprem bölgesinde bulunan sivillerin kendi başlarına kurtulma çabalarında bulunmaları, AKUT gibi organize bir arama kurtarma ekibinin öne çıkmasını sağlayan başlıca nedenler olarak gösterilmektedir. Bu bağlamda yalnızca kamu yararını gözeterek gerçekleştirilen bu faaliyetler, toplumun AKUT'u kabullenmesi bakımından önemli bir etki yaratmaktadır (Mahruki, 2008: 4).

Bu konu üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, medyanın toplumu olaylar konusunda bilgilendirme, kamuoyu şekillendirme ve gündem belirleme yeteneğinin belirginleşmesini sağlamıştır. Demokratik toplumlarda medya, belirli bir düşünce yapısını ve yapılanmayı ortaya koyma gücüne sahiptir ve bu güçle kamuoyunu etkileyebilmektedir (Geçer, 2018: 483). Bununla birlikte gündemi belirleme yeteneğine de sahip olan medya, toplumsal tartışmaların başlamasında da önemli bir rol oynamaktadır. 1999 yılında yaşanan Gölcük Depremi sırasında 1980'lerde kurulan özel televizyon kanalları ve özel medya grupları güç kazanmış bir dönemde bulunmaktayken özel TV kanalları, devletin medya organlarının aksine depremle ilgili eleştirel yayınlar yapmış ve devletin eksik yönlerini, halkın kendi çabalarını gözler önüne sermiştir. Ayrıca AKUT'un arama kurtarma çalışmalarındaki başarısı ve sivil toplumun dayanışması da medyada yer bulmuştur. Deprem sonrasında özel medya, eleştirel yaklaşımı ve sivil dayanışmayı ön plana çıkarmış, bu durum depremle ilgili sivil toplum kuruluşlarına yönelimi artırmıştır (Akgül, 2017: 33).

2000'li yılların başından itibaren AK Parti yönetimlerinin liberal ve çoğulcu politikalar benimsemesiyle birlikte sivil toplum alanında bir canlanma yaşanmıştır (Erdoğan, 2013: 58). Liberalleşme süreci, özel televizyon kanallarının daha faal hale

gelmesine neden olmuş ve bu kanallar sivil toplumun daha çok öne çıkmasını sağlamıştır. 17 Ağustos Depremi'nin etkileri sonucunda deprem odaklı sivil toplum kuruluşları özellikle İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmış, ancak taşra bu süreçten yeterince nasibini almamıştır. Şüphesiz bu durum, sivil toplumun büyükşehirlerde daha rahat gelişebilmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle depremle ilgili arama-kurtarma ve deprem sonrası sosyal dayanışma yapılarının taşrada yetersiz kaldığı görülmektedir (Kolukırmık ve Tuna, 2009: 289).

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), doğal afetler gibi durumlarda arama ve kurtarma faaliyetlerini üstlenmek üzere 2009 yılında kurulmuştur (Tosun, 2021: 118). Bu kurum, İçişleri Bakanlığı bünyesinde işlemektedir. AFAD'ın kurulmasıyla devlet yapılanmasının yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının da bu sürece dahil olması amaçlanmaktadır. 2009 yılındaki kuruluşundan itibaren 2011'de meydana gelen Kütahya Simav ve Van Depremleri, 2020'deki Elâzığ Depremi ve 2023'teki Kahramanmaraş Depremi'nde aktif roller üstlenmiştir. Ayrıca AFAD uluslararası arenada da Şili, Japonya, Myanmar ve Haiti gibi ülkelerde meydana gelen depremler ve sosyal çatışmaları önleme konularında da önemli katkılar sağlamıştır (Tosun, 2021: 130). AFAD'ın kurumsal yapısını geliştirme çabaları devam etmektedir; ancak merkeziyetçi yapısı, Türkiye'nin tüm bölgelerinde aynı düzeyde operasyonel yetkinliğe sahip olunmasını sınırlamaktadır. Bu durum özellikle ulaşımın zor olduğu zamanlarda afet bölgelerine ulaşımı güçleştirmekte ve yerel halkın kendi başına mücadele etmesine neden olmaktadır. Aynı şekilde büyük şehirlerde ve merkezi alanlarda etkili olan sivil toplum kuruluşları, taşra bölgelerinde yeterince etkili olamamaktadır. Bu da taşra bölgelerinde doğal afetlere karşı etkin bir mücadele yürütülmesinin önüne geçmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2000'DEN GÜNÜMÜZE SİVİL TOPLUMUN SEYRİ

Nihayet 2000 eşiği, büyük milenyum geçildiğinde Türkiye çatışmalı ve gergin son birkaç yılı geride bırakmıştı. 1980 ve 2000 yılları arasında darbeyle açılan yirmi yıl görece hep demokratikleşme yönünde bir eğilim sergilense de 1997 yılının 28 Şubat'ında ağır bir “yol kazası” geçirilmişti. Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vuran bu olay, aynı zamanda Türkiye'de sivil toplum alanının yapısını da ilgilendiren bir dizi özellik sergilemiştir. Dolayısıyla bu bölümde önce, sebepleri itibarıyla 2000'li yılların öncesine ait olsa da sonuçları itibarıyla daha ziyade 2000 ve sonrasına damgasını vurmuş olan “28 Şubat Post-Modern Darbesi” ya da muhtırası ele alınacaktır.

3.1. 28 Şubat Post-Modern Darbesi ve Sivil Toplum

Bir önceki bölümde, dini kimlik merkezli sivil toplum aktörlerinin 1980 sonrası sivil toplum alanında görünür oldukları ve kendi hakları için kimlik siyaseti temelli bir mücadele yürüttükleri ele alınmıştı. Ayrıca devletin bu ve bir dizi diğer kimlik hareketine ya mesafeli ya da hatta karşısında konumlandığı da vurgulanmıştı. İşte 28 Şubat Post-Modern Darbesi bu gerilimin özellikle İslami kimlik hareketi bağlamında had safhaya sıçrayarak patladığı bir an olarak değerlendirilebilir. Bu hareketin Türkiye siyasi tarihi açısından mühim sonuçları olduğu gibi sivil toplum alanı açısından da mühim sonuçları olmuştur. Genel sonuçları şöyle ifade edilebilir:

28 Şubat süreci ile birlikte “irtica tehdidi” meşrulaştırıcı bir argüman olarak kullanılarak, İslam'a ait tüm izler kamusal yaşamdan kazınmaya çalışılmıştır. Refah ve ardından Fazilet olmak üzere muhafazakâr ve mütedeyyin kesimleri temsil eden partiler kapatılmıştır. Medyadaki farklı sesler susturulmuş, demokrat görüşlü gazeteciler bertaraf edilmiştir. Üniversiteler resmî ideolojinin ilkelerine göre yeniden dizayn edilmiş, farklı görüştekiler sistem dışına itilmiştir. Resmi yaklaşımın dışında kalan tüm fikir kırıntıları ve entelektüel üretim baskılanmış, kamusal alandan dışlanmıştır. Bu anti-demokratik atmosfer sadece İslamcılarının değil toplumun birçok kesiminin mağduriyetine sebep olmuştur. (Nebati, 2020: 846)

Yukarıda da vurgulandığı üzere 28 Şubat demokratik konsolidasyon yönünde kazanılan ivmede genel bir gerilemeye, sivil toplum alanında bu konsolidasyon etrafında oluşan hemzeminin ortadan kalkışına işaret ediyordu. Sivil toplum alanında ilk ve doğrudan görülür sonuçlarından biri, İslami kimlik hareketi büyük oranda vakıflarla örgütlendiğinden vakıfları bulmuş, 12 Eylül’ü müteakip hızla artan vakıf sayıları 2000’lerde durmuş ve sonrasında da getirilen yasal kısıtlamalar ile güçlüklerden dolayı görece daha yavaş artmıştır (YADA, 2020: 51). Fakat belki de en büyük sonuçlardan biri, sivil toplumun demokratik konsolidasyon ortamını dağıtması, bizzat sivil toplum alanının kutuplaşması olmuştur:

Bu bağlamda örneğin “postmodern darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat müdahalesinde şekilsel ve yöntemsel olarak farklı yollara başvurulmuştur. Neticede 28 Şubat darbesi, 1980’lerden beri gelişen ve özellikle muhafazakâr ve mütedeyyin kesimlerin görünürlük kazandığı ve adeta alternatif bir kamusal alan oluşturan sosyal teşekkülü yıkıma uğratmak için, tektipleştirici modernleşme kodlarına uygun, “irticaya karşı ve yüzde yüz laik” eğreti bir yeni kamusalılık tasarlamış ve inşa etmeye girişmiştir. Ulusal medya, sivil toplum kuruluşları ve üniversiteler bu karşı alternatif kamusal alanın yeni mevzileri olmuştur. (Nebati, 2020: 849)

Devletin bu müdahalesi bir grup sivil toplum örgütünü ile aktörünü, demokratik eğilimleri bir kenara bırakarak devlet seçkinlerinden yana çekerken, İslami kimlik hareketi içindeki aktörleri de yine sivil toplum alanından uzaklaştırarak bu defa İslami kimlikleriyle kendilerini duyuran siyasi seçkinlerin saflarına yaklaştırmış, Refah Partisi’nin kapatılmasının ardından doğacak başta AKP olmak üzere siyasi partilerle daha organik ilişkiler kurmaya itmiştir. Dolayısıyla 28 Şubat Post-Modern Darbesi’nin dolaylı olmakla beraber Türkiye’deki siyaset ve sivil toplum sahnesinin çehresini değiştirecek en önemli sonuçlarından biri bu ilk “laisist-dindar” bölünmesi olacak ve bu bölünme, diğer bir bölünmeyle birlikte 2000’ler sonrası Türkiye’nin atmosferine genel karakteristiğini verecektir.

Bu diğer bölünme ise doğrudan İslami kimlik hareketinin kendisini ilgilendirmektedir. İslami harekette daha sonra “gelenekçi denecek” olan ve 28 Şubat’ta kapatılan Refah Partisi’nin (daha sonra Fazilet Partisi’nin, nihayet günümüzde Saadet Partisi’nin) temsil edeceği çekirdek Milli Görüş hareketinden

ayrılan “yenilikçilerin” yani AKP’yi kuran kadroların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu durumu Bölükbaşı (2012), AKP’yi daha sonra iktidara taşıyacak olan etkenler olarak analiz etmektedir:

AKP’yi tek başına iktidara taşıyan faktörlerin başında radikal İslamcı çizgiden kendini ayırıştırması ve daha ılımlı bir muhafazakar demokrat söylemi benimsemesi gelmektedir. 28 Şubat sürecinden sonra post-İslamcı entelijansiya daha kapsayıcı bir modernite dili kullanarak hem meşruiyetini güçlendirmiş hem de Kemalist devlet hegemonyasına karşı gerek iç gerekse de dış ittifaklar geliştirmeyi başarmıştır. Dolayısıyla post-İslamcı elitler *per se* bir İslami referans yerine batılı-modern bir referans kullanmaktadır. N. Erbakan’ın “eski ekol İslamcılığı” karşısında bu yenilikçi grup İslami değer ve standartlara saygı duymakta fakat açık bir biçimde bir dini programa sahip gözükmemektedir. Alam’ın da belirttiği gibi post-İslamcılar Kemalist rejimi eleştirmekte fakat onu reddetmemektedir. Başka bir ifadeyle Cumhuriyet’in modernleşme projesini geleneksel toplum yapısı ve dine karşı katı bir laiklik politikası izlediği gerekçesiyle eleştirmekle birlikte Tanzimat’tan beri izlenen modernleşme projesini *a priori* kabul etmektedir. Bu durum dine dayalı bir siyasal rejim özleminden çok gündelik yaşamı yeniden kurma çabası olarak da değerlendirilmektedir. Yani politik İslam’dan ziyade bir sosyal İslam söz konusudur. (s. 179)

Sivil toplumdaki laisist-dindar bölünmesine eklenen ve dindarlar arasında, gelenekçilerin iktidardan ve sivil/siyasal etkinlikten uzaklaşmasıyla sonuçlanan gelenekçi-yenilikçi ayrışması, AKP’nin 2001 yılında iktidar olmasıyla taçlanacaktır. 2000’lerin ilk on yılı özellikle sivil toplum alanını da etkileyen “Cumhuriyet Mitingleri” gibi laik-dindar çatışmasıyla karakterize olacak, fakat diğer yandan İslami kimlik taşımakla birlikte yukarıda Bölükbaşı’nın da altını çizdiği karakteristiklere sahip olan yenilikçi dindar AKP’nin AB, demokrasi yönünde ve “vesayet” adı verilecek devlet seçkinlerine karşı atılımlarının etkisiyle sivil toplum alanında yeni bir hareketlenmeye sahne olacaktır.

3.2. 2000'lere Başlarken

Keyman 2006'da 2000'ler sonrası sivil toplumu değerlendirmeye şu tespitle başlamaktadır:

2000'den bu yana, devlet elitlerinin ve politik aktörlerin güvenlik, demokrasi ve ekonomik sürdürülebilirlik kavramlarını birbirleriyle ilişkili olarak tasavvur etmelerine, öte yandan sivil toplum ve sivil toplum örgütlerini araçsal olarak değil de demokratikleşme için etkili bir aktör olarak algılamalarına neden olan önemli tarihsel süreçler oluşmuştur. (s. 30)

Keyman'a göre bu süreçler şunlardır: 1) Şubat 2001 ekonomik kriziyle devletin zayıflığının açığa çıkararak devleti "etkili, verimli, hesap verebilir ve demokratik" bir kurum olarak yeniden yapılandırma gereğini ortaya çıkarmış, bu da dolaylı olarak sivil toplum alanındaki aktörleri araçsallaştırıldığı bir görüşten, demokratik konsolidasyon için temel birer özne olarak görüldüğü bir paradigmaya geçilmesine sebep olmuştur. 2) Krizi müteakip, biriken öfkenin sahnede siyasi partileri sahneden çıkaran ve AKP'yi tek başına bir çoğunluk hükümeti olarak iktidara getiren Kasım 2002 seçimleri hem siyasi istikrar hem de devlet-toplum ilişkilerinde köklü bir demokratikleşme beklentilerini harmanlayarak, yeni ortaya çıkan hükümeti güçlü demokrasi hamleleri yapacağı bir iklime itmiştir. Bu durum da sivil toplum aktörlerini, tıpkı hükümet gibi, bu iklime yanıt vermeye ve hedeflerini demokrasiyle ilişkilendirmeye çağırmış hem hükümetin adımları hem de sivil toplum aktörlerinin çabalarıyla demokrasi ile sivil toplumun sıkıcı birbirine bağlandığı bir sürece yol açmıştır. 3) Türkiye'nin 2002 Kopenhag Zirvesi'nde AB üyeliği için müzakereleri başlatmak üzere şartlı tarih almasıdır. Bu tarihin şartlarını oluşturan "Kopenhag Kriterleri", demokratik devlet yapılanması, azınlıkları da içerecek şekilde bireysel hak ve özgürlüklerin korunup genişletilmesi gibi temel talepleriyle Türkiye'deki demokratikleşme iklimini besleyen en temel zemin olmuştur. AB bu zemin üzerinde, sivil toplumu Türkiye'de mevzu bahis kriterlerin uygulanmasında ve Avrupa'da Türkiye imgesinin olumlu bir temelde yaratılmasında temel bir aktör olarak tanımıştır (Keyman, 2006: 30–34). Bu üç temel tarihsel sürecin karşılaşması sayesinde,

modernite ve demokrasi arasında bağ kurma olasılığı Türkiye’de “ulaşılabilir bir gerçek” olarak ortaya çıkmıştır. Bugün çok kültürlü ve vatandaşlığın haklar ile ilişkilendirildiği çoğulcu toplumsal oluşumun yaratılması gerçekleştirilebilir gözükmektedir. Demokratik başlangıç, Türk modernitesinin son zamanlarda uğradığı radikal dönüşümün kodunu ifade etmektedir. (Keyman, 2006: 34)

Keyman’ın demokratik ortama dair ifade ettiği iyimserliği 2006 yılından bir başka rapor da görmekle birlikte, bu raporun daha temkinli davrandığı görülmektedir:

[R]eform sürecinin devlet ve STK ilişkilerinde olumlu etkisi olmuştur. Ancak bu olumlu gelişmelerin sürekliliği ve reformların ömrünün uzunluğu konularında şüpheler vardır. Sivil toplum hala sıkı devlet kontrolü altındadır, örneğin protestoculara karşı ölçsüz güç kullanılmakta, STK’lar habersiz ve yersiz denetimlere tabi tutulmaktadır. Bu gibi uygulamalar vatandaşların haklarını kullanmalarını engellemekle kalmayıp sivil toplum ve devlet arasında yeni oluşan güveni de zedelemektedir. (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006:119)

Her durumda, 2000’lerin başlarında hem siyaset arenasında hem de genel olarak toplumda iyimser bir havanın ağır bastığını, sivil toplum alanının 28 Şubat yol kazasından sonra AB süreciyle birlikte yeni kazanımlar elde ettiği, STK’ların demokratik aktörler olarak tanındığı bir sıçrama yaşanır gibi olduğu vakıadır. Dolayısıyla atmosfere dair bu tespitlerden sonra, şimdi sivil toplumu daha içeriden ele almak yerinde olacaktır. Orada görünüş atmosfere göre daha az olumludur.

Yaşama Dair Vakıf, 2005 yılında yayımladığı bir raporda devletle ilişkili kuruluşlar, meslek kuruluşları ve sendikaları çıkarınca 7.000 adet STK’nın var olduğu tespitinde bulunmaktadır (YADA, 2005: 7). İçduygu ve arkadaşları (2011) ise, Dernekler Daire Başkanlığı’nın (DDB) 2008 ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün (VGM) 2009 verilerinden hareketle şu saptamada bulunmaktadır:

Türkiye’de derneklerin %18,1’ini “dini hizmetlerin geliştirilmesine yönelik hizmet faaliyetleri” veren cami dernekleri, %14,3’ünü spor kulüpleri, %13,7’sini yardımlaşma dernekleri, %9,5’ini kalkınma ve konut dernekleri, %10’unu ise mesleki dayanışma örgütleri oluşturmaktadır. Bu durumda derneklerin %65’inin herhangi bir politikaları etkileme gündemi olmadığı ve sosyal hizmetler ile dayanışmaya odaklandığı görülmektedir.

Vakıflar da faaliyet alanları açısından derneklere benzer bir portre çizmektedir. Vakıfların çalışma alanları arasında sosyal yardım (%56,1), eğitim (%47,5) ve sağlık (%21,84) hizmetleri başı çekmektedir. Resmi kayıtlara göre vakıfların sadece %1,28'i demokrasi-hukuk-insan hakları alanlarında çalışmaktadır (VGM, 2009). Engelliler, kadınlar ve çocuklar gibi dezavantajlı gruplarla çalışan ve onların haklarına yönelik savunuculuk faaliyetleri yürütülebilecek kuruluşların da sayısı son derece düşüktür. (s. 63)

Bu ilk nicel verilere bakıldığında, STK etkinliklerinin 2000'lerin başında da büyük oranda yardımlaşma ve dayanışma alanlarına yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, ikinci bölümde ele alındığı üzere devletin kamu hizmetleri alanından neoliberal geri çekilmesinin bir uzantısı olarak yorumlanabilir. 90'larda sertleşen bu eğilim 2000'lerde de artarak devam etmiştir. Dolayısıyla sivil toplum alanının büyük oranda hayırseverlik ve dayanışma etkinliklerine ayrılması da. Ayrıca istatistiklerde de görüldüğü üzere dini hizmetler, eğitim ve sağlık gibi alanların da baskın olduğu görülmektedir.

Burada özellikle 80'lerde daha yoğun olan demokratik konsolidasyona yönelik etkinliklerin bir azalışı söz konusudur. Sivil toplum örgütleri, giderek bu alana yönelik ilgilerini kaybetmiş görünmektedir. Üstelik 2000'ler sonra Türkiye'nin gündemini AB üyelik sürecinin hızlanması, çeşitli "demokratik açılımlar", "1980 Anayasası'nın değişmesi" gibi büyük tartışmaların yoğunlaştığı düşünülürse STK'ların demokratik katılım, siyasi karar alma mekanizmalarının parçası olma gibi etkinliklerden görece uzak durması açıklanmaya muhtaçtır. STK temsilcileri ile 2000'lerin başında yapılan bir araştırmada katılımcılar, devletle ilişkilerinde particilik ve patronaj ilişkilerinin, devletin önyargı ve cesaret kırıcılığının, yerel ve merkezi hükümet kuruluşları arasındaki farklılıkların yarattığı problemlere ek olarak, ekonomik, idari, insan kaynağına dair, kurumsallaşma düzeylerine ve altyapı sorunlarına da temas etmektedir (YADA, 2005). Görüldüğü kadarıyla, 12 Eylül Anayasası'nın örgütlenmeyi imkânsızlaştırmaya bile zorlaştıran yasal çerçevesi esnedikten sonra ivme kazanan yeni STK'lar kurma eğilimi, kurulan ve sivil toplum alanına dahil olan yeni STK'ların bir dizi yapısal zayıflıkla malul olmalarına yol açmıştır. Sayısal olarak hızlanma hiç kötü olmasa da kurulan STK'ların işlevlerini yerini getirmesi için gerekli olan yapısal

sağlamlığı edinemediği ve STK’ların temel etkinliklerinin “hayatta kalma” üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir:

Bir STK’nın motivasyonu hayatta kalmak için yeni kaynaklar bulma konusuna yoğunlaştığı zaman, bilinç oluşturmak için yeni yöntemler ve yollar bulma, gönüllülerin ve hedef grupların katılım düzeyini artırmak için mekanizmalar geliştirme, politika yapanları etkilemek için yeni stratejiler üretme, üyeleri, gönüllüleri ve hedef grupları için yeni projeler uygulama konularındaki motivasyonunun kaybolduğu açıktır. Bu nedenle hayatta kalma sorunu çoğu durumda yalnızca belli bir sorun olarak değil aynı zamanda da STK’ların varlık nedenine uygun olarak çalışmasını engelleyici hayati bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. (YADA, 2005: 44–45)

Kurulan STK’lar gelişimlerinin ilerleyen dönemlerinde varlık/yokluk sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Bu da söz konusu STK’ların bütün gündemlerini kendi sürdürülebilirliklerine odaklayarak kurulurken koyulan hedef ve işlevlerin boşlanmasını getirmektedir. Aynı araştırma STK’lar için durumu bu noktaya getiren temel yetersizlikleri şöyle sıralamaktadır: “Amaçları gerçekleştirmek için ekonomik yetersizlik”; “örgütsel kültürün ve iç demokrasinin eksikliği”; “yetkin kadroların eksikliği”; “gönüllülerin ve üyelerin düşük katılım düzeyi”; “idari yetersizlik”; “karar alma ve uygulamada yetersizlik” (YADA, 2005: 40). Bütün bu yetersizlikler, bir “kurumsallaşma yetersizliği” olarak formüle edilebilir. Buradan, hızla yükselen STK sayısının kurumsal yapı ve kültürün oluşturulmasının göz ardı edilmesiyle neticelenen bir enflasyon anlamına geldiği düşünülebilir. Her ne kadar 28 Şubat bu artışta bir gerilime anlamına gelse de sonraki süreçte artış yine de sürmüştür. STK sayısının nüfusa oranı genel olarak düşük olsa da STK’ların sayısı 2011 tarihinde 150.000’i aşmıştır (İçduygu vd., 2011: 18).

Buradaki bulguları STK’ların “etki”lerine dair değerlendirmeler de desteklemektedir. Buradaki tartışmada, demokratik konsolidasyon açısından siyaseti etkileme öne çıkmaktadır. Yukarıda da atıf yapılan ve Bikmen ile Meydanoğlu’nun editörlüğünü üstlendiği araştırmada (2006), STK’ların “kamu politikalarını etkileme” kapasiteleri üç ayrı alanda incelenmiştir: 1) İnsan Hakları; 2) Sosyal Politika (İşsizlik) ve 3) Ulusal Bütçe. Yine bu kısma girerken atıfta bulunulan Keyman’ın çalışmasının (2006) ekonomik krize dolaylı da olsa sivil toplum alanındaki gelişmelerde olumlu bir

pay biçtiği düşünülürse, bu ikinci araştırmanın bu alandaki gerçek etkileri görmek için önemli bir gösterge teşkil edeceği düşünülebilir.

Bikmen ile Meydanoğlu'nun vaka analizine dayanan ve STK'ların insan hakları alanında “düşünce ve ifade özgürlüğü”; sosyal politikalar alanında “işsizlik” ve nihayet ulusal bütçe meselelerinde STK'ların etkilerini ve duyarlılıklarını ölçen araştırmasına göre STK'lar en çok, düşünce ve ifade özgürlüğü alanında etkili çıkmışlardır (% 85,2). İşsizlik meselesindeki etkileri %28,4 iken; ulusal bütçenin oluşturulma sürecinde %23,2 etkili olmuşlardır (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 96). Dolayısıyla, Keyman'ın da ileri sürdüğü gibi, ekonomik kriz sonrası yeniden yapılanma sürecinde STK'lar devletin etkili ve demokratik bir anlayışa kavuşturulması *dolayısıyla* aktörler olarak tanınmışlarsa da bunun fiili duruma yansımaları düşük kalmış gibi görünmektedir. Nihayetinde bu rapor da YADA'yla benzer bir tespiti yapacaktır:

Pek çok STK kapasite geliştirme konusunda —gerek yönetim gerekse programlama alanlarında— ve kaynak oluşturmada sıkıntı çekmektedir. Daha gelişmiş STK'lar programlarına artan talebi karşısında genişleme ve sürdürülebilirlik konularında mücadele vermektedir. Yakın zamanda STK'lara yönelik bazı kapasite geliştirme ve destek programları başlatılsa da, arz hala talebi karşılamamaktadır. Ayrıca sözü edilen programlar daha çok yeni ve küçük STK'ları hedef almakta, böylece daha tecrübeli STK'ları desteksiz bırakmakta ve onları ileri seviyelere taşıyamamaktadır. Son olarak STK'ların içinde bulunduğu kaynak sıkıntısı STK'ların kalifiye ve profesyonel personel almalarını engellemekte ve kapasite yetersizliğini bir kısır döngü haline getirmektedir. (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 118)

2000'ler dönemecinde bir kurumsallık probleminin giderek yaygınlaştığı ve bunun temelinde bir tür kaynak sorununun yattığı söylenebilir. Şimdiye dek ele alınan ortama dair temel temalar günümüze dek STK'ların gelişiminde büyük bir yer işgal ettiği gibi, genel olarak STK'ların kaynak/fon yaratma arayışları da 2000 sonrası STK'ların yapısını ve hedef gruplarıyla ilişkilerini belirleyecektir.

3.3. 2000 Sonrası STK’larda Kaynak Sorunu

STK’ların kaynak sorunları, mali kaynaklar, insan kaynakları ve teknolojik altyapı kaynakları olarak üç ayrı başlık altında incelenebilir (YADA, 2005; Bikmen ve Meydanoğlu, 2006; İçduygu vd., 2011).

3.3.1. Mali Kaynaklar

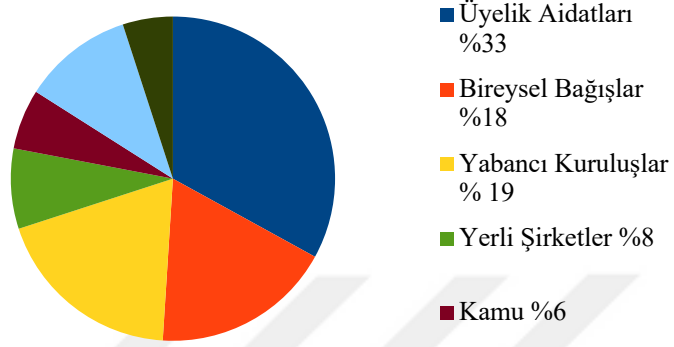
YADA’nın raporu (2005), STK’lar için mali kaynak yetersizliklerinin ofis kiralarını ödemede zorlanma noktasına kadar eriştiğini söylemektedir (s. 15). Bikmen ve Meydanoğlu (2006) ise bu yetersizliğin temelinde, fon ve finansman konularındaki bilgi eksikliğini, bağışa teşvik mekanizmalarının yokluğunu ve bağışların büyük oranda belli başlı büyük STK’lara gitmesini bulmaktadır.

Aslında burada şahit olunan şey bir “geri besleme döngüsüdür”. Salt mali kaynaklar içinde düşünüldüğünde, mali kaynakları arttırmak için mali yatırımlar gerekmekte, bu yatırımlar için ise bunları yönetecek ve planlayabilecek nitelikte insan gücü gerekmektedir. Oysa halka ilkinde kopunca ikinci ve üçüncü adımları atmak zorlaşmakta, bu da giderek ilk halkayı yeniden bağlamayı güçleştirmektedir. Zira ilk halka için gerekli olan şeyler gerçekten karmaşık bir ilişkiler ağı oluşturur:

Bir kurumun mali yönetimi, kaynakları ve bu kaynakların sürekliliğinin sağlanması, eğitim ve/veya profesyonel tecrübe gerektiren konulardır, ancak hem eğitim hem de profesyonel tecrübe çoğu zaman STK’ların erişimi dışında kalmaktadır. Ayrıca bireysel ve kurumsal bağışların düşüklüğü ve Türkiye’de özel ve kamu sektörlerinin kendilerini yeni yeni üçüncü sektöre fon tahsisi sağlayacak kurumlar olarak görmeye başlamaları da STK’ların mali kaynaklarını olumsuz etkilemektedir. Son olarak Türk vakıflarının hemen hiçbirinin diğer STK’lara fon tahsisi yapma eğiliminde olmaması da filantropi anlayışının gelişmemiş olduğunu işaret etmektedir. (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 58)

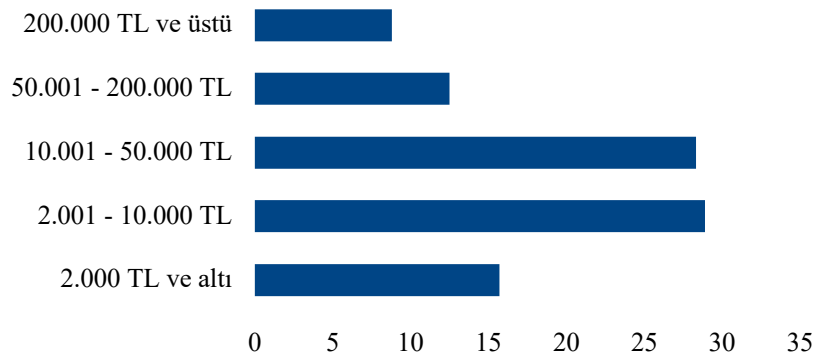
2006’da Bikmen ve Meydanoğlu’nun bu tespitlerinin bir eğilim olarak sürüp gittiğini, 2011 yılında İçduygu ve diğerleri tarafından yürütülen araştırma da ispatlamaktadır:

Şekil 3.2: 2011 itibariyle STK'ların mali kaynakları (STKA, 2009'dan akt. İçduygu vd., 2011)

Şekilde görülen Türkiye'deki durum gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, gelişmiş ülkelerde STK gelirlerinin büyük kısmını oluşturan hizmet/bedelli satış gelirleri ile kamu kaynakları, Türkiye'deki STK'larda toplam gelirlerin çok küçük bir parçasına tekabül etmektedir (İçduygu vd., 2011: 94). Mali kaynakların dilimleri arasındaki bu ilişki, STK'lar ile üyeleri arasındaki ilişkiyi giderek mali bir ilişkiye indirgemekle tehdit etmektedir. Özellikle Türkiye'deki STK'ların yıllık gelirleri dikkate alındığında, durumun vehameti ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3.3: STK'ların yıllık gelirleri (YADA, 2010'dan akt. İçduygu vd., 2011)

Bu şekil de göstermektedir ki, 2010 yılı itibariyle STK'ların %40'ından çoğunun işleyen bir ofisi idame ettirecek mali kaynağı yoktur. Bu kaynaklılık bu STK'ların kağıt üzerinde kalmak ve yavaş savaşı vermek arasında bir konumda tutmaktadır.

3.3.2. İnsan Kaynakları

Mali kaynaklarla alakalı problemler kendilerini öncelikle insan kaynaklarında göstermektedir. Zira bir STK için ortada güvenceli bir gelir yoksa, örgütün işlemesi için gereken profesyonel ve deneyimli STK çalışanlarını işe alması son derece güçtür. 2010'da brüt asgari ücretin ilk altı ay için 729 TL ikinci altı ay için 760 TL olduğu düşünülürse ("Yıllar İtibariyle Günlük ve Aylık Asgari Ücretler"), şekil 3'e göre örgütlerin en az %40'ı asgari ücretle dahi bir çalışan istihdam ederek dokuz bin liraya yaklaşan ücretini ödeyebilecek durumda değildir (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006, İçduygu vd., 2011). STK'lar ücretli profesyonellerin boşluğunu genellikle gönüllü çalışanlarla doldurma eğilimindedir. Ücretlileri istihdam eden STK'larda ise ücretli çalışanların %60'ı idari ve mali bölümlerde çalışmaktadır (İçduygu vd., 2011).

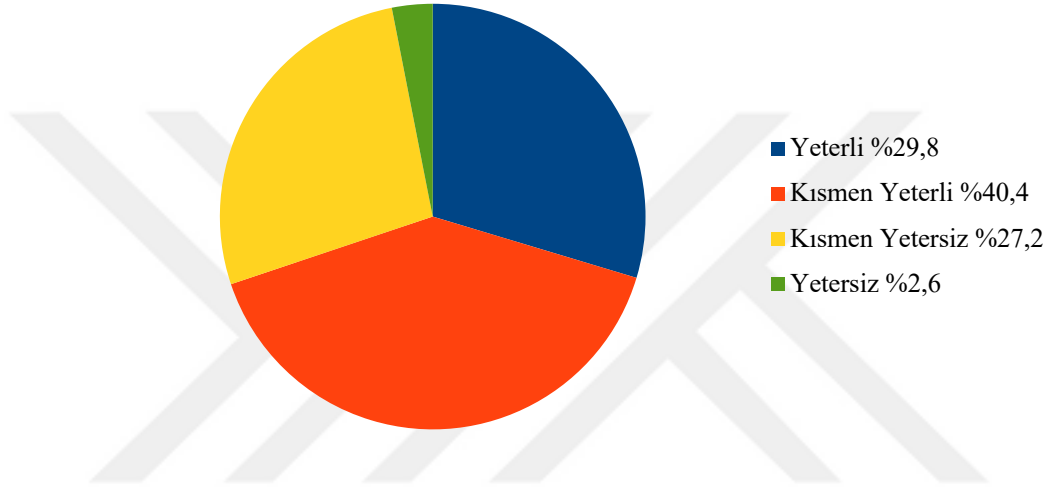
Bu son istatistik önemli bir olguya işaret etmektedir. Mali ve idari işlerde çalışanlar aynı zamanda STK'nın kurumsal bünyesinin profesyonelliğini, kaynakların sürekliliğini ve kamu kaynakları ile özel kaynaklar gibi kaynaklardan istifade etmeyi sağlayacak kurumsal iletişimi sürdürmektedir. Dolayısıyla mali yetersizlikle mali ve idari işlerde profesyonel çalışanlar istihdam edememek, kamu ve özel kaynaklardan istifade etmeyi de güçleştirerek STK'ların gelirlerinin artırma imkânlarını da baltalamakta ve bir mali yetersizlik döngüsü oluşturmaktadır.

3.3.3. Teknolojik Altyapı Kaynakları

Mali kaynak yetersizliklerinin sonucu ve devamı olan bir sorun da teknik/teknolojik kaynakların yetersizliği sorunudur. Özellikle küreselleşme sürecinin bir etkisi de bilgi ve iletişim toplumu fenomenidir. STK'lar da tıpkı dünyanın geri kalanı gibi, proje üretiminden örgütlenmeye, insanları kampanyalarla seferber etmekten kurumlararası ilişkileri sürdürmeye kadar teknolojiye ihtiyaç duymaktadır.

2000'lerin başında teknik ve teknolojik kaynaklarla ilgili tablo karamsardır (YADA, 2005). Bu durum STK'ları örgütlenme, büyüme, etki üretme gibi alanlarda zorlamıştır.

Şekil 3.4: Teknik kaynakların yeterliliğine dair STK'ların değerlendirmesi
(Bikmen ve Meydanoğlu, 2006)

Fakat 2011 yılına gelindiğinde gerek teknolojinin ucuzlayıp çeşitlenmesi gerekse STK'lardaki genel mali kaynak artışına bağlı olarak bu eşik aşılmış ve STK'ların teknik ve teknolojik yetersizliklerin büyük oranda giderilmiş olduğu görülmektedir (İçduygu vd., 2011: 97–99).

3.3.4. Kaynaklar Sorununun Değerlendirmesi

2000'lerin ilk yarısında STK'ların önemli bir bölümünün, üç temel kaynak olan mali kaynaklar, insan kaynakları ve teknolojik altyapı kaynakları alanında bir darboğazdan geçtikleri görülmektedir. Bu darboğazın sebeplerinden birinin STK sayısındaki genel artışın nitelik ve kurumsal kültür alanında bir güçlenmeyi getirmemesi olduğu tespit edilmişti. Bu noktada, bu yetersizliğin sonuçlarına bakmak gerekmektedir.

Bir STK temelde, belli bir sorun etrafında belli bir hedef kitleyi örgütleyerek veya seferber ederek yerel, ulusal ve küresel sahada aktörler haline gelmelerini, bu sayede de mevzubahis sorunun çözümünde karar ve uygulama mercilerinde demokratik bir katılımın parçası olmalarını sağlayan bir örgüttür. STK'ların bütün bu dinamikte (ve demokratik konsolidasyonla doğrudan ilgilenmeyen hayırseverlik ve dayanışma gibi alanlara ilgi duyan STK'ların kendi etkinliklerinde de) kat ettiği bütün yol boyunca her şey birer maliyet kalemidir. Ofis kiralrı, teknolojik ve kırtasiye ekipmanları gibi unsurlardan başlayarak STK'ların etkinlikleri için gereken insan gücüne varana kadar onlarca maliyet kalemi bulunmaktadır. Kuşkusuz gönüllülük STK yapılanmaları için büyük önem taşısa da en azından belli noktalarda işlerin yürütmesi belli bir tür uzmanlığı ve deneyimi de gerektirmektedir. Dolayısıyla bir STK için erişilebilir olan kaynaklar ile etkinlik ve etkililik arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır.

Dolayısıyla bu kaynaklar darboğazının etkisi, net STK sayısı artsa da nüfusa oranla STK sayısının az kaldığı 2000'lerin başında fiilen etkin olan STK'ların sayısı daha da aşağı çekmektedir. Belli kaynak sağlayıcılarla (kamu ve özel aktörlerle) çeşitli siyasi eğilimler veya çıkarlar aracılığıyla yakınlığı olan STK'lar ve bunlardan ayrı olarak on yıllar içinde oturmuş, yaygın ve büyük STK'lar bir kenara bırakılırsa, orta ve alt düzeydeki STK'ların etkin ve etkili olması güçleşmiştir. Bu yüzden STK'ların 2000'ler boyunca gündemlerinden birisi kaynak sorunlarını aşmak olacaktır. Bu noktada da küreselleşmenin Türkiye'deki en büyük etkisi olan AB üyeliğı süreci ve AB fonlarının Türkiyeli STK'lara açılması mühim bir dönüm noktası olacaktır. 2000 sonrası sivil toplum atmosferinde AB başta olmak üzere diğer uluslararası kuruluşların fonları hem düzenli bir geliri olmayan veya en azından kısıtlı olan STK'lara belli hedeflerini birer proje olarak gerçekleştirme imkânını açacak hem de kendine özgü problemler getirecektir.

3.4. Sivil Toplum Diyalogu ve Türkiye

Avrupa Birliği'ne ye olma süreci, bu örgütün benzersiz yapısı nedeniyle diğer uluslararası kuruluşlara üyelikten oldukęa ayrışmaktadır. Bu sreğ topluluklar arası entegrasyonu ve Avrupa Vatandaşlığı gibi bir üst kimlik oluşturmayı hedeflemektedir. Özellikle geliştirilen reformlar aracılığıyla sağlanan uyumun kabul edilmesi ve hayata geçirilmesi bu sreğte kritik önem taşıtmaktadır. Bu çeręevede üyelik amaçlı yürütülen müzakerelerde ve uyum faaliyetlerinde STÖ'lerin katılımı büyük bir öneme sahiptir. Avrupa Birliği ve Türkiye bu önemin bilincinde olarak, 2001 yılından itibaren Türkiye'de sivil toplumun gelişimine yönelik hayati projeleri hayata geğirmekte ve bu projeleri farklı yollarla desteklemektedirler. 2005 yılından itibaren bu amaç doğrultusunda Sivil Toplum Diyalogu (STD) oluşturulmaktadır. Sivil Toplum Diyaloguna ilişkin bilgilere bakıldığında Cesim 2018 tarafından geręekleřtirilen çalışmada yaptığı röportajlardan yola çıkarak bu konuyu açıklamak çalışmanın daha sağlam bir zemine oturtulmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle bu konunun daha anlaşılabilir olması adına çalışmanın devamında konu ireği bahsi geçen görüşmelerle desteklenerek açıklanacaktır.

Bir sivil toplum kuruluşu temsilcisi bu durumu şu ifadelerle aktarmaktadır:

“Sivil Toplum Diyalogu, Avrupa Birliği ilişkilerinden bağımsız olarak çok daha önce başlamış bir olgu ama özellikle Avrupa Birliği'nin 2004'te Türkiye'nin adaylığını kabul etmesi ve 2005 yılına doğru süren akış içinde Türkiye'ye yönelik Müzakere ereve Belgesi'nde STD'ye dair tasarlanmış programlardan daha yapısal hale gelen STD ile ilgili desteklerden söz edilmektedir. Türkiye'de genellikle STD denildiğinde Avrupa Birliği-Türkiye ilişkileri bağlamında bu algılanmaktadır. Gerçekte ise STD kavramı çok daha eski bir tarihe dayanmakta ama projeye özgü olarak yürütülen STD programının başlangıcı 2004 uzanmaktadır.” (Cesim, 2018: 104).

2004 Ekim ayında Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde ilerleme kaydetmesi üzerine bir tavsiye kararı yayınlamış ve bu sreğte *“endişeler ile görüşlerin açık ve içten bir biçimde ele alınacağı”* bir diyalog oluşturulmasını tavsiye etmiştir. Bu tavsiye kapsamındaysa sivil toplumun bu sreğte kritik bir rol üstlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2005: 1). Bu

doğrultuda komisyon, 2005 yılında Türkiye’deki sivil toplum kuruluşları ile iş birliğini artırmak adına ilk somut adımını atmıştır.

Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi’nde, müzakere prensipleri altında yer alan 8. Maddede sivil toplum diyalogunun önemi özellikle şu şekilde belirtilmektedir (Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi, 2004):

“Katılım müzakereleri sürecine paralel olarak Birlik ile Türkiye arasında sıkı bir siyasi diyalog ve sivil toplum diyalogu yürütülmektedir. Bu geniş kapsamlı sivil toplum diyalogunun amacı, özellikle Avrupa vatandaşlarının katılım sürecine olan desteğini sağlamak amacıyla insanları bir araya getirerek karşılıklı anlayışı pekiştirmektir.”

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne katılım sürecinde belirlenen Müzakere Çerçeve Belgesi, müzakereleri üç temel dayanak üzerine inşa etmiştir; birinci olarak Kopenhag siyasi kriterlerinin hayata geçirilmesi, siyasi reformların benimsenmesi, ikinci olarak Avrupa Birliği mevzuatının kabul edilip uygulanması, üçüncü ve son olarak ise Sivil Toplum Diyalogunun (STD) pekiştirilmesi ve bu bağlamda hem Avrupa Birliği üyesi ülkelerin hem de Türkiye’nin halklarına istinaden iletişim stratejilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Sivil toplum diyalogu vasıtasıyla Türkiye ve Avrupa Birliği’nde yer alan sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu kültürel ve siyasal diyalogun devamlılığının sağlanması amaçlanmaktadır. Türkiye’de sivil toplumun geliştirilmesi adına belirlenen Komisyon Stratejisi, etkin vatandaşlık kavramının ön plana çıkarılmasını, geliştirilecek diyalogun toplumsal birliği ve güveni artıracığını ve katılım sürecini hızlandıracağını ifade etmektedir (AB Türkiye Delegasyonu, 2010: 3).

2005 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan bildiri ile diyalogun hedeflerine resmiyet kazandırılmış, 2006 yılı Katılım Öncesi Mali Yardım Programı kapsamında sivil toplum diyalogunun desteklenmesi için mali kaynaklar ayrılmış ve Sivil Toplum Diyaloguna yönelik Hibe Programları başlatılmıştır. Toplumun çeşitli kesimlerinin Avrupa Birliği sürecine aktif katılımı; ikili iş birlikleri, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu tarafından yürütülen programlar, Birlik programları, akademik

faaliyetleri teşvik eden inisiyatifler, burs ve değişim programları gibi araçlarla sağlanmaktadır. Bu araçlar arasında önemli bir yere sahip olan IPA altındaki STD Hibe Programları da bulunmaktadır (AB Bakanlığı, 2017: 5).

Türkiye’de gerçekleştirilen STD Odaklı Hibe Programları aşağıdaki gibidir (AB Bakanlığı, 2017: 7):

- Sivil Toplum Hizmeti: AB Türkiye Kültürlerarası Diyalog
- AB ile Türkiye Arasında Sivil Toplum Diyalogu I
- AB ile Türkiye Arasında Sivil Toplum Diyalogu II
- AB ile Türkiye Arasında Sivil Toplum Diyalogu III
- AB ile Türkiye Arasında Sivil Toplum Diyalogu IV
- Sivil Toplum Diyalogu Bilgi Köprüleri
- Sivil Toplum Diyalogu Kültür Köprüleri
- Sivil Toplum Diyalogu: AB Türkiye Odalar Forumu I
- Sivil Toplum Diyalogu: AB Türkiye Odalar Forumu II
- İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti

Yukarıda sıralanan projelerden birincisi olan “Sivil Toplum Diyalogu: Avrupa-Bilgi Köprüleri Hibe Programı” İdari İş birliği II Programı’nın 3. Alt unsuru olarak 2006 yılında başlatılmıştır. Bu program, müktesebatın benimsenmesine yönelik bilgi sağlamak, gelecekteki genişlemelerden doğacak fırsatlar ve zorluklar hakkında toplumu aydınlatmak ve Türkiye’nin yeteneklerini geliştirmek amacıyla oluşturulmuştur (ABGS, 2008: 6).

Avrupa Birliği-Türkiye Odaları Ortaklık Hibe Programı kapsamında Türk odaları ile Avrupa Birliği üyesi ülkelerin benzer kurumları arasında bilgi ve anlayış birikimini artırmak, Türk ile Avrupalı iş topluluklarının entegrasyonunu desteklemek ve Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne katılım sürecine dair farkındalığı yükseltmek amaçlanmaktadır (AB Bakanlığı, 2011). Bunun yanı sıra AB ve Türk Odaları

arasındaki uzun vadeli iş birlikleri sayesinde müktesebatın iş dünyasıyla ilişkili bölümlerinin daha etkin uygulanması sağlanmaktadır (AB Bakanlığı, 2011).

2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı'nın yürüttüğü İstanbul 2010 Avrupa Kültür Hibe Programı altında İstanbul'un kültürel varlığını ve potansiyelini sergilemesi amacıyla kültür ve sanat dalında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına toplam 1 milyon 578 bin 900 Euro miktarda hibe desteği verilmiştir. Bu projelerin asıl gayesi; İstanbul'un kültürel açıdan komşuları içindeki konumunu güçlendirmek, Avrupa ve Türkiye'deki gerek sanatsal gerekse de kültürel çevreler arasında sürdürülebilir bir iş birliği oluşturulmasını desteklemek, kültürel ve sanatsal girişimlere teşvik etmek ve İstanbul'un kültürel mirası ile metropol olarak kültürel kapasitesini gözler önüne sermektir (AB Türkiye Delegasyonu, 2009).

Avrupa Birliği ile Türkiye arasında kültürel diyalogları teşvik etmek amacıyla iki ana hibe programı başlatılmıştır; bunlar "Kültür ve Sanat" ile "Müzeler" olarak adlandırılmaktadır. Müzeler programı, Türkiye'deki ve Avrupa Birliği üye ve aday ülkelerindeki sivil toplum örgütleriyle müzeler arasında müzecilik çalışmaları yoluyla, Kültür ve Sanat programı ise benzer şekilde STÖ'ler arasında sanat ve kültür etkinlikleri aracılığıyla kültürlerarası anlayışın artırılmasını ve güçlendirilmesini amaç edinmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010).

AB ile Türkiye arasında kurulan Sivil Toplum Diyalogu, 2008 yılından itibaren AB Bakanlığı tarafından yürütülmekte ve Türkiye'nin AB'ye katılım müzakereleriyle paralel olarak ilerlemektedir. Bu program AB Hibe Programları tarafından desteklenmekte ve vatandaşlar düzeyinde etkinliklerle sürdürülmektedir (Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu, 2007: 9). Bununla birlikte STD Programı, AB Katılım Öncesi Yardım Aracı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ortak finansmanı ile gerçekleştirilmektedir.

2008 yılından en son 2023'e kadar süren altı aşamalı STD Programı çerçevesinde Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi ve Türkiye Ulusal Programı tarafından belirlenen öncelikler doğrultusunda çeşitli sektörlerdeki projelere mali yardım sağlanması öngörülmüştür. Merkezi idareler, IPA kapsamında tasarlanan projelerin uygulanabilirliğine yönelik hangi alanlara öncelik verileceğini, kimlerin

yararlanabileceğini, projelerin süresini, başlangıç tarihini ve amaçlarını kapsayan hibe programı rehberlerini yayımlamaktadırlar (AB Bakanlığı, 2017: 6). Hibe programının ilan edilmesinin ardından şartlara uygun bulunan kurumlar projelerini sunarak başvuruda bulunmaktadır. Her dönemde belirlenen kriterlere göre yapılan değerlendirmeler sonucunda uygun görülen projelere ekonomik destek sağlanmaktadır. STD Programı, yıllar içinde daha geniş kitleleri ve vatandaşları bu sürece katmakta ve onları bu doğrultuda yönlendirmektedir.

STD Programı, AB Bakanlığı önderliğinde yürütülmekte olup çeşitli kurumlar da bu süreçte iş birliği yapmaktadır. Bu kurumların başında programın yürütülmesini üstlenen Proje Uygulama Başkanlığı gelmektedir. Bu başkanlık, sivil toplum kuruluşlarına yönelik eğitimler düzenlemekte, hibelerin doğru kullanımını denetlemekte ve programın tanıtımını aktif bir şekilde desteklemektedir (AB Bakanlığı, 2012: 7). Söz konusu kuruluş, STÖ'lerin yeteneklerini artırmaları amacıyla atölye çalışmaları, rehber dokümanlar hazırlama, danışmanlık masaları oluşturma ve web tabanlı destek sistemleri kurma gibi kritik hizmetler sunmaktadır. Bu faaliyetlerde Teknik Destek Ekibinin katkıları önem arz etmektedir.

Proje uygulamasına diğer bakanlıklardan gelen uzman personeller de destek sağlamaktadırlar. Programın finansal ve ihale işlemlerinden sorumlu olan Merkezi Finans ve İhale Birimi (MFİB)'dir. AB Türkiye Delegasyonu ile Avrupa Birliği yapıları da programın çeşitli yönlerden desteklenmesine yardımcı olmaktadır. Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (STGM) ve projeyi yönlendiren komite altında yer alan diğer kuruluşlar da sürece katkı sağlamaktadırlar (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2024).

Bahsi geçen program çerçevesinde Avrupa Birliği ile Türkiye'nin çeşitli yerlerinde çalışmalar yapan vakıflar, dernekler, odalar, gençlik grupları ve meslek birlikleri, 2008 yılından itibaren hibe destekli projeler aracılığıyla diyaloga katkıda bulunmuş ve Türkiye'nin Avrupa Birliği ile entegrasyonunu destekleyici bir role sahip olmuşlardır (AB Bakanlığı, 2016: 2).

STD Programı altında hibe almaya layık görülen katılımcıların çoğunluğu dernekler ve vakıflar iken, bunlar haricinde başlıca yer tutan diğer kurumlar üniversiteler ve belediyeler olmuştur. Programın başlamasından bu yana Türkiye'nin

birçok bölgesinde sayısız diyalog projesi hayata geçirilmiş ve sivil toplum kuruluşlarını Avrupa Birliği üye ülkelerindeki benzerleri ile buluşturan bu girişimlere toplamda 42.6 milyon Euro destek sağlanması söz konusu olmuştur (Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü, 2019).

Uygulanan ve halen daha uygulanmaya devam eden projeler, farklı konuları ele alıp farklı amaçlarla yürütülmekte olmasına rağmen, uzun dönemde ortak bir hedefe, yani sivil toplumun Avrupa Birliği üyelik sürecini etkin bir şekilde desteklemeye ve insanlar arasında artan iletişimle önyargıların üstesinden gelinmesine katkıda bulunmaktadır. Hatta projelerden bazıları AB yasaları hakkında bilgi seviyesini artırmayı da amaçlamaktadır. STÖ temsilcilerinden biri tarafından aktarıldığına göre:

“STD, AB’ye katılım sürecine destek olacak bir araç olarak işlev görmektedir. Özellikle göç ve zorunlu göç konuları son zamanlarda sıkça gündeme gelmekte, bu durum ilgili fonların artmasına sebep olmaktadır. Daha önce birçok sivil toplum kuruluşu bu alanda yeterli fon bulunmadığı için fonlama tecrübesine sahip değildi. Bu alanda araştırmalar yapmak ve insani yardımlarda bulunmak için yeterli kapasitelere sahip değillerdi. Bunun geliştirilmesine büyük katkılar sağlanmıştır. Projemiz açısından göç alanında 21 yıldır faaliyet gösteren deneyimli bir kurumla iş birliği yapmış bulunmaktayız. Bu kurumun AB göç ve entegrasyon politikalarından türetilen indeksini Türkiye koşullarına uyarlamış bulunmaktayız. Aslında, kurumun sahip olduğu tüm değerler Türkiye bağlamında uygulanmıştır. Bu sayede, diyalogun gerekli olduğunu ortaya koyan bir proje gerçekleştirilmiştir.” (Cesim, 2018: 109).

Türkiye’nin Avrupa Birliği yolculuğunda ilerlemesi ve bu süreçte gerçekleştirilen reformların toplum tarafından öğrenilip benimsenmesine yönelik bir dizi proje hayata geçirilmiştir. Bu projelerse hedeflerine çeşitli yollarla ulaşmaktadır. Projelerden bazıları kamu hizmetleri aracılığıyla, bazıları ekonomik gelişime destek olarak, bazıları gençlik girişimlerini teşvik ederken, bazıları da kadınların daha fazla katılımını sağlamaktadır. Bu girişimlerin ortak yönlerinden biri de sivil toplum kuruluşlarını Avrupa Birliği’ndeki benzerleriyle bir araya getirmektir (ABGS, 1). Böylelikle hem AB üyesi olan devletler hem de Türkiye arasında gerçekleştirilen düzenlemelerin ve uygulamaların yanı sıra halkların birbirine yakınlaşması da teşvik

edilmektedir. Sivil Toplum Diyaloğu projelerinin sağladığı katkılar, bir sivil toplum kuruluşu temsilcisi tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“STD programının son derece faydalı olduğunu düşünmekteyim. Çünkü gerçekten büyük bir destek sağlanmaktadır. Türkiye’deki sivil toplumun gelişimi için bu çok önemli bir unsurdur. İkinci olarak önemli olan, kurduğunuz iş birlikleri ile kurumlar arası bir bağ oluşturmamızdır. Genel olarak çizdiği tablo; Avrupa Birliği’ni merkezine alan bir düşünce yapısını benimsemekte, bu da bazı konularda kısıtlayıcı olabileceğini düşündürmektedir. Hem Türkiye hem de Avrupa Birliği kurumları için son derece yararlı ve önemli bir programdır, bu sayede Türkiye ile olan bağlarını kuvvetlendirmektedirler. Ayrıca çok çeşitli projelere hibe sağlaması da olumlu bir yönüdür; kültürel mirastan bizim projemize kadar. Avrupa Birliği’nin tüm fasıllarını göz önünde bulundurduğunuzda, tarımdan inşaata, denizcilikten balıkçılığa kadar, STD’nin geniş kapsamı bunu mümkün kılmaktadır” (Cesim, 2018: 108).

Söz konusu projeler, araştırma bulgularını halka ve politika yapıcılara ileterek reform süreçlerine katkıda bulunmakta ve fikirlerin paylaşıldığı platformlar kurarak toplumun birçok kesiminde dönüşümleri teşvik etmektedirler (AB Bakanlığı, 2016: 23). AB’ye üyeliği yolunda herhangi bir alandaki koşulların iyileştirilmesi amacıyla sunulan tavsiyelerin, STÖ projeleri tarafından desteklenmesi gerektiği görüşü benimsenmiştir. Bu projeler dahilinde organize edilen sempozyum, panel ve konferans gibi etkinlikler, uygulamalı olarak kamuoyunun bilgilendirilmesine ve farkındalığın artırılmasına katkıda bulunmaktadır (AB Bakanlığı, 2016: 31). Proje çerçevesinde bireylerin farklı sahalarda yeteneklerini artıracak bir dizi eğitim aktivitesi organize edilmektedir.

AB ve Türkiye arasındaki resmi müzakerelerin dışında AB destekli proje ve programlar aracılığıyla desteklenen sivil toplum geliştirme programları, medya iyileştirme çalışmaları, burslar, mesleki ve eğitim kurumları arasındaki değişimler, hareketlilik projeleri ve diğer tüm etkinlikleri kapsayan bir sivil diyalog mevcuttur (Saralioğlu, 2010: 105).

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne dahil olması yönünde şekillendirilen toplantılar, STÖ’lerin edindiği deneyimleri paylaşmalarına olanak tanırken bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışma ziyaretleri de bu kuruluşların birbirlerini gözlemlemelerine imkân sağlamaktadır. Ayrıca kapasite gelişimine yönelik eğitimler ve sürdürülebilir

ağlar oluşturmayı hedefleyen bu diyalog da kullanımına başvuru alan yöntemler arasında yer almaktadır (Düzgüt ve Ayhan, 2009: 10-11). Benzer faaliyetlerde bulunan kurum ve kuruluşların bir araya gelmesini kolaylaştıran çalışma ziyaretleri, STD Programı için oldukça önemli bir araçtır. Program boyunca projeye katılım sağlayan kişiler, seminer, araştırma, çalıştay ve eğitim amaçlarıyla ya da bilgi paylaşımı için yapılan değişim ve çalışma ziyaretleri aracılığıyla bir araya gelerek diyalogu devam ettirmektedirler (AB Bakanlığı, 2012: 5).

STD'nin Twitter, Facebook ve YouTube gibi geniş kitlelere erişimi mümkün kılan medya kanalları üzerinden ve resmî web sitesi aracılığıyla sesini duyurarak etkisini artırması, erişimi genişletmektedir. Ayrıca kitapçık, broşür, fotoğraf baskıları, sergi ve poster gibi görsel araçlar, diyalogun tanınmasına katkıda bulunmakta ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır.

Diyalog bülteni, Proje Teknik Destek Ekibi tarafından çıkarılan ve projelerle ilgili bilgileri içeren bir yayındır. STD özelinde içerikler üreten bu yayın üç ayda bir okuyucuyla buluşmakta ve diyalogun anlaşılmasını, tanıtılmasını kolaylaştırmakta önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu STD, aday ve üye ülkeler arasındaki iş birliklerine çok yönlü bir perspektif kazandırmaktadır (Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu, 2007: 9). Bu noktada STD, belirlenen amaçların ötesine geçen, sonuç odaklı bir süreç olarak nitelendirilmektedir (AB Bakanlığı, 2016: 5).

STD'nin etkinliği, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının hem Avrupa Birliği'ndeki benzer kuruluşlarla iletişim kurabilmesine hem de yerel düzeyde güçlü iş birlikleri ve ağlar oluşturabilmesine bağlıdır. Uluslararası iş birliklerinde dil bariyerleri ve mesafelerin oluşturduğu fiziksel sınırlamalar mevcut olsa da STD kapsamında kurulan ortaklıkların büyük bir kısmı (%81), yeni iş birliği olanaklarını değerlendirmeye yönelmiştir (AB Bakanlığı, 2016: 4).

16-18 Ocak 2017 tarihlerinde Antalya'da düzenlenen Ara Dönem Değerlendirme Çalıştayı'nda, STD Dördüncü dönem hibe sahipleri, AB Bakanlığı danışmanları ve MFİB temsilcileri bir araya gelmiştir. Bu toplantıda çoğunlukla Avrupa Birliği'nden bir partnerle iş birliği yapmanın her iki taraf için öğretici ve katkı sağlayıcı olduğu vurgulanmış ve yeni ortaklıkların kurulacağı haberleri verilmiştir

(AB Bakanlığı, 2017: 6). Benzer şekilde STD katılımcılarıyla gerçekleştirilmiş olan röportajda on STÖ temsilcisinden sekizinin projelerini bitirdikten sonra da partnerleriyle yeni iş birlikleri geliştirmeye devam ettiklerini göstermektedir (Cesim, 2018: 112).

Bu çerçevenin içinde ortaya çıkan Sivil Toplum Diyalogunun başlıca sonuçlarından biri, projelerin ötesinde sürekli ortaklıklar oluşturulmasıdır ¹. Böylece çok sayıda sektörde, sivil toplum kuruluşlarının iş birliğiyle yeni girişimlerin ortaya çıkması sağlanmaktadır (AB Bakanlığı, 2012: 4). Bununla birlikte, hedeflenenlerin çok üzerine çıkarak; eğitim, ticaret ve turizm başta olmak üzere birçok alanda iş birliğinin önü açılmaktadır (AB Bakanlığı, 2012). Diyalog projeleri vasıtasıyla bir araya gelen sivil toplum kuruluşları, projelerini bitirdikten sonra dahi iş birliklerini devam ettirmekte, böylece STD'nin etkisi gün geçtikçe artmaktadır (AB Bakanlığı, 2015: 5). Projelerin devamlılığını sağlama konusunda farklı konular üzerine yoğunlaşarak faaliyet gösteren STÖ'lerin çeşitli tavsiyeleri bulunmaktadır.

AB ve Türkiye'den çeşitli organizasyonların katılımıyla hem AB ülkeleri hem de Türkiye genelinde çeşitli etkinlikler yürütülmüştür. STD çerçevesinde hayata geçirilen bu etkinliklerin temel gayesi, vatandaşların birbirlerini tanıyarak sosyal, finansal ve siyasal hayatları hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamak, önyargıları aşmalarını ve ortak bir gelecek için bir araya gelmelerini teşvik etmektir. Türkiye'nin katılımının olumlu katkılarına vurgulayarak daha fazla desteklenmesini ve toplumlar arası dayanışmanın güçlenmesini amaçlamaktadır (CDS, 2024).

Tüm bunların yanında STD projeleri, birey ve kuruluşların bakış açılarını dönüştürmekte, STK'lar arası iş birliklerine zemin hazırlamakta, bilgi noksanlıklarını tamamlamakta ve karşılıklı tanıma süreçlerine katkıda bulunmaktadır. Bunların hepsi Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği yolunda önemli katkılar sağlamaktadır. Bu

¹ AB ve Türkiye arasında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının sürdürülebilirliği, AB tarafından sağlanan mali destekler sayesinde önemli ölçüde desteklenmektedir. Ancak, uluslararası ilişkilerin yürütülmesi için gerekli olan ve özellikle yabancı dil bilgisine sahip personel bulma konusunda bu kuruluşların finansal sınırlamaları bulunmaktadır. Ayrıca yeterli sayıda gönüllü bulunmaması, ilişkilerin devamının ek bütçe gerektirmesi, bürokratik işlemlerin uzun sürmesi, iş yükünün ağır olması ve sivil toplum kuruluşlarına ulaşımın zor olması gibi faktörler sürdürülebilirliği kısıtlamaktadır (Zihnioğlu, 2013: 63,65).

doğrultuda 2010 yılında belirlenen ve toplumsal farkındalık artırma ile kazanımların topluma yayılmasını amaçlayan İletişim Stratejisi, 2014 yılında yeni yöntem ve araçlarla desteklenerek güncellenmiş ve kamuoyu ile paylaşılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2024).

Türkiye'nin yeni Avrupa Birliği Stratejisi, STD'yi içerecek şekilde tasarlanmış olup, Türkiye-AB ilişkilerini ve reform sürecini hızlandırmayı, engelleri daha net kavrayabilmeyi ve yeni iletişim kanalları oluşturmayı amaçlamaktadır (AB Bakanlığı, 2014: 5). Bu stratejinin hayata geçirilmesi, kamuoyunda mevcut önyargıların ortadan kaldırılması, ortak değerler ve hedefler doğrultusunda adımların atılması ve üyeliği pozitif bir çerçeveden değerlendiren kişi sayısının artırılması için büyük önem arz etmektedir.

Yeni Avrupa Birliği Stratejisi, kısa vadede; AB ve Türkiye vatandaşlarını aydınlatmayı, sürekli diyalog mekanizmaları oluşturmayı, toplumun tüm kesimlerinin katılımını teşvik etmeyi, etkili iletişim kurmayı ve sürdürülen faaliyetlerin başarısını sergilemeyi, orta vadede ise; davranış ve algıları dönüştürerek yeniden yapılandırmayı hedeflemektedir (AB Başkanlığı, 2014: 6). Stratejinin asıl amacıysa reformların toplum tarafından benimsenmesi ve her iki tarafın karşılıklı algılarının olumlu yönde iyileştirilmesidir. Bu stratejiyi destekleyen en kritik unsurlardan birinin de hayata geçirilen projeler ve oluşturulan diyaloglar yoluyla şekillendirilen STD olduğu söylenebilmektedir. Bu noktada karşımıza çıkan iletişim stratejisi hem iç hem de dış boyutlarda AB'ye katılım sürecinde sivil toplumu dahil etmeyi ve STD'yi güçlendirmeyi hedeflemektedir.

AB Bakanlığı, Yeni İletişim Stratejisi'ne dayanarak “*Güçlü Bir Sivil Toplum ve Güçlü Bir Türkiye*” misyonu altında, 26 Kasım 2014 tarihinde İstanbul'da ilk diyalog toplantısını icra etmiştir. Bu toplantının ardından çevre sorunlarından kadın haklarına, gençlik kollarından yerel yönetimlere, çeşitli inanç gruplarına ve sivil topluma yönelik hibe imkânlarına kadar pek çok farklı konu başlığında toplantılar düzenlenmektedir (AB Bakanlığı, 2015: 2). İstanbul'da başlayan ve iki binden fazla STÖ temsilcisinin iştirak ettiği ilk toplantının ardından ev sahipliğini Konya-İzmir-Bursa- Antalya ve Adana'nın üstlendiği toplantılar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda ilk altı Sivil Toplum

Diyalogu toplantısında yaklaşık 12 bin STÖ temsilcisinin yer aldığı bilinmektedir (AB Başkanlığı, 2014).

Kısaca özetlemek gerekirse STD toplantılarının temel amaçlarından biri, sivil toplumu AB sürecine entegre etmektir. Bu doğrultuda bu toplantılar kapsamında sivil toplumun önerileri, sorunları ve görüşleri ele alınmakta ve bu, Türkiye’deki STÖ’lerin iç iletişimini güçlendirerek kendileri arasında bir ve ağ oluşturmalarını teşvik etmektedir. Bu bağlamda kadın grupları ve gençlik kolları, üniversiteler, engelli dernekleri, iş dünyası ve yerel yönetimler gibi çeşitli kesimlerden temsilcilerin katıldığı bu toplantılarda katılımcılar, görüşlerini yetkililere doğrudan iletmekte ve STÖ’ler adına oluşturulan destekler hakkında bilgi edinmektedirler (AB Bakanlığı, 2016: 64).

3.5. 2000’lerde Hızlanan AB Gündemi ve STK’lar

Üçüncü bölüme girerken de ele alındığı üzere, 28 Şubat’ı takip eden 2000’ler özellikle büyük bir ekonomik krizin ardından İslam merkezli kimlik siyasetinden ayrıldığını ifade ederek merkez sağa yerleşen AKP’nin iktidara gelişiyle damgalanmıştır. AKP iktidarının ilk yılları AB üyeliği, üyelik sürecinin getirdiği reformların hızlanması ve buna mukabil sivil toplum alanında bir canlanmayla nitelenebilir. Bu reform süreçleri hem reformların hayata geçirilmesi hem de reformların Türkiye özelinde gerektirdiği yasal düzenlemelerin belirlenmesi sürecinde STK’ları birer aktör olarak ortaya çıkaran bir bağlam teşkil etmiştir. Fakat bu görece canlanma ve demokratikleşme döneminde devlet ve devlet organlarıyla STK’lar arasında “kayırmacılık”, “particilik” ve “patronaj” etrafında çeşitli kaygılar da ifade edilmiştir:

Konuyla ilgili olarak dile getirilen başka bir husus da STK’larla ilgili olan devlet ve hükümet organlarının STK’lara aynı mesafede yaklaşan bir algılamaya sahip olmadığıdır. Güç gruplarının STK’larına, devletle yakın ilişkiye sahip STK’lara ve özellikle de mevcut hükümete daha yakın olan STK’lara yönelik *pozitif bir ayrımcılık* yapıldığı ve diğerlerine önyargıyla muamele edildiği ifade edilmektedir... ..Bu yüzden de STK’ların çoğu devleti güvenilir bulmamakta ve bu doğrultuda da devletle iletişim kurulamayacağını düşünmektedir. (YADA, 2005: 18)

Doğrusu burada da Türkiye’de bir tür gelenek olan ve daha önce de dikkat çekilen himayeciliğin siyasi seçkinler bakımından bir örneği görülmektedir. Özellikle İslam kimliği etrafında ve AKP hükümetine yakın konumlarda konumlanan sivil toplum örgütleri, zaman zaman STK’ların sahip olması gereken demokratik zemini ve özerkliği yitirecek ölçüde himayeci ilişkilere girebilmişlerdir. Bir tarafta özerkliğin yitimi olarak ortaya çıkan seçkinli himayecilik, “karşıt” tarafta ise desteklerden menedilme, dikkate alınma, bürokratik güçlüklerle engellenme gibi çeşitli biçimlerde dışlanma olarak tezahür edebilmiştir. Fakat yine de mevzubahis AB süreci pek çok açıdan birçok STK için umutlu bir süreç ve olumlu beklentilerin canlı olduğu bir bağlam olarak cereyan etmiştir:

Avrupa Birliği yolunda son zamanlarda yaşanan gelişmeler ve yapılan reformlar STK’lar arasında iyimserlik oluşmasına ve bazı STK’ların Türkiye’nin AB’ye girmesine politik olarak karşı çıkmasına rağmen, sivil toplum dünyasının genel görüntüsü söz konusu süreçler konusunda iyimser görünmektedir. Aslında yaptığımız görüşmelerin pek çoğunda katılımcılar AB sürecinin devleti demokrasi, sivil özgürlükler ve insan hakları yolunda ılımlı hale getireceğine yönelik beklentilerini ya açıkça ya da zımnen ortaya koymuştur. (YADA, 2005: 35)

Yine aynı metne göre söz konusu beklentiler şunlardır:

1. STK’ların yetkilendirilmesi;
 2. STK’ların hem yerel hem de ulusal düzeydeki karar alma süreçlerine dahil edilmesi;
 3. Sivil toplumun dördüncü güç haline getirilmesi;
 4. Sivil çevredeki örgüt içi ilişkilerin geliştirilmesi;
 5. Bağımsız sivil kuruluşların kendi çalışma alanlarındaki yeni güç odağı olarak yer alması;
 6. Sivil kuruluşların bağımsızlığı, STK’ların yasama ve yürütme süreçlerine dahil edilmesi;
 7. Ceza kanunu ve medeni kanun gibi temel kanunlarda reform yapılması;
 8. Devletin sivil kuruluşlara yönelik önyargılarının ortadan kaldırılması.
- (YADA, 2005: 35).

Bütün bu beklentiler göstermektedir ki, STK’lar AB üyeliği ve demokratik reformlar sürecinde kendilerini demokratik konsolidasyon etrafındaki eğilimlere yakın

bir yerde konumlandırmaktadır. Yani, STK'lar AB sürecini bir bütün olarak STK'ların demokratikleşmeyi ileri taşıyabilecekleri bir süreç olarak da görmektedir. Fakat burada en az bunlar kadar temel bir beklenti AB sürecinin bir parçası olarak doğrudan mali hibe yardımlarının gelecek olmasıdır. AB'ye katılım sürecinde STK'lara mali hibelerin yapılması öngörülmüştür ve bu öngörü yukarıda betimlenen kaynaklar darboğazı karşısında bir çıkış yolu açılacağı umudunu arttırmıştır (YADA, 2005: 36).

3.5.1. Avrupa Birliği Bağlamında Sivil Topluma Yaklaşım

Sivil toplum, Avrupa Birliği'nin demokratik yapısında ve vatandaşların aktif olarak katılması gereken süreçlerde hayati bir rol üstlenmektedir. Savunuculuk ağlarından sivil toplum kuruluşlarına dek bu yapılar, hükümet ile halk arasında köprü vazifesi görmekte ve Avrupa Birliği'nin yönetim modelinde demokrasiyi temel alan bir yaklaşım benimsemektedir. Vatandaşların karar verme süreçlerine doğrudan dahil olmaları, işlerli kamu yönetimlerinin olmazsa olmazıdır. Bu bağlamda sivil toplum, çeşitli etkileşimler kurulmasını kolaylaştırmakta ve vatandaşların yönetim süreçleri üzerindeki düşüncelerini ve kaygılarını ifade etmelerine olanak sağlamaktadır. Bu kapsayıcı yaklaşım, kararların halkın katılımıyla ve onayıyla alınmasını temin etmekte ve demokratik değerleri pekiştirmektedir. Bununla birlikte sivil toplum, vatandaşların hem siyasi bilincini hem de sivil bilgi birikimini artırarak Avrupa Birliği politikalarını ve kurumlarını bölgesel ve global düzeyde anlamalarını desteklemektedir (Tutar vd., 2012: 441).

Sivil toplum, kamuoyunu temsilen sosyal, çevresel ve insan hakları gibi çeşitli konularda savunuculuk yapmakta ve topluma değer katmayı amaçlayan eylemleri desteklemektedir. Bu bağlamda STÖ'ler çeşitli konularda araştırmalar yaparak, yenilikçi önerilerde bulunarak ve politika yapıcıları etkileyerek politik süreçlerin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Söz konusu kuruluşlar, vatandaşların ihtiyaçları ile toplumun genel kamu yararına hizmet eden politikaların benimsenmesi arasındaki uçurumu doldurmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2020).

AB, politika oluştururken ve yürütürken sivil toplum kuruluşlarından düzenli olarak görüş talep etmektedir. Bu iş birliği sayesinde uygulanan politikalar, toplumun

farklı bakış açılarını ve çıkarlarını temsil eder biçimde şekillenmekte ve böylece hem etkinliğini hem de meşruiyetini artırmaktadır. Bu şekilde sivil toplumun katılımı, AB'nin karmaşık problemleri çözme yeteneğini güçlendirerek vatandaşlarına daha iyi sonuçlar sunma imkânı sağlamaktadır. Öte yandan Slovakya ve Çek Cumhuriyeti gibi ilk IPA ülkelerinde AB'nin sivil toplum desteklerinin günümüzdeki kadar güçlü olmadığı görülmektedir (Yatkın, 2008: 31). Gerçekten de AB'nin Balkanlar'daki kurumsal destek ve prosedürleri, bu hükümetlere sivil toplumun operasyonel yeteneklerini daha da kısıtlama şansı vermiştir. AB'ye üyeliği bulunan ülkeler sivil toplumun gelişimini benimserken, AB'nin bu yöndeki müdahalesi, hükümetlerin sivil toplumu daha da kısıtlamasına yol açmıştır (Kutter ve Trappmann, 2010: 56).

Programın başlangıç dönemlerinde ilerlemeyi denetlemekle görevli yönlendirme komiteleri sıklıkla sivil toplum temsilcilerini dışlamış ve bu durum, bu bağlamdaki müzakereleri büyük ölçüde işlevsiz hale getirmiştir. Ayrıca sivil toplumun mevcut durumu, AB uyum süreçlerinin ulusal yasalara entegrasyonu sırasında dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte sivil toplumun ilerleyici hareketleri engellenmiş ve bölgesel düzeyde işlevsiz kılınması söz konusu olmuştur. AB'nin getirdiği yeni yönetim modeli, sivil toplumun yönetilmesi ve izlenmesi açısından hükümetleri yanıltarak sadece AB destekli STÖ'lere yardım sağlama eğiliminde olmuş; diğer sivil toplum unsurlarını ise büyük ölçüde göz ardı etmiştir (Kutter ve Trappmann, 2010: 57).

Avrupa Birliği'nin üyelik sürecinde merkezi hükümet organları odaklı işlemler yürütülmekte olup sivil toplum örgütlerinin desteklenmesi amacıyla çeşitli yardım mekanizmaları da geliştirilmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa Birliği, katılım öncesindeki ülkelerdeki sivil toplum kuruluşlarını finansal olarak destekleyen kapsamlı bir yöntem benimsemekte ve bu kuruluşların etkin bir şekilde çalışmalarını sürdürebilmeleri için ilgili yönetim birimleri nezdinde lobi çalışmalarına girişmektedir. Bu bağlamda hedef ülkelerdeki yasal ve yönetsel değişikliklere odaklanan AB, sivil toplum kuruluşlarını güçlendirebilir ya da zayıflatabilir potansiyelde uygulamalar geliştirmektedir. Ayrıca modernizasyon ve daha şeffaf bir yönetim anlayışı doğrultusunda atılan adımlarla bu kuruluşlara dolaylı destek

sağlanarak kendi çalışma alanlarındaki sorunları ele almalarına imkân tanınmaktadır (Kutter ve Trappmann, 2010: 56-57).

Bütün bu uygulamalarla beraber sivil toplum, Avrupa Birliği içerisinde sosyal entegrasyonun sağlanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bu noktada sivil toplumun, karşılıklı anlayış ve kültürel çeşitliliğe duyulan saygıyı artırarak çeşitli topluluklar arasında iş birliği ve dayanışmayı teşvik ettiğini söylemek mümkündür. STÖ'ler ise toplum bazlı girişimler aracılığıyla eşitsizlikleri azaltmakta ve marjinal grupları desteklemek için aktif faaliyet göstermektedirler. Ayrıca kapsayıcı politikaları savunarak ve sosyal adaleti öne çıkararak ayrımcılık, sosyal dışlanma ve yoksulluk gibi acil toplumsal sorunları da ele almaktadırlar.

Dolayısıyla sivil toplumu, Avrupa Birliği'nin demokratik yapısının temel bir unsuru olarak kabul etmek mümkündür. Sivil toplum kuruluşlarının politika oluşturma, sosyal uyum, şeffaf yönetim ve vatandaş katılımı süreçlerine yönelik katkıları, daha hesap verebilir, açık, duyarlı, anlaşılabilir ve kapsayıcı bir Avrupa Birliği'nin şekillendirilmesinde büyük değer taşımaktadır. Bu noktada AB bölgesel ve küresel karmaşık zorlukları ele alırken canlı ve etkin bir sivil toplumun desteklenmesi, tüm vatandaşlar için refah dolu bir Avrupa'nın inşa edilmesinde vazgeçilmez olmaya devam etmektedir.

3.5.2. AB'de Sivil Toplum Kuruluşları

Avrupa Komisyonu, 2000 yılında bir tartışma belgesi aracılığıyla STÖ'lere dair uzun vadeli ilkelerini ve bu sektöre olan bağlılığını açıklamayı hedeflemiştir. Söz konusu belge kapsamında komisyona üyeliği bulunan ülkelerdeki STÖ'lerin tanımı ve düzenlemesi için çeşitli yasal standartlar belirlenmiş ve STÖ'lerin genellikle uymakta olduğu bazı ortak nitelikleri sıralanmıştır. Söz konusu nitelikler Avrupa Komisyonu tarafınca şu şekilde ifade edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2000):

- STÖ'ler bireysel çıkarlar için kurulmamıştır.
- STÖ'ler gönüllü temeller üzerine inşa edilmiştir.

- STÖ'ler geçici ya da gayri resmi gruplardan farklı olarak belirli bir resmi veya kurumsal yapıya sahiptirler.
- STÖ'ler başta devlet olmak üzere çeşitli kamu kurumlarına, siyasi partilere ya da ticari işletmelere bağlı olmaksızın faaliyet göstermektedirler.
- STÖ'ler kendi amaçlarına ve değerlerine hizmet etmemektedirler.

AB Anlaşması'nın 2. maddesi çerçevesinde sivil toplum üyeleri, AB ile AB'ye üyeliği bulunan ülkeler tarafından benimsenen değerlerin uygulamaya alınmasında kritik bir görev üstlenmektedir. Sivil toplumun temel rollerinden olan bu görevi, AB anlaşmalarının sivil diyaloga ve sivil toplumun katılımına verdiği önem ile vurgulanmaktadır (AB Antlaşması Madde-11 (2) ve AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma Madde-15 (1)).

Avrupa Birliği'nin temel hakları destekleme ve koruma faaliyetlerine yol gösteren güncel politika dokümanları, AB'nin Temel Haklar Şartı'nın etkinleştirilmesine dair AB Stratejisi ve ırkçılığa karşı mücadelede yer alan sektörel eylem planlarını içermektedir. Bu dokümanlar, temel hakların ilerletilmesinde öncü roller üstlenen bağımsız ve aktif sivil toplumu farklı yollarla atıf yapmaktadırlar (European Union Agency for Fundamental Rights, 2021: 13).

Avrupa Komisyonu tarafınca belirtildiği üzere sivil toplum kuruluşları, özellikle yoksullukla ve sosyal dışlanmayla mücadele etmede sosyal alanın temel unsurlarını teşkil eden bir hal almışlardır. Bununla birlikte AB'nin stratejilerinin ve faaliyetlerinin daha iyi yerine getirilmesini sağlamak amacı doğrultusunda devlet yetkilileriyle kesintisiz bir iletişim içinde bulunmaktadır. Bu noktada karşımıza çıkan Avrupa 2020 Stratejisi, sürdürülebilir, kapsayıcı ve akıllı bir büyümeyi hedeflemekte olup AB kurumlarıysa hem bölgesel hem de ulusal yönetimlerle Avrupalı ortaklar arasında iş birliği kurmaktadır. Söz konusu komisyon da bahsi geçen iş birliklerini Avrupa seviyesinde güçlendirmeyi bir öncelik olarak belirlemektedir (Yıldırım, 2014: 99).

Avrupa Platformu kapsamında “Yoksulluğa ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Avrupa Platformu” bünyesinde gerçekleştirilen AB Paydaş Diyaloğu, sosyal konular başta olmak üzere istihdam ve kapsayıcılık konularında Avrupa düzeyinde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarıyla sosyal aktörleri, AB’nin kurum temsilcileriyle diğer uluslararası organizasyonların yetkililerini, bölgesel, yerel ve ulusal otoritelerin temsilcilerini ve sosyal dahil edilme meseleleri üzerine çalışan düşünce kuruluşlarıyla vakıfları ortak bir paydada birleştirmektedir (Van Hove, 2022: 48).

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin CM/Rec(2018)11 sayılı Tavsiye Kararı, Avrupa’da sivil toplum sektörünün korunmasını ve desteklenmesini güçlendirme gereğini dile getirmektedir. Bu karar, AB üyeliği bulunan ülkelerin STÖ’leri başta olmak üzere insanların temel hak ve özgürlüklerinin savunuculuğunu amaç edinen kişiler adına uygun kamusal ve siyasal ortamların oluşturulmasının önemli olduğunu altını çizmektedir. Bahsedilen türden bir ortamın yaratılması hem sivil toplum kuruluşlarının hem de diğer hak savunucularının faaliyetlerini serbestçe sürdürebilmelerine imkân tanıyacaktır.

Sivil topluluğun etkin ve dinamik bir şekilde var olması, aynı zamanda Avrupa Birliği’nin global düzeyde insan hakları politikalarının bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda 2021 yılına gelindiğinde Avrupa Birliği Konseyi, insan hakları müdafileri ve STÖ’lere olan desteğini tazeleyerek sivil toplum adına daha işlevsel bir ortam oluşturma yönünde taahhüdünü güçlendirmiştir. (European Union Agency for Fundamental Rights, 2021: 5). Aynı şekilde AB insan hakları savunucuları ile ilgili yönergelerin de Avrupa Birliği’nin bu alandaki eylemlerini geliştirmek adına pratik öneriler sunduğu görülmektedir fakat burada kritik olan husus, teorik olarak desteklenen bu eylemlerin pratikte hayata geçirilmesidir.

Kısacası Avrupa Birliği’nin sivil toplumla bağ kurmasının başlıca yollarından biri sivil diyalog çalışmalarıken diğeri ise sivil toplum kuruluşlarına sağladığı fonlardır. Sivil diyalog, başta sivil toplum kuruluşlarının Avrupa Birliği düzeyindeki katılımlarını ve Avrupa Birliği vatandaşlarının seslerinin duyulmasını desteklemektedir. Sivil toplumun ulusal, bölgesel ve Avrupa düzeylerindeki çalışmalarını destekleyen önemli bir araç olarak ise AB fonları gösterilebilmektedir.

3.5.3. Türkiye’de Sivil Toplumun AB ile İlişkilerdeki Rolü

Türkiye’nin Avrupa Birliği ile bağları, ülke içerisindeki sivil toplum üzerindeki baskılardan derin bir şekilde etkilenmektedir. Bu durumda Türkiye devlet uygulamaları, insan haklarına ve demokrasi normlarına zarar verdiği yönünde eleştirilmekte ve sivil toplumun ilerlemesine engel olarak görülmektedir (Rudaw, 2022: 23). Ancak, Türkiye’de arzu edilen gelişim hızı sağlanamamış olsa da kararlı bir iş birliğinin sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu noktada Avrupa Birliği, çeşitli konularda finansal destekler sunarak ve politik diyaloglar kurarak Türk sivil toplumuna yardımcı olmaya çalışmaktadır (Çetin, 2023: 123). 2004 yılında mevcut gidişat hakkında bilgiler içeren ilerleme raporu ve 2005 yılında sivil toplumun güçlendirilmesine dair bir raporun yayınlanması, AB’nin bu tutumunun somut göstergeleri olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında sivil toplum, Türkiye’nin Avrupa Birliği ile olan ilişkilerinin yanında insan hakları ve demokrasi alanında da önemli destekler sağlamaktadır.

Son otuz yıl içerisinde Avrupa Birliği ile gerçekleştirilen kapsamlı ilişkilere odaklanıldığında bu ilişkinin, Türkiye’nin sivil alanını doğrudan ve dolaylı yollarla etkilediğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte Avrupa Birliği’nin demokratikleşme sürecinde sivil topluma yaptığı vurgu, örgütlenme ve toplanma hürriyetini, 2000’lerin başında gerçekleştirilen yoğun reform döneminin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Bu yenilikçi sürecin devamında bu yöndeki iyileştirmelerin 2010’lar itibarıyla yavaşlamış olduğu gözlenmekte ve pek çok meselenin yarım kalmış olduğu veyahut da hiç değerlendirilmeye alınmadığı ifade edilebilmektedir. O tarihlerden günümüze daha yakın tarihlere gelindiğinde Avrupa Birliği’nin, Türkiye’deki demokratik yapıya ilişkin eleştirilerde bulunduğu gözlenirken AB’nin Türkiye üzerindeki etkisinin azalmaya başladığı ve bununla birlikte de çeşitli haklara odaklanan savunuculuk faaliyetlerine daha az tolerans gösterildiği aktarılmaktadır (Zihnioğlu, 2019: 33).

Çalışmanın önceki başlıklarında da değinildiği üzere, 1980 askeri müdahalesi sonrasında 1983 yılında iktidara gelen Turgut Özal, liberal politikalarını uygulayarak serbest piyasa ekonomisine destek vermiş ve uluslararası ticareti teşvik etmiştir. Bu

süreçte uluslararası firmaların Türkiye’deki varlıklarının gerekliliği ve önemi artmıştır. Aynı zamanda Türkiye’nin uluslararası kurumlarla olan ilişkilerini güçlendirmeyi amaçlayan bu dönemde Avrupa ile uyumlu bir yönelimin sağlanması adına çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin en belirgin örneği, 1987 yılında gerçekleştirilen Avrupa Birliği’ne üyelik başvurusudur. Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üye olma isteği, gerçekte AB’nin kuruluşundan itibaren süregelmektedir (AB Başkanlığı, 2023). Lakin bu yöndeki müzakereler, yalnızca ortaklık anlaşmaları ve Türkiye’nin karşılaştığı darbeler, demokratik zorluklar ve finansal problemlerle kısıtlanmaktadır.

Türkiye’nin AB’ne üyelik başvurusu yapmasından sonra Avrupa Konseyi, bu başvuruya yönelik bir görüş bildirilmesi kararı almıştır. Önceki dönemlerde aynı şekilde başvuru yapan Fas’ın başvurusunun, ülkenin Avrupa’da bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmesi göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’nin başvuru şartının sağlandığı söylenebilmektedir. Ancak Türkiye de AB üyeliği kazanamamıştır. Buna rağmen AB ile oluşturulan etkileşimlerin güçlendirilmesiyle de her iki tarafın ilgisi bu ilişkiye kaymıştır.

Avrupa Birliği’nin teknik ve siyasi yapıları, gümrük birliğinin zamanında uygulanabilmesi için alınan tedbirlerle birlikte düzenlenmeye başlamıştır. 1990 yılında Avrupa Komisyonu tarafından ilan edilen, “Matutes Paketi” adıyla tanınan iş birliği paketi, Yunanistan’ın itirazları nedeniyle Avrupa Konseyi’nde onaylanamamıştır. Bu durumlar karşısında Türkiye, Avrupa Topluluğu ile öngörülen gümrük birliğini tamamlamayı kararlaştırmıştır. 1994 yılında başlatılan müzakereler, 6 Mart 1999 tarihinde Türkiye-AB Ortaklık Konseyi’nde sonuçlandırılmıştır. Gümrük birliği yürürlüğe girdikten sonra ise Türkiye, Avrupa Birliği’nden ithal edilen sanayi mallarına yönelik tüm vergileri ve gümrük vergilerini ortadan kaldırmıştır. Bu doğrultuda Avrupa Komisyonu tarafından 16 Temmuz 1997 tarihinde yayımlanan Gündem 2000 raporunda Türkiye, genişleme süreci dışında tutulmuştur. Aynı gün Gündem 2000 raporu ile birlikte komisyon, Türkiye ile ilişkilerinin iyileştirilmesine yönelik bir bildiri yayımlamasına giderek Türkiye’nin genişlemeye uyumlu olduğunu tekrardan onaylamış ve ticari hizmetlerin serbestleştirilmesinden tüketici haklarının

gözetilmesine kadar geniş bir yelpazede Türkiye’yi üyelik vizyonunda sabitlemeyi amaçlayan bazı öneriler sunmuştur (Bürgin, 2021: 46).

Avrupa Birliği ile Türkiye arasında oluşturulan etkileşimler kompleks yapılı bir yapıya sahipken, Mart 2001’de Avrupa Konseyi tarafından oluşturulan “Katılım Ortaklığı”, Türkiye’ye destek olmak amacıyla bir çerçeve sunmuştur. Bu ortaklık döneminde Türkiye’nin sivil alanı “Katılım Ortaklığı” sayesinde daha da genişlemiştir. 2001 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile propaganda ve toplantı yürüyüşleri düzenleme hakkını sınırlandıran bazı önlemler kaldırılmış, ancak bu hak “suçun önlenmesi, kamu düzeni, genel ahlak, milli güvenlik, genel sağlık veya diğer bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması” gerekçeleriyle ve yasal düzenlemelerle sınırlanmıştır. Uyum Paketleri aracılığıyla Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu kapsamında yapılan çeşitli değişikliklerle toplantı hakkı aşamalı olarak genişletilmektedir (Zihnioğlu, 2019: 52).

1999 yılında Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne aday olma statüsü elde etmesinden sonra, 2005 yılına kadar önemli düzeyde reformlar icra edilmiş ve AB’ye entegrasyon sürecine önemli katkılar sağlanmıştır. 2004 yılında gerçekleştirilen reformlardan bir tanesi, Dernekler Kanunu’nun kabul edilmesidir. Bu kanunla birlikte Türkiye’deki derneklerin yabancı derneklerle ilişkiler kurabilmesi için zemin hazırlanmış ve dernekler, siyasi kuruluşlar olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır (Dernekler Kanunu, 2004).

2005 yılında gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi sonrasında Türkiye, resmi olarak Avrupa Birliği ile katılım müzakerelerine başlamış olup aynı zaman zarfında Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi’nin yayımlanması söz konusu olmuştur. 2005 ile 2013 yılları arasında müzakerelerin fasıllarından bazılarında ortaya çıkan çeşitli meseleler (Kıbrıs Sorunu, üye devletlerin bazıları tarafından oluşturulan siyasi engeller, güvenlik meselesi, Doğu Akdeniz Sorunu ve 2011 Arap Baharı sonrası dinamikler) Avrupa Birliği ile Türkiye arasında kurulan ilişkileri gerilimli bir hale getirmiş ve müzakerelere zarar vermiştir.

2012 yılında Türkiye ile Avrupa Komisyonu arasında iki yıl süreyle yürütülecek olan Pozitif Gündem süreci başlatılmıştır (Avrupa Birliği Başkanlığı,

2020). Ayrıca 2011'deki Arap Baharı sonrası Türkiye'ye yönelik göç dalgası, 2013'ten bu yana AB ve Türkiye arasındaki görüşmelerde öne çıkan güvenlik meselelerinden biri haline gelmiş ve bu bağlamda sınır güvenliğine özel önem atfedilmiştir. Avrupa Birliği'nin demokratik sivil toplum yapısını destekleme amacı, Türkiye'deki sivil toplum örgütlerinin sayısının artmasına katkıda bulunmuştur. AB'nin bu kuruluşlara sağladığı teşvikler, Türkiye'deki demokratik süreçlere önemli katkılar sunarken, sivil toplum yapısının evriminde de belirleyici olmuştur. İkili ilişkilerin güçlendirilmesi bağlamında özel sektörün devamlılığı sağlanmış ve AB'nin iş dünyasına olan pozitif etkileri artış göstermiştir. Bu kapsamda Türkiye iş dünyasının önde gelen kuruluşları, AB normlarına uyum sağlamak ve ülke genelinde geçerlilik kazandırmak amacıyla hem içeride hem de dışarıda lobi faaliyetlerini sürdürmektedir (Öniş ve Bakır, 2017: 57).

Türkiye'de Avrupa Birliği tarafından desteklenen çeşitli STÖ programları 2002 yılı itibarıyla etkin bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda ilk etapta 2002 yılında Sivil Toplum Destekleme Programı hayata geçirilmiştir. Bunun ardından Avrupa Birliği, 2005 yılında Sivil Toplum Diyaloğu başlatarak bir dizi proje yürütmüştür. 2011 yılı itibarıyla ise çevre ve iklim ile toplumsal cinsiyet konularında projeler geliştirilmekte ve bunların sayısı hızla artmaktadır. Tüm bunların bir neticesi olarak Avrupa Birliği, yerel ve ulusal seviyede sivil girişimlere ve sivil toplum kuruluşlarının yetenek ve kapasitelerinin artırılmasına büyük bir önem atfetmektedir (Çepel, 2013: 35).

2008 yılında yürürlüğe giren ve 2011'de değişikliğe uğrayan Vakıflar Kanunu, AB ile Türkiye arasındaki sivil toplum ilişkilerini geren ve gerileten önemli faktörlerden biridir. Bu kanun, Türkiye'de örgütlenme özgürlüğü alanında yeni bir gelişme oluşturmakla beraber, bu adımın gecikmiş olduğu kabul edilmektedir. Türkiye, özellikle uygulamada zorluklara neden olan pek çok sivil toplum meselesini yarım bırakmış veya hiç değerlendirmeye dahi almamıştır. Bu noktada beliren ana sorun, sivil toplum için kapsayıcı bir hukuki çerçevenin bulunmamasıdır. Özellikle Vakıflar Kanunu'nda sivil toplum veya STK tanımının olmaması, uygulamada belirsizliklere yol açmaktadır. Ayrıca genel bir sivil toplum stratejisi veya politikasının

eksikliği de vardır. 64. Hükümet'in 2016 Yılı Eylem Planı'nda Sivil Toplum Yasası'nın 2016 yılının sonuna kadar tamamlanması öngörülmekteyken, bu hedefin henüz tam olarak sağlanmamış olması, şüphesiz ki AB-Türkiye ilişkileri açısından bir engel teşkil etmiştir (Zihnioğlu, 2019: 39).

Tarih boyunca ikili ilişkiler çerçevesinde Avrupa Birliği'nin belirlediği siyasi şartlar, Türkiye'nin üye olma yolculuğunun en zorlu bölümlerinden birini oluşturmuştur. Özellikle 2013 yılından sonra yaşanan olaylar, Türkiye'yi merkeze alan demokrasi ve insan hakları konusunda eleştirilerin yoğunlaşmasına sebep olmuş ve bu durum, Türkiye ile AB arasındaki pek çok alandaki iş birliğine olumsuz yansımıştır.

Türkiye'de faaliyet gösteren STÖ'ler, AB mevzuatı ve fonlarının sağladığı destekle kurumsal yapılarını sürdürmekte ve kurumsal kapasitelerini artırmaktadır. Aynı zamanda ciddi bir çalışma disiplini ile STÖ'lerin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde etkili olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), Türkiye'nin AB üyelik sürecinde önemli bir rol oynayan STÖ'lerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik süreci yalnızca bir devlet stratejisi olarak kalmamakta, aynı zamanda toplumsal bir yenilenme ve evrilme süreci olarak da değerlendirilmektedir (Tosun, 2007: 25). Avrupa entegrasyon politikalarının merkezinde yer alan STÖ'ler, Türkiye açısından bu süreçte hayati bir öneme sahiptir. Zira AB, 1990'ların başları itibarıyla devlet dışı aktörlere yoğun yatırımlar yapmakta ve bu durum, Avrupa Birliği'nin aday ülkelere biçtiği değeri ve sivil toplum anlayışını ön plana çıkarmaktadır (Aslan, 2010: 41). Bu bağlamda 31 Temmuz 2006 tarihinde Sivil Toplum Diyaloğu ve Kültür Hareketi Programı hayata geçirilmiştir. Ertesi yıl ise sivil toplumun desteklenmesine yönelik bir hibe programı başlatılmıştır. Belirtildiği üzere STÖ'ler aracılığıyla AB ile ilişkilerin geliştirilmesi, demokratikleşme sürecinin güçlenmesini hedeflemektedir.

Türkiye, liberal uluslararası topluluk içerisinde demokratik bir kültüre sahip olan ülke olarak yer almakta ve Avrupa Birliği ile entegrasyon sürecinin sürekliliğini sağlamak adına çeşitli programlar kapsamında iş birliği yapmaktadır. 8 Ekim 2021 tarihinde, AB ile Türkiye arasında gerçekleşen sivil toplum diyaloğunun altıncı

dönemi ve sivil toplum destek programının üçüncü dönemi başlamıştır. Açılısta Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Avrupa Birliği Başkanı Kaymakçı, Türk sivil toplum kuruluşlarının enerji ve ticaret başta olmak üzere Avrupa Birliği ülkelerinde 529 projeyi hayata geçirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Türk hükümetinin bu süreçte sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerine 67,6 milyon Euro'luk mali katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Bu noktada Kaymakçı, sivil toplum kuruluşlarını Avrupa Birliği sürecinin temel taşı olarak nitelendirmektedir (Akman, 2020: 56).

Çalışmanın bu bölümünde vurgulanan, STÖ'lerin demokratik kültürün öz yapıtaşlarından biri olmasıdır ve bu bağlamda Türkiye'deki devlet dışı organizasyonların Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecindeki katkılarının daha net bir biçimde anlaşılacağı düşünülmektedir. Bu noktada 2021 yılında Avrupa Birliği tarafından hayata geçirilen sivil toplum destek programı önem arz etmektedir. Türkiye'deki STÖ'ler, demokratik ilkelerin kendilerine yer edinebilmeleri adına gereken şartların sağlanması ve bu yolla Avrupa Birliği üyelik sürecine uygun politikaların ortaya konulması hususunda önemli roller üstlenmektedirler (Tutar vd., 2012: 443).

Çalışmanın bu başlığında ifade edildiği üzere, Türkiye'deki STÖ'lerin Avrupa Birliği'nden fonlar alarak projeler geliştirmeleri, Avrupa standartlarına ulaşmak adına Türkiye için bir olanak sunmaktadır. Bu iş birliğinin dışında Türkiye'deki bazı STÖ'ler, Avrupa Birliği üyelik sürecini izleyerek bir değerlendirme yapmışlardır. Bahse konu değerlendirme hem AB hem de Türkiye tarafından dikkate alınmış ve gereken reformların yapılmasına katkı sağlamıştır. Ek olarak bu aşamada STÖ'ler, Türkiye'yle AB arasındaki diyalogun kurulması bağlamında da etkin rol oynamaktadırlar. Bu tür bir diyalog ortamının yaratılması, Avrupa Birliği-Türkiye arasındaki etkileşimlerin güçlenmesini sağlayarak ilişkilerin etkili bir şekilde sürdürülmesine imkân vermiştir (Yatkin, 2008: 46). Diyalogun geliştirilmesi konusunda görev alan STÖ'lere örnek verilecek olursa, Türkiye Avrupa Vakfı'nın diyalog geliştirmede etkili olduğu söylenebilirken; değerlendirme ile ilgili olarak da Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı'nın etkinlik gösterdiği söylenebilmektedir.

Sivil toplum örgütlerinin sağlam bir demokrasi için temel unsurlar olduğu kabul edilmekte ve bu kuruluşların hem siyasi hem de hukuki desteklere ihtiyaç duyduğu bilinmektedir. Bu örgütler için gerekli olan hak ve özgürlükler ise onların elverişli bir ortamda faaliyet göstermelerini kolaylaştırmaktadır (Tosun, 2007: 46). Türkiye’de sivil toplum faaliyetleri, tarih boyunca pek çok evreden geçerek göze çarpan bir gelişme kaydetmiştir. 2000’li yıllarla birlikte bu kuruluşlara olan ilgi artış göstermiş ve onlar da liberal demokrasilerdeki benzerleri gibi işlemeye başlamışlardır. Fakat bu ilerlemelere karşın sivil toplum örgütlerinin karşısında halen çeşitli engeller mevcuttur (Başkaya, 2011: 68). Türkiye’deki STÖ’lerin yüzleşmekte olduğu en büyük sorunlardan biri yasal zorluklar ve engellerdir.

Toplumsal hadiseler, özellikle askeri müdahaleler, sivil toplum yapılarını derinden etkilemiş ve bu yapıların evriminin önünde zorluklar teşkil etmiştir. STÖ’ler ve hukuki evrim üzerine bir değerlendirme yapılacak olursa 1971 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişikliğinden başlamak daha doğru olacaktır. Toplumun ve hukuk düzeninin taleplerini karşılayamayan mevcut ortaklıklar kanunu, 1972 yılında kabul edilen 1630 sayılı Ortaklık Kanunu ile değiştirilmiştir. Bu yeni kanun, derneklerin sayısının artmasını ve reformist niteliklerin ilerlemesini sağlamıştır. Ancak zamanla yeni açıklar ve yetersizlikler meydana gelmiştir (Sağlam, 2002: 53).

1630 sayılı Ortaklık Kanunu’nda yapılan düzenlemelerle 18-20 Aralık 1973 tarihlerinde bazı yönetmelikler geçersiz kılınarak dernek kurma üzerindeki kısıtlamaların artırılması yönünde düzenlemeler yapılmıştır (Yasama, 2004). Söz konusu düzenlemeyle öğrencilere dernek kurma yetkisi verilmemiş, bu şekilde kurulan derneklerin kapatılması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda yetkililere uygulanan kısıtlamalar da genişletilmiştir. Meslek grupları ve sendikaların siyasi toplantı ve seminer yapmaları yasaklanmış, bazı gazeteler kapatılmış veya toplatılmış, gazete bünyesinde yazı yazan yazarlar tutuklanmıştır. Devletin gücü derneklere daha yoğun denetimler uygulanmasını sağlamış ve merkezi bir denetim organının kurulması öngörülmüştür. Bu öngörüyle de derneklerin beyannameleri ertelenebilecek veya engellenebilecektir. 19 Şubat 1980 tarihli ve 2261 sayılı Kanunun gerekçesinde, 1961

Anayasası ile tanınan temel hak ve özgürlüklerin sınırsız kullanımının yetersiz olduğu ifade edilmiş ve bu alanda yeniden düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.

Aynı zamanda söz konusu dönemdeki 12 Eylül 1980 askeri müdahalesiyle tüm iletişim hatları kesintiye uğramıştır. Darbenin ardından kurulan yeni yönetim, 1961 Yasası'nın tanıdığı hakları kötüye kullanan ve bozguncu eylemler içinde bulunan topluluklara karşı, yasalara oldukça sınırlayıcı ve olumsuz yeni düzenlemeler eklemiştir. 1982 Anayasası, katılımcılığı daha arka plana atan bir politik düzeni, yani depolitizasyonu amaçlamaktadır. Bu yüzden de 1982 Anayasasının hükümleri oldukça katı kuralları içermektedir. 1980 ila 1983 yılları arasında Milli Güvenlik Kurulu'nun egemen olduğu dönemde dernek kavramı adeta unutulmuş gibi görünmektedir; ancak 1990'larla birlikte bu durum değişmeye başlamıştır. 1995'te Anayasa'nın 33. maddesinde yapılan değişiklikle kısıtlayıcı hükümlerden bazıları anayasal desteğini yitirmiştir. Buna karşın bu değişiklikleri tamamlayacak uyum yasaları, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsü kazanması ve uzlaşma süreci başlamasına kadar çıkarılmamıştır. Avrupa Topluluğu ile olan ilişkiler çerçevesinde 1982 Anayasası'nın bazı kısıtlayıcı hükümleri değiştirilmiştir. 2908 sayılı Dernekler Kanunu sırasıyla 1988-1991-1997 yıllarında olmak üzere üç defa revize edilmiştir; fakat bu değişikliklerin diğer yasalara yansıtılamamasından kaynaklı olarak mevcut sorunların devam ettiği görülmektedir. Buna örnek olarak 1997'de gerçekleştirilen bir düzenleme ile derneklerin sendikalar, meslek örgütleri ve siyasi partiler ile mali ilişkiler kurma yasağı kaldırılmış, ancak Siyasi Partiler Yasası'nda böyle bir hüküm olmadığından bu alanda bir değişikliğe gidilememiştir. STÖ'ler üzerinde yoğun bakılar yaratan bu yasaklara ve kısıtlamalara rağmen çevre örgütlerinin, dini derneklerin ve kadın örgütlerinin sayısında artış görülmüştür. 28 Şubat 1997 Muhtırası sonrasında, STÖ'lerde ilk kez darbe karşıtı konumunda görev almışlardır. Bu olumlu gelişmelere karşın, Türk STÖ'lerinin Batılı anlamda bir sivil toplum yapısına sahip olmadığı ve demokratikleşme hususunda işlevsel olmadığı gözlemlenmektedir (Tosun, 2007: 54).

2 Aralık 1999 tarihinde Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Birliği'ne aday olarak kabul edilen Türkiye, bu yeni dönemi değerlendirme sürecine girmiştir. Entegrasyon süreci olarak isimlendirilen bu evrede insan hakları, ekonomi ve demokrasi gibi

alanlarda iyileştirme çalışmaları başlatılmıştır (Aslan, 2010: 36). Aynı zamanda bu süreç, STÖ'ler için de bir dönüm noktası olmuştur. Bu doğrultuda Avrupa Birliği ile aday ülke arasında katılım stratejisi çerçevesinde yoğun çalışmalar yürütülmüştür. Uyum sürecinin en önemli adımlarından biri, birleşme ortaklık belgesinin (MDR) ilan edilmesidir (Özer, 2007: 27). 2001'de yayımlanan belgede, Kopenhag siyasi kriterleri başlıca konuları teşkil etmektedir. Mali kriterler ve mevzuatın yerine getirilmesi gerekenler detaylı bir şekilde sıralanmaktadır (Bandoğlu, 2016: 38).

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler için hazırlanan kısa vadeli siyasi kriterler kısmında ifade hürriyetinin yasal ve anayasal olarak korunması güçlendirilmekte, toplanma, örgütlenme ve şiddetsiz gösteri haklarının desteklenmesi ve STÖ'lerin geliştirilmesi yönünde teklifler sunulmaktadır. Bu çerçevede Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 11. maddesi ile uyumlu olarak, Dernekler Kanunu'nda demokrasiye aykırı maddelerin kaldırılması önerilmektedir. Türkiye'deki Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelere dair rapor 8 Mart 2001 tarihinde yayımlanmış olup akabinde 26 Mart 2001 tarihinde Avrupa Komisyonu'na Türkiye'nin Avrupa Birliği Müktesebatını içselleştirme sürecine yönelik Ulusal Program'ın sunulması söz konusu olmuştur. Aynı zamanda kısa dönemde yapılacak düzenlemelerin yanı sıra orta dönemde diğer yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Bu plan dahilinde 2001 yılının Ekim ayında anayasanın 34. maddesi değiştirilmiş, 2002 ve 2003 yıllarında çıkarılan Uyum Kanunları ile pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu bağlamda devlet, siyasi kriterlerin bir an önce sağlanması amacıyla mevzuatın hızla yürürlüğe girmesini sağlayacak uyum kanunlarını çıkarmış, bu kanunlar derhal etkin hale getirilmiştir. Bu sayede uzun vadeli çözümlerin genişletilebileceğine dikkat çekilmiştir. 2003 yılında güncellenen ve yeniden yayımlanan Ulusal Program ile devlet, dernek ve vakıf sektörlerindeki bütünlüğü bulunmayan mevzuatın hayata geçirileceğini taahhüt etmektedir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2003).

Tüm bunların yanı sıra 2003 yılında Türkiye, Avrupa Birliği'ne uyum süreci çerçevesinde ulusal bir program yayınlamış ve bu programda ifade, toplanma, örgütlenme, gösteri yapma gibi sivil hak ve özgürlüklerin genişletileceğini taahhüt edilmiştir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2003). Bu bağlamda Anayasa ve yasal

düzenlemelerde değişiklikler yapılmış, ancak uygulama aşamasında bazı sorunlar sürmüştür. Bu doğrultuda Türk devleti, 2003 Ulusal Programını gözden geçirerek, ifade özgürlüğünü artırma, sivil toplumu destekleyerek demokratik katılımı teşvik etme sözü vermiştir. Bu süreçte dernek ve vakıflarla ilgili yasaların da uyumlaştırılmasına gidilmiştir.

Anayasa, Avrupa Birliği normlarına uyum sağlamak amacıyla 2004 yılında yeniden düzenlenmiş, aynı yıl yeni ceza kanunu ve dernekler kanunu yürürlüğe girmiştir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2003). Bu değişikliklerle antidemokratik uygulamaların önüne geçilmiş ve ifade özgürlüğü alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2022). Bununla birlikte 2006 yılında yayımlanan bir raporda, hukuki düzenlemelerin Avrupa standartlarına ulaştığı, fakat ifade özgürlüğünün uygulamada tam olarak güvence altına alınamadığı belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006).

Türkiye, 2002-2003 yıllarında yedi uyum yasası çıkararak Avrupa Birliği müktesebatıyla çelişen anayasa hükümleri ve yasaları iptal eden veya değiştiren düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda Yeni Medeni Kanun 2001’de kabul edilmiş ve 2002’de yürürlüğe girmiştir. Yeni Dernekler Kanunu ise 2004’te yürürlüğe girmiştir (Dernekler Kanunu, 2004). Ancak bu noktada söz konusu yasal değişikliklerin tüm sorunları çözdüğünü iddia etmek doğru olmamaktadır. Halen uygulamada eksiklikler mevcuttur ve özellikle dernekler ve vakıfların tescil edilmesine yönelik mevzuatta bazı sınırlamalar bulunmaktadır (Kala, 2020: 43).

Özetle, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde yaptığı yasal düzenlemeler, demokratikleşme ve sivil özgürlükler alanında önemli adımlar atmıştır. Ancak özellikle ifade özgürlüğü gibi alanlarda uygulamada hâlâ bazı engellerin üstesinden gelinemediği görülmektedir.

3.5.4. AB’nin Aday Ülkelere Yönelik Sivil Toplum Politikası

Avrupa Birliği’nde yaşanan ilerlemelerle beraber sosyo-ekonomik açıdan birbirinden oldukça farklı karakteristikler sergileyen devletler Birliğe dahil olmuşlardır. Bu durum hem bu devletlerdeki bireylerin ve kuruluşların Avrupa Birliği

üyeliği konusunda aydınlatılmasını zorunlu kılmış hem de Avrupa Birliği'nin yeni katılan devletlere yönelik stratejilerinin belirlenmesi amacıyla bu ülkeler hakkında detaylı bilgi toplanması gereğini doğurmuştur. Bu noktada doğan ihtiyacın en etkili ve çabuk şekilde sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği içinde karşılanabileceği düşünülmektedir. Avrupa Birliği, bu düşünceden hareketle hem mevcut üye hem de yeni üye vatandaşlarını değişen şartlar ve birlik hakkında bilgilendirmek hedefiyle sivil toplum diyalogunu hayata geçirmiştir (Cihangir, 2011: 1). Aynı zamanda Avrupa Birliği, vatandaşların toplumsal ve politik yaşama katılımlarını teşvik etmek amacıyla aday ve potansiyel aday ülkelerdeki sivil toplum örgütlerine yönelik politikaları dikkatle izlemektedir. Bu kapsamda AB üyelik kriterlerine uygun olarak yürütülecek reformların başarılı bir şekilde uygulanmasında hayati bir görev üstlenen STÖ'lerin desteklenmesine yönelik finansal yardım mekanizmaları oluşturulmuştur.

AB'ye üye ülkeler ve adaylar arasında sivil toplum kuruluşlarına sağlanan desteğin bu bölgelerdeki demokratikleşme sürecine de katkıda bulunduğu görülmüştür. Dolayısıyla aday ülkelerde demokratik vatandaşlık becerilerinin artırılması ve devlet otoritesinin denetlenmesi gibi beklenen katkıların gerçekleşmesinde bu desteklerin öneminin büyük olduğunu söylemek mümkündür (Ünal Çepel, 2017: 48).

Avrupa Birliği'ne üye devletlerin seviyesinde sivil topluma verilen önem ve benimsenen politikalar, genişleme stratejisi çerçevesinde potansiyel aday ülkeler için de benzer niteliktedir. Sivil toplum kuruluşlarına sağlanan desteğin temelinde, bu kuruluşların Birlik içerisinde sivil diyalogda etkin bir rol üstlenmeleri yatmaktadır (Özgüneş, 2004: 41).

3.5.5. AB Fonları ve STK'lar: Proje Ekonomisi

Burada "AB fonları" olarak çerçevelenen fonlar, geçiş sürecinde aday ülkelere tahsis edilen ve Avrupa Yatırım Bankası'nın verdiği düşük faizli, uzun vadeli kredileri ve Birlik bütçesinden ayrılan proje bazlı karşılıksız hibeleri içermektedir (Aykın ve Gürsoy, 2011: 160). Avrupa fonlarının STK'lar için açılması, 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke kabulüyle başlamış, 2001 yılında Türkiye için

Katılım Öncesi Mali Yardıma Dair Çerçeve Tüzük hazırlanmış ve 2002 yılından başlayarak fiili yardım bütçeleri hazırlanmaya başlamıştır (Akay, 2014). Türkiye'ye AB bütçesinden ilk kez üyelik öncesi mali yardım payı ayrıldığı 2002–2006 yılları arasında söz konusu payın miktarı şöyledir:

Tablo 3.2: 2002–2010 Yılları Arasında AB'den Türkiye'ye Ayrılan Mali Bütçe (Akay, 2014)

2002	126.000.000€
2003	144.000.000€
2004	250.000.000€
2005	300.000.000€
2006	500.000.000€
2007	497.200.000€
2008	538.700.000€
2009	566.400.000€
2010	653.700.000€

Bu fonlar, Türkiye'de Ulusal Fon, Ulusal Yardım Koordinatörü ve Sekreteryası, Merkezi Finans ve İhale Birimi (MFİB), Program Yetkilendirme Görevlisi, bakanlıklarda görev alan Program Görevlileri ile Mali İşbirliği Komitesi gibi ulusal kurumlardan müteşekkil olan Merkezi Olmayan Uygulama Sistemi tarafından yürütülmektedir (Akay, 2014). MFİB, STK'ların projeleri için alabilecekleri AB hibelerinin temel adresi olmakla birlikte, ayrıca STK'lar uluslararası kurumlara, hibe programları açan başka STK'lara vb. de başvurabilmektedir. 2002-2013 aralığında STK'lar (dernekler, vakıflar, sendikalar, birlikler, odalar ve kooperatifler bir arada alınmıştır) toplamda 166.283.641€ ile dağıtılan hibelerin %36,2'sini almıştır (Akay, 2014: 49). Dolayısıyla mevzubahis hibeler durumu toptan kurtarmaya yetmese de (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006), STK'lar için can suyu olarak işlev görebilmiştir.

Lâkin hibe programlarının STK'lar açısından mali işlevlerinin ötesinde, bunların proje bazlı ve kısa dönemli katkılar olması sorunu karmaşıklştırmaktadır. Zira STK'lar hibelerle edindikleri mali kuvveti sadece belli bir projeye yönelik olarak kısıtlı bir süreyle kullanmakta, bu da STK'ların sürdürülebilir bir mali kaynakla buluşmaktan alıkoyduğu için sürekli proje üretme çabasına girmesine yol açmaktadır. Bunun ilk sonucu, AB projelerinin, başvuru ve sözleşme koşulları karmaşıklştıkça örgütleri motivasyon kaybına uğratması ve mali sürdürülebilirlik dışında proje hazırlama arzusunun ortadan kalkması, bizzat projelerin örgütler için kurumsal bir yük olarak algılanmaya başlamasıdır (Akay, 2014: 66).

Ayrıca AB projelerinin aşırı sıkı çizilmiş sınır ve koşulları, hibelere başvuran örgütlerin hedef kitleleriyle ve onların sorunları ile ihtiyaçlarıyla kurması gereken ilişkilerin yerine, proje şablonlarının gerekliliklerini ön plana almaya zorlamaktadır. Hatta STK'lar üyeleriyle dahi kuvvetli ilişkilerden uzaklaşabilmekte, örgütün idari çevresiyle proje ekipleri ve proje raporları arasında bir üçgene kısılabilmektedir. Yani AB projelerinin sert şartları, projenin hedeflemesi gereken (farkındalık yaratma, dayanışa ilişkileri kurma vs. gibi) sonuçları bir kenara iterek ne olursa olsun proje teklifinde belirtilen işleri yerine getirerek gereken raporlu doğru bir şekilde doldurup proje bazlı hibenin sürekliliğini sağlamaya odaklanmaya itmektedir. Bunların çeşitli sonuçları olmaktadır:

Örnek vermek gerekirse, 2004 yılından önce, tipik bir STK gönüllülük temeline dayanırdı. AB fonları gelmeye başladıktan sonra bu kuruluşlar ister istemez kurumsallaşmak zorunda kaldılar. Proje başvuruları İngilizce olmak zorundaydı, STK'lar yüksek miktarda bütçeleri yönetecek idari ve eş-finansmanı sağlayacak mali kapasiteleri olduğunu göstermek durumundalardı. Tüm bunlar genelde hiç bordrolu çalışanı olmayan STK'ları gönüllüler yerine projelerde çalışmak üzere profesyonelleri işe almaya mecbur etti (Akçalı Uzunhasan, 2014).

Dolayısıyla STK etkinlikleri için son derece temel önemde olan gönüllülük bağının yerini proje bazlı çalışan profesyoneller almaktadır. Yukarıda da tartışıldığı üzere belli profesyonellik seviyesinin örgütlerin kurumsallaşması üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır, ayrıca böylece STK'ların mali kaynaklarını da

güçlendirebilmektedir. Fakat AB projelerinde bu kadrolar STK'nın genel kurumsal bünyesine ve alandaki etkinliği ile etkililiğine değil, sadece proje yazımına, sadece raporların yazımına ve sadece hibelerin yenilenebilirliğine odaklanmaktadır. STK'lar projelere gömüldükçe, bürokratik uğraşlarla işgal edildikçe kuruluş amaçları ve etraflarında kuruldukları topluluk ve sorunlarla ilişkileri zayıflayıp ikincilleşebilmektedir.

Zamanla birçok STK, AB projelerinin yoğun bürokrasisinden, ağır yönetim süreçlerinden ve raporlama zorunluluklarından yoruldu. Ayrıca daha çok yerel grup ilgi gösterdikçe, Avrupa fonları için gittikçe artan rekabet de bu yüke eklenmişti (Akçalı Uzunhasan, 2014).

Görüldüğü üzere ikinci düzeyde de STK'lar arası dayanışma ve birlikte çalışma kültürü yerini giderek hibe rekabetine bırakabilmektedir. STK'ların demokratik konsolidasyon sürecinde güçlü aktörler olabilmeleri, devlet ve kamu kurum ve kuruluşlarıyla yapıcı ilişkiler kurmaları kadar, birbirleriyle de güçlü ilişkiler kurabilmelerine bağlıdır. STK'lar arası bu tarz ilişkiler, yerel düzeyde belli sorunların çözümüne yönelik farkındalığın ulusal ölçekte arttırılması, ulusal düzeydeki sorunların çözümü ve ilanı için iş birliği yapılması, demokratik süreçlerde karar mekanizmalarında sivil toplum yararına karar alınmasını sağlanması gibi son derece çeşitli ve farklı düzeylerdeki iş birliklerini kapsayabilir. Fakat AB fonlarının kısıtlılığı ve yukarıda serimlenen genel kaynak sorunları bir araya gelince, çok sayıda STK'nın fonlara başvurusu, STK'lar arasında bu tarz iş birliklerini baştan baltalayan bir rekabet ortamı yaratmaktadır.

STK'lar ve AB fonları arasındaki ilişkide riskli kabul edilebilecek bir başka boyut daha bulunmaktadır. Öncelikle yukarıda da değinildiği gibi Türkiye'de AB fonlarının büyük bölümü devlet kurumları aracılığıyla dağıtılmaktadır. Bu da devlete fon kaynaklarının denetimi aracılığıyla STK'lar üzerinde açık veya örtük denetim kurabilecekleri bir güç kazandırmaktadır. Bloodgood ve Tremblay-Boire'nin (2016) yaptıkları bir araştırma, devletin fon mekanizmasını kontrol ettikleri durumda, özellikle azınlık grupların haklarını savunan ve etkinlikleri aracılığıyla karar

mekanizmalarında söz sahibi olmaya çalışan STK'ların, ya açık veya örtük tehdit edildiklerinden ya da böyle bir algıya sahip olduklarından politik etkinliklerinin düştüğünü göstermiştir. Keza aynı şekilde, bu tarz demokratik hedefleri olan STK'lar böyle bir tehdit ihtimali nedeniyle fon mekanizmalarına başvurmaktan da çekinmektedir. Ayrıca, etkin olarak fon alan STK'ların etkinliklerinde fonları tekrar almak veya sürekli tutmak amacıyla gerçekleştirilen lobicilik etkinliklerinde de fonlamayla doğru orantılı bir artış saptanmıştır (Bloodgood ve Trembley-Boire, 2006).

Bu noktada, AB fonlarının dağıtımı için ulus-devletler bünyesinde kurulan mekanizmaların, mevcut hükûmetlerin, kamuoyunun mevcut tehdit algısının ve daha geniş kapsamlı ulusal-kültürel özelliklerin baskısı altında kalması epey muhtemel görünmektedir. Türkiye'de de çok sayıda STK'nın, hükûmetlerin hem iş birliği noktasında hem de bu fon mekanizmaları noktasında kayırmacılıktan şikayetleri tespit edilmiştir (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006: 77). Aynı şekilde, STK'lar, devlet karşısındaki bağımsızlıklarını korumakta da güçlük çektiklerini ifade etmektedir (İçduygu ve ark., 2011: 136 ve devamı). Bu endişeler, fonlama mekanizmalarının kullanımının STK'lar ile hedef kitleleri ve gönüllülük gibi ilkelerle arasının açılması gibi endişelerle birleştiğinde STK'lar bir çıkmazla karşı karşıya kalmaktaymış gibi görünmektedir. Zira, mali yetersizlikler sebebiyle işlerini az yapmak veya hiç yapamamakla karşı karşıya kalmaktadır ya da bunu telafi etmek için fon mekanizmalarına başvurmaya başladıklarında da bu defa işlerini kötü yapmaya başlamaktadırlar.

Bütün bu yönleriyle STK'ların AB fonları dolayısıyla girdikleri bu ekonomiye, "proje ekonomisi" denebilir. Proje ekonomisi, bir yandan STK'ların hayatta kalmalarını sağlarken, ana amaçların hayatta kalmaya odaklanmasına ve STK'lar ile kurucu problemler ve hedef gruplar arasındaki bağın zayıflamasına yol açmaktadır. Bunun da götürüsü, STK'ların demokratik konsolidasyon yönündeki etkinliğinin zayıflamasıdır. Fakat her şeye rağmen, bu içinden çıkılmaz bir durum değildir. Üstelik, 2020 itibariyle kendi kaynakları dışında bir fon kaynağı ile proje yapan dernek ve vakıfların her şeye rağmen %40 civarında olduğunu, derneklerin ise vakıflara nazaran yarı yarıya daha az dış fon kaynaklarına başvurduklarını da

belirtmek gerekir (YADA, 2020: 94). Bu durum, uç noktalar haricinde Türkiye sivil toplum alanında görece dengeli bir vaziyetin olduğunu da göstermektedir. Yine de dış fon kaynakları yerine, STK'ların öz kaynaklarını yaratması ihtiyacı hem sürdürülebilir bir mali durum hem de özerklik/bağımsızlık açısından asli görünmekte, buradaki tartışmanın da gösterdiği üzere STK'nın gönüllülük esasların uygun bir şekilde hedef kitesinin ihtiyaçlarına göre etkinlikler, projeler, kampanyalar ve lobi etkinlikleri geliştirebilmesinde, öz kaynakla fonlanmanın büyük bir ağırlığının olduğu görülmektedir.

3.5.6. AB, Demokratikleşme ve STK'lar

Şimdiye kadar AB üyeliği sürecinin etkileri, özellikle aday ülke haline gelen Türkiye'ye sağlanan mali kaynakların STK'lar üzerindeki etkisi bağlamında ele alındı. Şimdi daha geniş planda bu sürecin Türkiye'de yarattığı demokratikleşme eğilimi bağlamında STK'ların durumunda ne gibi değişiklikler yaptığı tartışılacaktır. İlk olarak AB üyeliği adaylığı esnasındaki STK katılımı şartlarına bakmak yerinde olabilir:

Makro düzeyde, AB katılım öncesi politikalarına ilişkin stratejilerin belirlendiği sektörel programlanmaya STK'ların katılması mümkündür. Fakat mevcut yasal düzenleme, STK'ların bu tür sektörel stratejilerin belirlendiği komitelere katılımının “gerekli görülürse” mümkün olacağını belirterek, bu konuda kararı sektör liderliğini üstlenen bakanlıklara bırakmaktadır. Bu nedenle, kamu kurumlarını STK'ların katılımı sağlamaya mecbur tutan bir kural bulunmamaktadır ve uygulamada belirli alanlarda STK'ların katılımı için çaba gösterilirken, genelde STK katılımının ya hiç olmadığı ya da belirli meslek ve çıkar gruplarını temsil eden örgütlerle sınırlı tutulduğu görülmektedir. STK katılımının en yaygın biçimi, çok yıllık stratejilerin hazırlanmasında olduğu gibi bilgilendirme toplantıları düzenlenmesi ve değişik danışma yöntemlerinin kullanılmasıdır. Ancak, STK'ların bu tür katılım girişimleri için inisiyatif alma imkanları yoktur. Danışma süreçlerinde verdikleri geri bildirimlerin ne şekilde kullanılacağına dair belirli kurallar olmadığı gibi, bu geri bildirimlerin ne ölçüde dikkate alındığını izlemeye yönelik bir mekanizma da bulunmamaktadır. Bu türden yöntemler, genel olarak ancak taslak aşaması tamamlandıktan sonra kullanılmaktadır. Bu da STK'ların siyasi kararlar üzerindeki etki gücünü sınırlandırmaktadır (Akay, 2014: 22).

Akay'ın da belirttiği üzere, AB sürecinin getirdiği demokratikleşme ortamında soyut bir düzeyde sivil toplumun hem üyelik müzakerelerine hem de aday ülkenin

üyelik için yapması gereken düzenlemelere katılımı öngörülmüş, hatta olmazsa olmaz görülmüş olsa da (Tutar vd., 2012) somut mekanizmaların yokluğu bu katılım imkânlarını hükümetin keyfiyetine tâbi kılmaktadır. Aslında AB sürecinin ilk evrelerinde, yukarıda başka bir açıdan analiz edilen AB fonları ve bu fonlarla yapılan projeler başta olmak üzere AB'nin ve hükümetin STK'lara verdikleri destekler, AB sürecinin topluma anlatılması, toplumun geniş kesimlerinin demokrasi ve insan hakları başta olmak üzere çeşitli alanlarda eğitim, sempozyum, araştırma ve yayın yapmalarını sağlamış, bu projeler zamanla AB üye ülkelerinin STK'ları ile Türkiye STK'ları arasındaki diyalogun geliştirilmesi gibi başka alanlara da yayılmıştır (Bedük vd., 2006). Fakat ilk anda kazanılan bu ivmenin, 2012 tarihinde tatmin edici bir düzeye gelmediği ve “sivil toplum ile istişare”nin “kuraldan ziyade istisna olmaya devam” ettiği ilgili tarihe ait Avrupa Komisyonu raporunda da belirtilmektedir (“Türkiye 2012 Yılı İlerleme Raporu”). Nihayetinde AB üyelik süreci, günümüzde hem AB'nin hem de Türkiye'nin çeşitli çekince ve geri adımlarıyla askıya alınmış gibi görünmektedir (Kızılkaya ve Bakiler, 2020).

Gelinen noktaya rağmen bu sürecin sivil toplumun demokratik ve kurumsal kültürüne hiçbir katkısı olmadığını düşünmek yersiz olacaktır. Bütün artı ve eksileriyle AB süreci, STK'larda kurumsal bir sürdürülebilirlik ve demokratik konsolidasyon açısından mühim bir zemin sayılabilecek demokrasi kültürünün sağlanmasında büyük bir rol oynamıştır. AB'nin üyelik sürecinde STK'ların etki ve alanlarının genişletilmesi kriterini başat kriterlerden biri sayması, hem AB için STK'ların önemini göstermekte hem de STK'ları geliştiren, onlara alan açan birtakım düzenlemelerin, diyalog imkânlarının ve demokratik aktörlüğün önünü açmaktadır (Tutar vd., 2012). Gelinen tıkanmaya rağmen, AB sürecinin Türkiye sivil toplumuna yapısal katkıları ile hâlâ sürmekte olan mali desteği, sivil toplumun gelişimi, kurumsallaşması ve etki kapasitelerini arttırması bakımından destekleyici bir zemin sunmaktadır. Bu eğilimin süreceğini ve yukarıda tartışılan belli zaafıların giderilmesi gerekliliğini göz ardı etmeden, AB'nin STK'lar için önemli bir güçlendirici işlevi olmaya devam edeceğini ileri sürmek mümkündür.

3.5.7. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Rol Alan Sivil Toplum Kuruluşları

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde, öncü sivil toplum kuruluşları arasında “Türkiye Sanayici ve İş adamları Derneği”, “İktisadi Kalkınma Vakfı”, “Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği”, “Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği”, “Türk Eğitim Vakfı”, “İnsan Hakları Derneği” ve “Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı” yer almaktadır. Aynı zamanda “HAK-İŞ”, “TİSK”, “TÜRK-İŞ”, “DİSK” gibi işçi sendikaları da politika belirleme süreçlerine katkı sağlamaktadırlar. Bunların yanında Avrupa Birliği Komisyonu, Türkiye’de insan hakları kuruluşlarının siyasi süreçlere dâhil edilmesini önermektedir (Doğan, 2003: 22).

Sivil toplum örgütleri, vatandaşların düşüncelerini ilgili kurumlara aktarma konusunda köprü vazifesi görmektedirler. Avrupa Birliği'nin sunduğu destek ve yardım projeleri, ülkemizin daha demokratik bir hal alması ve sivil toplumun güç kazanması adına büyük bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Bu tür destekler, sivil toplumun devletten bağımsızlaşmasını teşvik etmekte ve devletin geri çekildiği alanlarda sivil toplum daha etkin rol almaktadır. Zira bir toplumun demokratik öncülleri, yüce devletin araçlarsal bir devlete dönüştürülmesiyle daha rahat gelişebilmektedir (Karadağ ve Usta, 2011: 30).

Türkiye’deki STÖ’lerin çoğunluğu, global STÖ standartlarına uymayan ve finansal olarak zayıf yapılar sergilemektedir. Bu durum da onların dış etkilere açık hale gelmesine yol açmaktadır. Avrupa Birliği'nin yardım ve destek programları, Türkiye’de güçlü ve bağımsız nitelikli STÖ’lerin geliştirilmesini desteklemekte ve bu yönde bir genişlemeyi teşvik etmektedir (Talas, 2011: 395). Türkiye’deki modernleşme ve demokratikleşme sürecinin temel taşlarından biri olarak STÖ’ler sürekli olarak önemli bulunmaktadır. Ancak bu durum, aynı zamanda devletin örgütsel yaşam üzerindeki denetimini de beraberinde getirmektedir ve sivil hayatın devlet müdahalesi olmaksızın şekillenmesi daha yeni bir olgudur. Sivil toplum kuruluşlarının sayısal ve niteliksel olarak öneminin yükselmesi, Türkiye’de nispeten yeni bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (Karadağ ve Usta, 2011: 34).

Türkiye’deki demokratikleşme süreci, devlet, sivil toplum ve sendikalar arasındaki ilişkilerin istikrarsız bir seyir izlemesiyle şekillenmektedir. Bu durumun ana nedeni aşırı devletçi yaklaşımın benimsenmesine dayanmaktadır. Avrupa Birliği’nde hâkim olan modern devlet anlayışı, toplumun adım adım devletten bağımsızlaşmasıyla şekillenirken Türkiye’deki devlet anlayışı ise toplumu aşırı derecede kapsayarak egemen bir güç olarak kalmıştır. Bu koşullar altında sivil toplum olumsuz yönde etkilenmektedir. Ayrıca siyasi kültürümüzde demokratik değerler istenilen düzeye ulaşmamıştır. Komşularına değil, askeriye ve polisiye güçlerine güven duyan bir toplumda, sivil toplum alanında gönüllü örgütlenmelerin fazla başarılı olması beklenmemektedir (Tosun, 2005: 139).

Türkiye’de sivil toplumun temellendiği sosyo-kültürel yapı, Avrupa’da gözlenen yapıdan ayrılmaktadır. Devletin özerk topluma ve gönüllü örgütlenmelere yönelik yaklaşımı biçimsel olarak değişmiş olsa da nitelik olarak aynı kalmaktadır. Özellikle 1990’ların sonları itibarıyla devletin kontrollü bir sivil toplum oluşturma çabasında olduğu kabul edilmelidir. Devlet, geri çekildiği bazı alanlarda belirlediği hedefler doğrultusunda faaliyet gösterecek sivil örgütlenmelere destek sağlamaktadır. Böylesine bir süreç de sivil toplumu pasifleştirerek devletin daha etkin olmasına neden olmaktadır (Usta, 2011: 36).

Kurumsallaşma eksikliği, yetersiz kaynaklar, insan gücü yoksunluğu, bilgi birikiminin yetersizliği ve iletişim araçlarından etkin bir şekilde yararlanamama, STÖ’lerin Avrupa Birliği’ne entegrasyon sürecine yeterince katkıda bulunamamalarının temel sebepleri olarak görülmektedir. Bu bağlamda STÖ’lerin kurumsallaşamamalarından kaynaklı olarak iç demokratik yapıları işlevsiz kalmaktadır. Bu durum, dernek ve vakıf yönetimlerinin yeniliğe kapalı olmaları nedeniyle bu kuruluşların aktif olarak katılımının engellenmesine neden olmaktadır. STÖ’ler arasında iş birliği yapılamamasına bağlı olarak kaynaklarını da verimli kullanmaları mümkün olmamaktadır. Sonuç olarak aynı alanda çalışan birçok etkisiz ve zayıf STÖ ortaya çıkmaktadır. Türkiye’deki STÖ’ler, potansiyel finansal kaynakları uygulayamamakta ve çoğunlukla profesyonel olmadıklarından kaynaklı olarak AB fonlarından da gereği kadar faydalanamamaktadırlar. Belirtilen tüm bu faktörler

doğrultusunda Türkiye'deki STÖ'lerin -Avrupa'daki örgüt yapıları kadar üretken ve istikrarlı olamadıklarından dolayı- toplumun demokratikleşme sürecine yeterli katkıda bulunamadıklarını söylemek mümkündür. Bu yüzden Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım yolundaki mevcut sorunların üstesinden gelinmesi konusunda yetersiz kaldığı söylenebilmektedir (Yatkın, 2012: 14).

1. İktisadi Kalkınma Vakfı

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), 26 Kasım 1965'te İstanbul Sanayi Odası ve İstanbul Ticaret Odası'nın destekleriyle kurulmuş, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde önemli roller üstlenmiştir. Bu vakıf, gümrük birliği ve vize süreçlerinin yanı sıra Türkiye'nin AB ile ilişkilerini güçlendirmek adına çeşitli projeler yürütmektedir (İKV, 2024).

AB ile iş birliği çerçevesinde, İKV KOBİ'ler arası iş birlikleri için bir dizi programın Türkiye temsilciliğini yapmaktadır ve bu kapsamda 80 ülkede faaliyet göstermektedir. Türkiye ve AB arasında bilgi akışını sağlamak, iş dünyası ve kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla raporlar hazırlamak, seminerler düzenlemek gibi faaliyetlerde bulunmaktadır (İKV, 2024).

Tüm bunların yanında kadın hakları ve cinsiyet eşitliği konusunda da aktif olan İKV, TBMM'deki kadın oranının artırılması, üst düzey yönetimde kadın temsiliinin güçlendirilmesi gibi konularda çalışmalar yapmaktadır. Ayrıca İstanbul Sözleşmesi gibi uluslararası anlaşmalar konusunda Türkiye'nin öncü rol almasına katkıda bulunmaktadır (Ecer vd., 2021: 138).

2. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), ekonomik gücü yüksek bir sivil toplum kuruluşudur ve içinde 365 oda ve borsa bulundurmaktadır. Bu odaların 178 tanesi Ticaret ve Sanayi Odası, 60 tanesi Ticaret Odası, 12 tanesi Sanayi Odası, 2 tanesi Deniz Ticaret Odası olarak karşımıza çıkmaktadır. Geriye kalan 113 yapı ise Ticaret Borsasından meydana gelmektedir. Bu kuruluşun bünyesinde barındırdığı üye sayısının 2020 yılı itibarıyla yaklaşık 1 milyon 300 bine ulaştığı bildirilmektedir (TOBB, 2024). Bu kurumun görevleri arasındaysa Milletlerarası Ticaret Odası'nın

Türkiye Milli Komitesini temsil etmek, mali raporların hazırlanmasını sağlamak, yabancı ticaret ve sanayi odaları ile ilişkiler kurarak yurt dışında temsilcilikler açmak bulunmaktadır.

TOBB Başkanı Rıfat Hisarcıkloğlu, çeşitli toplantılarda Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki iş birliğinin önemine vurgu yaparak AB üyeliğinde bu derneğin önemli katkılar sağlamasına öncülük etmiştir. Özellikle 2016 ve 2019 yıllarında yapılan toplantılarda Türkiye'nin AB ile daha fazla diyaloga ihtiyacı olduğunu ve bu tür projelerin Türkiye-AB bütünleşmesi açısından değerli olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte TOBB'un Avrupa Birliği ile olan projelerinde önemli ilerlemeler kaydedildiğini ifade etmiştir (TOBB, 2017).

Hisarcıkloğlu, Türkiye-AB ilişkilerinde son yıllarda bir daralma olduğunu ve bu durumun iş dünyasında umutsuzluğa ve üzüntüye neden olduğunu dile getirmiştir. AB'nin Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olduğunu ve ticaret hacminin 2019 yılında 162 milyar dolar olduğunu ekleyerek Gümrük Birliği'nin güncellenmesi gerektiğini ve bu güncelleme ile AB'nin öneminin artacağını vurgulamıştır (TOBB, 2021).

Kısacası TOBB'un geniş bir örgütsel yapıya sahip olduğu, AB ile olan ilişkilerde aktif bir rol oynadığı ve Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde önemli bir destekçi olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda birlik başkanlığını yapan Hisarcıkloğlu'nun ifadeleri, Türkiye'nin AB ile olan ekonomik ve sosyal ilişkilerinin güçlendirilmesinin hem Türkiye hem de AB için faydalı olacağını göstermektedir.

3. Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği

Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD), 1990 yılında İslamiyet'i benimseyen iş adamları tarafından İstanbul'da kurulmuştur ve günümüzde 11 bin üyesi bulunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu dernek 63 ülkede faaliyet göstermektedir (MÜSİAD, 2024). Derneğin ideolojisi, Sünni Müslüman değerlerle harmanlanmış muhafazakâr bir çizgide şekillenmektedir. AB politikaları konusunda başlangıçta temkinli bir yaklaşım sergileyen MÜSİAD, zamanla AB destekçisi bir tutum almıştır. Bu değişimde 28 Şubat süreci ve AK Parti'nin iktidara gelmesi etkili olmuştur. Dernek, Türkiye'nin AB ile daha dengeli bir entegrasyon sürecine girmesini desteklemekte ve

bu yöndeki hükümet politikalarını onaylamaktadır. Ayrıca AB'ye uyum sürecinde yasal düzenlemelerin toplumun ihtiyaçlarına hizmet etmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Bu bağlamda MÜSİAD, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde güçlü bir konuma sahip olması gerektiğini ve AB üyeliği sürecinin, sadece ekonomik değil, sosyal ve siyasal iyileşmeler getirmesi gerektiğini savunan bir örgüt yapısıdır (Ermağan, 2012: 184-195).

4. Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği

TÜSİAD, 1971 yılında Türkiye'nin öncü girişimcileri tarafından kurulan ve kamu yararına çalışan gönüllü bir sivil toplum kuruluşudur. İstanbul merkezli bu dernek, Ankara başta olmak üzere çeşitli dünya ülkelerinin başkentlerinde uluslararası temsilciliklere sahiptir. Bununla birlikte TÜSİAD, sürdürülebilir kalkınma, katılımcı demokrasi ve rekabetçi piyasa ekonomiyi benimseyen toplumsal bir düzenin oluşturulmasına katkıda bulunmayı kendine amaç edinmektedir. 1987 yılından itibaren Avrupa İş Dünyası Konfederasyonu üyesi olan TÜSİAD, AB üyeliğini vazgeçilmez bir şart olarak benimsemiştir ve Türkiye'nin AB yolundaki en büyük destekçilerinden biri olarak kabul edilmektedir (TÜSİAD, 2024).

TÜSİAD, Avrupa'daki muadil kuruluşlarıyla medya, karar mercileri ve iş dünyası ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve 2005 yılında kurduğu Yurtdışı İletişim Komisyonu aracılığıyla Türkiye'nin Avrupa'da olumlu bir imaj kazanmasına yönelik çeşitli faaliyetler yürütmüştür (Altınbaşak ve Yalçın, 2008: 69). Bu faaliyetler arasında basınla ilişkiler, sponsorluklar, halkla ilişkiler, çeşitli etkinlikler ve lobi faaliyetleri bulunmaktadır. Ayrıca TÜSİAD, medya temsilcilerine yönelik eğitimler vererek Türkiye'nin Avrupa'da tanıtımına da katkı sağlamıştır (Türk, 2008: 50).

2005-2007 yılları arasında düzenlenen Türkiye Haftası gibi etkinliklerle Türkiye'nin ekonomik, kültürel ve toplumsal yönlerini Avrupa'da tanıtmayı amaçlayan TÜSİAD, bu süreçte dernek üyeleri ve diğer ülkelerdeki önemli kuruluşların yöneticileri ile bu etkinlikler vasıtasıyla bir araya gelmiştir. Türkiye'nin AB'ye tanıtılmasında önemli bir fırsat olarak görülen Türkiye Haftası, çeşitli basın toplantıları, konferanslar, konserler, basılı malzemeler ve sergilerle desteklenmiştir. Bu

tür tanıtım etkinlikleri, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini güçlendirmeye ve olumlu bir algı yaratmaya yönelik önemli adımlardır (Altınbaşak ve Yalçın, 2008: 73).

5. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV), Türkiye'deki önde gelen vakıf ve derneklerden 23 tanesinin örgütlenmesi neticesinde 1993 yılında faaliyete geçmiş bir kuruluş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vakıf, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı'nın (TTGV) da dahil olduğu yaklaşık 100 mütevellisiyle beraber çalışmaktadır. TÜSEV'in ana hedefleri kısaca şu şekilde özetlenebilmektedir (TÜSEV, 2024):

- STÖ'lerin çalışma ortamlarını güçlendirmek,
- STÖ'lere kaynak sağlamak,
- STÖ'lerin kamu ve özel sektörle iş birliğini artırmak,
- Uluslararası toplumla iş birliklerini teşvik etmek,
- Sivil topluma yönelik araştırma ile projeler sunmak.

2010 yılında Avrupa Vakıflar Merkezi'nin (EFC) Belçika-Brüksel'de düzenlediği Avrupa Vakıf Haftası'nda, Türk vakıfları "Türk Vakıfları Yeni Ufukların Hizmetinde Eski Bir Gelenek" teması altında toplanmışlardır. Bu etkinlikte "Aydın Doğan Vakfı", "Vakıflar İdaresi", "Sabancı Vakfı" ve "Vehbi Koç Vakfı" gibi önemli vakıflar mali destek sağlamışlardır. Etkinliklere Metal Sanayicileri Sendikası Eğitim Vakfı (Mess), Hüsnü M. Özyeğin Vakfı, Türkiye İnsan Kaynakları Vakfı (TİKAV) ve Lösemili Çocuklar Vakfı (LÖSEV) gibi kuruluşların yetkilileri de katılmışlardır (TÜSEV, 2010).

Bu toplantılarda, Avrupa Birliği üyelik sürecinde Türkiye'deki vakıfların etkin rol alması, faaliyetlerinin tanıtılması ve Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde vakıfların katkılarının artırılması vurgulanmaktadır. TÜSEV Yönetim Kurulu Başkanı Prof. Dr. Üstün Ergüder'in moderatörlüğünde gerçekleştirilen bir panelde, Türkiye'nin kalkınmasında vakıfların önemi, vakıf sektörünün geleceği ve AB'ye üyelik sürecinde sivil toplumun kritik rolüne dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte Vakıf Haftası sırasında yapılan ziyaretlerde, Avrupa Konseyi Genişleme Müdürlüğünden Fernando

Criado Alonso ve AB'nin genişlemeden sorumlu tutulan yetkili kişisi Stefan Füle ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde Türk vakıfları ile AB yetkilileri arasında bilgi alışverişinin yoğunlaştırılması gerektiği ifade edilmektedir (TÜSEV, 2010).

6. İnsan Hakları Derneği

İnsan Hakları Derneği (İHD), 17 Temmuz 1986 tarihinde çeşitli meslek gruplarından oluşan 98 insan hakları savunucusu tarafından kurulmuştur. İHD, gönüllülük esasına dayalı bir sivil toplum kuruluşu olarak özgürlüklerin savunulmasını temel almaktadır (İHD, 2024). 12 Eylül 1980 tarihinde meydana gelen askeri müdahale sonrasında yaşanan sıkıntıları gidermek ve toplumsal farkındalık yaratmak amacıyla kurulan İHD, siyasi görüş ayrımı gözetmeksizin insan haklarını savunmaktadır. Söz konusu dernek, işkence ve ölüm cezası gibi insan hakları ihlallerine karşı durmayı ilke edinmiştir. İHD, Avrupa-Akdeniz İnsan Hakları Ağı (EMHRN) ve Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu (FIDH) gibi uluslararası örgütlerin de üyesidir.

Avrupa Komisyonu yetkililerine “Kopenhag Siyasi Kriterleri ve Türkiye-Mevzuat Taraması” adlı çalışmayı sunan İHD, bu çalışmasıyla Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine katkıda bulunmuştur (NTV, 2000). Bu noktada İHD, AB üyelik sürecinde tarafsız bir konumda olup, insan hakları ve özgürlüklerin korunması alanında yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu kuruluş, Türkiye'deki demokratik ve insan hakları standartlarını yükseltmeyi hedeflemekte ve bu doğrultuda 21 yasa kapsamında değişikliğe gidilmesini önermektedir.

İHD'nin genel kurulunda, Türkiye'de insan hakları ve özgürlüklerinin AB üyelik süreciyle bağlantısız olarak geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, insan haklarının korunması ve geliştirilmesinde yerel dinamiklerin önemi vurgulanmaktadır (Bağımsız İletişim Ağı, 2013). Bu bağlamda İHD hem ekonomik ve sosyal haklar hem de kişisel ve siyasal haklar alanında faaliyet gösteren diğer sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği içerisinde olup, bu alanlardaki hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi ve gözetilmesi adına kesintisiz biçimde çalışmalar yürütmektedir.

7. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş), 1952’de, hükümetin toplu sözleşme ve grev haklarına dair vaatlerini yerine getirememesi üzerine, siyasi bağlantısız bir yapı olarak oluşturulmuştur. Ulusalcı bir perspektif benimseyen ve hiçbir partiye meyil göstermeyen Türk-İş, Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler konusunda şüpheci bir tutum sergilemektedir. Bu dernek Oya Baydar’ın “Amerikan tipi” olarak tanımladığı sendikacılık anlayışına sahip bir örgütsel yapıdır (Baydar, 1999: 218).

Türk-İş, AB üyeliği sürecine temkinli yaklaşmakla birlikte, Türkiye’nin kendi sorunlarını çözmek adına iç kaynaklarına başvurmasının daha uygun olduğunu savunmaktadır. Derneğin Genel Başkan Danışmanı Yıldırım Koç, AB’nin Türkiye’den olan taleplerinin Türkiye’nin üniter yapısına aykırı olduğunu belirtmiş ve bu durumun ülkeyi bölebileceğini öne sürmüştür (Doğan, 2003: 28). Kısacası Türk-İş, AB’nin işçi hakları konusunda somut bir iyileştirme sunmadığını ve Türkiye’nin AB üyeliği ile güçlenmeyeceğini düşünmektedir (Karadağ, Usta 2011: 41).

8. Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), 13 Şubat 1967 tarihinde, Türk-İş yönetiminin sınıf uzlaşmacı politikalarına muhalefet etmek amacıyla bu politikalara itiraz eden ve Türk-İş’ten çıkarılan sendikalarca kurulmuştur. İşçilerin istediği sendikalara özgürce katılabilmeleri amacı doğrultusunda yoğun çaba sarf eden DİSK, rehberli sendikacılığa karşı önemli bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde 300 bin üye ve 22 bağlı sendika ile faaliyetlerini sürdüren DİSK, Gümrük Birliği’nin tamamlanmasında aktif bir rol üstlenmiştir. Dönemin Genel Başkanı Rıdvan Budak, Avrupa Parlamentosunda Gümrük Birliği’nin onaylanması için Strazburg’a giderek Avrupa Parlamentosu’ndaki Sosyalist Parlamenterlerle görüşmüş ve onları lehte oy kullanmaya ikna etmek için çaba göstermiştir (Doğan, 2003: 31). Ayrıca DİSK Brüksel Temsilciliği aracılığıyla AB ve Türkiye arasında bir Ekonomik ve Sosyal İstişare Komitesi’nin oluşturulmasına yönelik süreçte AB ayağında etkin bir rol oynamıştır. Tüm bunların yanında DİSK, Türkiye’nin AB’ye üyeliğini hem işçiler hem de ülke için kritik öneme sahip bulmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin AB üyeliği yolunda gerekli yasal düzenlemelerin yapılması için çabalar

yürüten DİSK, AB'nin Türkiye'nin adaylığını olumlu değerlendirmesi için ikna faaliyetlerinde bulunmuştur (Doğan, 2003: 32).

9. Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu

Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş), 1976 senesinde Ankara'da tesis edilmiş, 1980 darbesi sebebiyle faaliyetlerini durdurmuş ve 1981'de faaliyetlerine tekrardan başlamış örgütsel bir kuruluştur. 1984 yılına dek sendikal engeller nedeniyle kısıtlı bir faaliyet yürütebilen bu dernek, söz konusu süreçten sonra ise genişleme evresine girerek Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ETUC) ile Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU) üyeliklerine dahil olmuştur. Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecinde, Türkiye ile AB arasında karşılıklı sorumluluklar üstlenilmesi gerektiğini savunan bu örgüt yapısı, müzakerelerin çözüm merkezli ilerlemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte AB'ye üyelik sürecinde önemli adımların atılmasının zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Türkiye'nin gerek sosyal gerekse de finansal yapısının AB'ye değerli katkılar sağlayabileceğine inanan bu dernek, kültürel zenginliklerin bu birliğe önemli katkılar sunacağını savunmaktadır. Tüm bunların yanı sıra AB'nin Türk vatandaşlarına yönelik vize işlemlerini hızlandırmasını arzulayarak AB'nin Türkiye politikasını daha güvenilir bir şekilde yürütmesi gerektiğini belirtmektedir. Aynı zamanda Türkiye'nin sosyal ve siyasi reformlarına paralel olarak önem verilmesi gerektiğinin altını çizerek AB tarafından müzakerelere kapalı tutulan başlıkların açıklanması talebinde bulunmaktadır. Ayrıca müzakere fasıllarının ayırım yapılmaksızın açılması gerektiğini savunmaktadır (Hak-İş, 2024).

10. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde etkin rol oynayan başlıca sivil toplum örgütlerinden biridir. Avrupa İş Dünyası Konfederasyonu (BUSINESSEUROPE) ve Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi üyeliğiyle Türkiye'nin Avrupa Birliği nezdinde temsil edilmesine katkıda bulunmakta olan TİSK, vize işlemlerinin basitleştirilmesi, bölgesel gelişim, kırsal alanda kalkınma, kadınların iş gücüne katılımı, toplumsal özgürlüklerin entegrasyonu ev sendikal hakların genişletilmesi gibi konularda birçok ortak raporun

hazırlanmasında kritik roller üstlenmiştir. Avrupa Birliği üyelik sürecine destek olmak amacıyla Dış İlişkiler Komisyonu kurulmuş ve bu komisyon aracılığıyla Avrupa Birliği yetkilileri ile bağlantılar kurulmuştur. Bu bağlamda Alman, İngiliz ve Fransız işveren örgütleriyle kesintisiz bir iletişim içinde olunmuştur ve Antalya’da bir Avrupa İşverenler Birliği toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Avrupa Birliği üyelik süreci hakkındaki görüşler, Avrupa Birliği yetkililerine aktarılmıştır (Karadağ ve Usta, 2011: 38).

TİSK, AB müktesebatının “Sosyal Politika ve İstihdam” bölümü ile ilgili olarak bir uzmanlık geliştirmiştir. Bu kapsamda AB mevzuatını inceleyen bir komisyon kurarak Türkiye’nin müzakere süreçlerine hazırlanmasına öncülük etmiştir (Cicioğlu, 2013: 124). TİSK’in AB Mevzuatını İnceleme Komisyonu, Türk ve AB mevzuatını karşılaştırarak, uyum süreçlerini yönetmektedir (Karadağ ve Usta, 2011: 38). 2006 yılında hazırlanan “Sosyal Politika ve İstihdam Başlıklı AB Müktesebatı ve Türkiye” raporu, sosyal diyalog, AB istihdam stratejisi, sosyal koruma, toplumsal cinsiyet eşitliği ve iş sağlığı güvenliği gibi başlıklarda her iki tarafın da mevzuatını kıyaslamaktadır. Ayrıca TİSK, 2006’dan itibaren “AB Yolunda Mali Dünyamız”, 2008’de “Avrupa Sosyal Ortaklarının Müşterek Analizi” ve 2009’da “AB Müktesebatı Uluslararası Semineri İş Sağlığı ve Güvenliği ve Çevre” gibi çeşitli bilgilendirme eğitimleri düzenleyerek, üyelik sürecine destek vermekte ve bu faaliyetlerle üyelerinin görevlerini yerine getirmelerini sağlamaktadır (Karadağ ve Usta, 2011: 39).

11. Atatürkçü Düşünce Derneği

Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD), 19 Mayıs 1989 tarihinde kurulmuş ve Avrupa’da birçok ülkede şubeleri bulunan bir sivil toplum kuruluşudur. Bu dernek diğerlerinden farklı olarak Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliği konusunda olumsuz bir tutum sergilemektedir. ADD, AB’yi emperyalist bir yapı olarak görmekte ve Türkiye’nin bu yapıya katılmasına karşı çıkmaktadır. Derneğin Genel Başkan Yardımcısı Sina Akşin ve eski Genel Başkan Şener Eruygur, AB’nin Hristiyan bir kimliğe sahip olduğunu ve Türkiye’nin Müslüman kimliğiyle bu yapıda yer bulmasının beklenmemesi gerektiğini belirtmiştir (Cicioğlu, 2013: 209, 212).

ADD, AB'nin Türkiye'den talep ettiği reformları kabul etmeyerek bu konudaki rahatsızlıklarını sık sık kamuoyu ile paylaşmaktadır. Özellikle 2006'da Kıbrıs ile ilgili diplomatik girişimler sonrasında ve 2009'da Avrupa Komisyonu'nun İlerleme Raporu'nda Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun ifade özgürlüğünü kısıtlayıcı olduğunu belirtmesi üzerine, AB ile ilişkilerin dondurulması gerektiğini savunmuştur. ADD, AB üyeliği sürecini takip ederek Türkiye'nin bu süreçte karşılaşacağı olumsuzlukları gündeme getirmekte ve üyelikten dolayı Cumhuriyet'in temel değerlerinin zarar göreceğini vurgulamaktadır. Bu derneğin sahip olduğu bakış açısına göre AB ve Türkiye Hükümeti'nin çoğu konuda ortak noktada buluştuğunu ifade eden Akşin, bunun Kemalistler tarafından kabul görmediğini belirtmektedir (Cicioğlu, 2013: 212).

12. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

TESEV, Türkiye'nin sosyal ve ekonomik meselelerine çözümler sunmak amacıyla 6 Ekim 1994'te kurulmuş bir düşünce kuruluşudur. Bu örgütsel yapı, başlangıcından itibaren Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğini desteklemekte ve bu yönde çalışmalar yürütmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin AB ile entegrasyon sürecinde yaşanan sorunların üstesinden gelinmesine ve Türkiye'nin bölgesel etkinliğinin artırılmasına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin komşu ülkelerinde demokrasinin güçlenmesi de TESEV'in misyonları arasında yer almaktadır. Bahsi geçen bu kuruluş AB üyeliği konusunda sürecin devam etmesinin önemli olduğunu vurgulamaktadır (Cicioğlu, 2013: 212).

TESEV Başkanı Can Paker, Türkiye'nin her zaman siyasi, sosyal, kültürel ve finansal alanlarda reformlara ihtiyacı olduğunu, AB'nin bu reformları teşvik ettiğini belirtmektedir (akt. Cicioğlu, 2013: 199). Bununla birlikte AB'nin Türkiye için demokratikleşme açısından kritik bir rol oynadığını ve Kopenhag Kriterleri'ne uyum sağlamanın demokratikleşme sürecini temsil ettiğini ifade etmektedir. Buna karşın 2006 yılında yayınlanan bir raporda, AB'nin Türkiye'ye karşı art niyetli bir tutum sergilediği ve müzakerelerin eşit şartlarda yürütülmediği kaydedilmektedir. Bu rapor kapsamında Angela Merkel'in müzakerelerin "açık uçlu" olması gerektiğine dair tartışmalarla Türkiye ile Hırvatistan arasındaki farklı muameleler eleştirilmektedir. Özellikle Türkiye'nin Hırvatistan ile aynı zamanda müzakerelere başlamasına rağmen

Hırvatistan'ın referandum şartından muaf tutulması dikkat çekmektedir. Ayrıca Türkiye'ye vize sürecindeki zorluklar, İngiltere ve Almanya tarafından vize reddi damgasının pasaportlara vurulması da hukuken eleştirilmektedir. TESEV Başkanı Paker, AB'ye giriş kurallarının belirlendiğini ve bu kuralların yerine getirilmesi durumunda tam üyeliğin gerçekleşebileceğini belirtmektedir (Cicioğlu, 2013: 199).

13. Bağımsız Türkiye Komisyonu

Bağımsız Türkiye Komisyonu, bilinen diğer adıyla Akil Adamlar, 2004 ve 2009 yıllarında iki kapsamlı Türkiye raporu yayımlamaktadır. Bu raporlar Brüksel'de basılmış olup, Türkiye'nin Avrupa'da müzakereler sürecinde oldukça olumlu bir atmosfer yakaladığına işaret etmektedir. Son raporunu İstanbul'da kamuoyu ile paylaşan Komisyon, bu toplantıda Hollanda'nın eski Dışişleri Bakanı ve Avrupa Birliği Komisyonu üyesi Hans Van Den Broek, Avusturya'nın eski Dışişleri Müsteşarı Albert Rohan, Roma Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Direktörü Nathalie Tocci ve İtalya'nın eski Dışişleri Bakanı Emma Bonino gibi önemli isimleri ağırlamaktadır. Komisyonun raporlarını hazırlayan Nathalie Tocci, yaptığı açıklamalarda Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yaşanan tıkanıklığa vurgu yapmaktadır. 2010 yılından itibaren iç meselelere odaklanan Avrupa Birliği'nin gündeminde genişlemenin arka sıralara düştüğü belirtilmektedir. Tocci, Türkiye'deki asker-sivil ilişkilerinin Avrupa Birliği'nin standartlarına yaklaşmakta olduğunu savunmaktadır (İKV, 2014).

7 Nisan 2014 tarihinde İstanbul'da "*Avrupa'da Türkiye: Değişimin Kaçınılmazlığı*" başlığı altında duyurulan BTK'nın üçüncü Türkiye raporu, Türkiye'de demokratikleşme sürecinin tekrar canlandırılmasının ve Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasında oluşan mesafenin kaldırılmasının zorunluluğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte söz konusu rapor, müzakerelerin daha aktif yürütülmesi gerektiğinin altını da çizmektedir. Ayrıca AB'nin kendi iç sorunlarına odaklanmış olması sebebiyle Türkiye'nin katılım sürecini göz ardı ettiği ve bu durumun Türkiye-AB arasında güvensizlik oluşturduğu eleştirilmektedir. Bunların yanında raporda Komisyon'un üçüncü Türkiye raporundan yola çıkarak, AB-Türkiye ilişkilerindeki mevcut koşullar

altında ilerleme kaydedilmesi için atılması gereken adımlar analiz edilmektedir (İKV, 2014).

Kısaca özetlemek gerekirse Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik süreci, birçok sivil toplum kuruluşunun aktif katılımıyla şekillenmektedir. Bu kuruluşlar arasında yer alan örgütler, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini güçlendirme, bilgi akışını sağlama ve politika oluşturma süreçlerine önemli katkılarda bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı gibi vakıflar, sivil toplumun kurumsallaşması ve kaynakların etkin kullanımı yönünde çabalar göstermektedir. Benzer şekilde işçi sendikaları da sosyal ve ekonomik politikalarda etkin rol oynamakta ve AB sürecine kritik katkılar sağlamaktadırlar. Çalışmanın bu bölümünde bahsi geçen kuruluşların tamamı Türkiye'nin demokratikleşme ve modernleşme sürecinde kilit role sahip olup, AB üyelik sürecinde de stratejik önem taşımaktadır. Özellikle sivil toplum kuruluşlarının devletten bağımsızlaşma sürecindeki gelişmeler, Türkiye'nin AB standartlarına uyum sağlama çabasını desteklemekte ve bu süreçte önemli bir köprü vazifesi görmektedir.

3.6. Çevre ve Ekoloji Kaygılarının Yükselişi ve Sivil Toplum

2000'ler sonrası dünya 1980'lerde yoğunlaşmaya başlayan çevre ve ekoloji kaygılarının tepe noktasına çıktığı, iklim değişikliği, büyük hava olaylarının yarattığı felaketler ve çeşitli ekosistemlerin yitip gidişi karşısında irili ufaklı yüzlerce STK'nın ve toplumsal hareketin doğduğu bir süreç yaşamıştır. Bu süreçten Türkiye'de payını almış, yaşatma ve güzelleştirme, koruma ve savunma amacıyla çeşitli STK'lar ortaya çıkmıştır. Çevre ve doğa bilinci toplumda o kadar yayılmıştır ki, Yaşama Dair Vakıf'ın 2020 tarihli araştırması, herhangi bir STK'ya üye olmaya düşünen yurttaşların tercihlerinin ikinci sırasında (%14,1) çevre ve doğayla alakalı STK'ların geldiğini göstermektedir (YADA, 2020: 61).

Türkiye'de çevreciliğin ilk ortaya çıkışı 1980 darbesinin sonrasına rastlamıştır ve profesyonellikten çok gönüllü çalışmaya dayanan, engelleyici protestolar yerine kamuoyu oluşturma ve devleti etkileme tercihinde bulunan özellikler sergilemiştir (Eryılmaz, 2018). Eryılmaz'ın (2018: 54) da altını çizdiği üzere, erken endüstrileşmiş Batı ülkelerine nazaran Türkiye'de çevreciliğin gelişimi farklı bir seyir izlemiştir: Bu

ülkelerde yurttaşların önce yerel çevreci örgütler kurup sonra ulusal ve uluslararası örgütlere katıldıkları görülürken, Türkiye’de, yukarıda TEMA’yı ele alırken de görüldüğü üzere, uluslararası örgütlere katılım ve onların etkisiyle ulusal ve yerel örgütler kurulmuştur. Buradaki farkın sebebini anlamak üzere çevreciliğin genel seyrine bakılmalıdır:

İktisadi faaliyetler nedeniyle çevreye verilen zarar karşısında devlet yöneticileri, doğal sorunlara karşı gereken ciddiyeti göstermemişler ve doğayı neredeyse yok etme pahasına kalkınma ve büyümeye devam etmişlerdir. Devlet yöneticilerinin bu kayıtsızlığı karşısında sivil toplum kuruluşları iktisadi ilkeleri sürekli sorgulamışlar ve kalkınma düşüncesini değiştirmeye çalışmışlardır. Bu çabalar ve eylemler dünya kamuoyunun da gündeminden çevre sorunlarının çıkmamasını sağlamıştır (Kırışık, 2013: 335).

Dolayısıyla genel seyri itibariyle çevreciliğin hükümetlerin kalkınmacılıkla ekolojik dengeleri gözetmeyi en hafif tabiriyle ikincilleştirmesi karşısında, sivil toplumun harekete geçmesiyle karakterize olduğu söylenebilir. Fakat Avrupa ve ABD gibi gelişmiş ülkeler başta olmak üzere sivil toplumda çevreci-ekolojist örgütlerin uluslararası bir boyut kazanmış olduğu sıralarda Türkiye henüz gelişmekte olan bir ülkeydi ve çevre/ekoloji sorunları ne STK düzeyinde ne de yurttaşlar nezdinde, kalkınmacılık karşısında çevreciliği öne çıkaracak kadar gündem haline gelmemişti (Eryılmaz, 2018). Nihayet TEMA’yı kurmaya götüren süreçte erozyon ve çölleşme tehlikesi ciddi bir soruna dönüşüp kamuoyunun gündemine gelmesiyle TEMA kurulabilmiştir. Ancak uluslararası kuruluşların ve küreselleşmenin hem bilgi hem örgütlülük bakımından birçok etkiyi aktarmada mühim bir etken olsa da Eryılmaz’a şu şerh düşülmelidir: küresel bilgi toplumu fenomeni ulusal STK’ların gelişiminde ancak ulusal ve yerel ölçeklerde bu STK’nın etkinlik alanına karşılık gelen bir problem ve bu problem etrafında etkinlik yürütmek isteyen insanlar varsa etkili olur. Dolayısıyla özellikle çevre ve ekoloji alanındaki STK’ların kuruluşunda küresel eğilim ve örgütlerin etkileri abartılmamalıdır.

Türkiye’de 80 dönemecinden sonra büyüme oranlarına bakıldığında, sanayi sektöründe zaman zaman yıllık %12,8’lere varan hızlarla büyüme yaşandığı

görülmekte, aynı şekilde hizmet sektörü de %10'lara yaklaşabilmektedir (Kolsuz ve Yeldan, 2014). Kalkınmanın bu istikrarı, aynı zamanda, onlarca yeni sanayi tesisinin ve hizmet bürosunun açılması anlamına gelmektedir. Keza aynı şekilde, işgücü, mal ve hizmet dolaşımı adına yeni yolların yapılması, mevcut yolların genişletilmesi, yeni taşıtların trafiğe karışması da demektir. Bütün bunlar içinse, hiç kuşkusuz, yeni enerji üretimi tesisleri gereklidir. Elektrik Mühendisleri Odası'nda derlenen bir istatistiğe göre, Türkiye'de kurulu elektrik enerjisi gücü 1990'da 16.318 MW iken 2021 başında 96.709 MW'a çıkmıştır ("Türkiye Elektrik Enerjisi İstatistikleri", 2021). %600'e yaklaşan bu büyümenin anlamı fosil yakıt kullanımı, baraj inşaatı, sondajlar gibi çeşitli etkenlerle farklı yerel ekosistemlerin, en hafif tabirle, dönüşmesidir. Bütün bu kalkınmacı politikalar ve sonuçları, ilk başlarda küresel bağlamla etkileşim halinde ulusal/merkezi STK'lar olarak ortaya çıkan çevreci veya ekolojist hareketin dinamiklerinin yerele kaymasına yol açmıştır. Türkiye bu süreçte giderek daha çok "doğalarını savunan köylü hareketleri" ile karşı karşıya kalacaktır.

Eryılmaz (2018), Türkiye'de çevreci hareketin gelişimini şu şekilde analiz etmektedir:

- 1980-2000 aralığında sivil toplum alanında, gönüllülük esasına dayalı, "katılımcı baskı grubu" olarak kategorikleştirilen ve temel hedefi kamuoyu yaratmak dolayısıyla devlet politikalarını etkilemek, olası bir çevre yıkımını engellemek veya devleti harekete geçirmek üzere baskı yapmak olan ilk çevreci sivil toplum örgütleri ve hareketleri ortaya çıkmıştır: Doğal Hayatı Koruma Derneği, TEMA, Türkiye Çevre Vakfı, Türkiye Ormancılar Derneği, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği. Bu tarz örgütler az sayıda profesyonel çalıştırıp gönüllülüğü öne çıkarmakta, devletle çatışmak yerine çalışmayı tercih etmektedir. Bu dönemde ulusal düzeyde tek istisna Yeşiller Partisi'dir. Parti çok sayıda çevreci örgütün bir araya gelerek kurdukları bir oluşum olup, devletle daha çatışmalı bir ilişki tesis etmekten çekinmemiştir. Ancak o da zamanla var olan az sayıdaki tabanını da yitirerek, bir "aydın kulübü"ne dönüşmüştür (s. 54-57).

- 2000’lerden sonra devlet, özel sektör ve sivil toplum örgütleri iş birliği gelişerek, katılımcı baskı grubu özellikleri silinmeye başlamış, örgütler “kamu yararına lobi” örgütlerine dönüşmüşlerdir. Özellikle AB süreci de bu bağlamda devreye girmiş, kağıt üzerinde de kalsa mevzubahis işbirliği zorlanmıştır. Dolayısıyla sivil toplumdaki ağırlıklı çevre örgütleri bu dönemde engelleme-baskı çerçevesi yerine, “çözüm ortağı olma” çerçevesini benimsemişler, TEMA örneğinde de gördüğümüz üzere ağaçlandırma gibi etkinliklerle belli çevre sorunlarını çözmekte inisiyatif almışlardır. Özellikle devletle çatışmaktan kaçınma, örgütler için devlete bir bağımlılık yaratabilmekte, bu da çeşitli çevre sorunlarında devlete baskı kurmalarının önüne geçebilmektedir (s. 57–60).

Yine 2000’ler sonrasında AB fonlarının diğerk STK’larda olduğu üzere çevre örgütlerine de açılması, bu örgütlerin de profesyonelleşmesine ve proje örgütlerine dönüşmesine yol açmıştır (Eryılmaz, 2018). Dolayısıyla kurumsal ve ulusal düzlemde (Greenpeace Akdeniz istisnasını bir yana bırakırsak) sivil toplumda çevrecilik eylemcilik karakterini yitirirken, yerel dinamikler aksi yönde işlemeye başlamıştır:

1980 sonrasında gelişen ve çeşitlenen çevreci örgütlerin yereldeki örnekleri 1990’ların sonundan itibaren Katılımcı Baskı Grubu özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Profesyonelliğe ve maddi desteğe dayalı Kamu Yararına Lobiye dönüşen merkezdeki büyük çevreci örgütlerin aksine yereldekiler, gönüllü katılıma ve protesto ağırlıklı eylemlere dayanan Katılımcı Protesto Örgütü modeline yaklaşmışlardır. Genelde ağaçlandırma ve kenti güzelleştirme amacı güden yerel çevrecilik zamanla neoliberal kalkınma projelerine yönelik protestocu etkinliklere yönelmiştir. (Eryılmaz, 2018: 68)

Bunun zamanında en çok ses getireni ve yıllarca konuşulana Bergama köylülerinin altın madenine karşı mücadelesi olmuştur (Eryılmaz, 2018: 69). Çalışmanın devamında, bahsi geçen hareket bir paradigmatic örnek olarak ele alınacaktır.

Bergama’daki yerel mücadele, yaşalarını daha çok çiftçilik (tütün ve pamuk) ve büyük baş hayvancılık gibi zirai etkinliklerle sürdüren Bergama köylülerinin

(toplamda 17 köyün) yaşam ve üretim alanlarına, altını siyanürle ayrıştırma işlemini baz alan bir altın madeni kurulması karşısında konumlanmıştır (Kökalan Çımrın, 2015). Aslında mevcut zirai etkinliklerin emek yoğun ve güvencesiz statüsü karşısında madencilik işinin görece daha kolay ve güvenceli olması sebebiyle köylü bu maden işine önce sevinmiş, fakat siyanür yönetimini ve siyanürlü atık suların kendi topraklarında atık gölleri olarak toplanacağını duyunca bu sevinç yerini korku ve endişeye bırakmıştır (Kökalan Çımrın, 2015: 312). Siyanürün çevreye etkisinin öğrenilmesi hareketi başlatmıştır:

Bergama köylü hareketinin bu ilk döneminde köylüler, toplumsal mücadelelerini kullandıkları ilginç protesto teknikleri ile tüm dünyaya duyurmayı başarmışlardır. 16 Şubat 1996'da ülkenin değişik bölgelerinden gelen çevre grupları ile birlikte Eurogold'un genel müdürü Jack Testard sembolik olarak katranlanıp, kuş tüyüne bulanarak, Bergama'dan kovulmuştur. Bergama köylülerinin gerçekleştirmiş oldukları bu sembolik protestolar devam ederken maden işletmesi de çalışmalarını hızlandırmıştır. Bölgede köy muhtarlarının karşı çıkmalarına rağmen şirketin Orman Genel Müdürlüğüne ağaç bedellerini ödemesi ile birlikte sahada tespit edilen 2400 ağacın kesimine başlanmıştır. Çevre Bakanlığı ve Orman Genel Müdürlüğüne yapılan tüm itirazlara rağmen durdurulamayan ağaç kesimleri sonucunda köylüler Çanakkale-İzmir karayolunu yedi saatliğine trafiğe kapatmışlardır ve yapılan bu eylemden kısa bir süre sonra 23 Kasım 1996'da da Bergama köylüleri belden yukarıları çıplak bir şekilde altın madenine karşı bildiri dağıtmışlardır... Farklı toplumsal grupların (çevreciler, akademisyenler, sivil toplum kuruluşları, sendikalar vb.) katılımı ve desteği ile Bergama köylü hareketi ideolojik, teknik ve maddi kaynaklar açısından büyük bir gelişme göstererek her geçen gün eylem repertuarını çeşitlendirerek, konu ile ilgili olan ya da olmayan tüm odakların dikkatini çekmeyi başarmıştır. (Kökalan Çımrın, 2015: 313)

Burada betimlenen tarihler ve eylem biçimleri, sadece köylülerden oluşmasalar da tamamı gönüllülerden oluşan yerel bir protestocular oluşumunu göstermektedir. Eryılmaz'ın (2018: 68) "katılımcı protesto örgütü" dediği bu oluşum, çevre sorunlarında en başta doğrudan bu sorundan etkilenecek kitleleri, genelde köylüleri içermektedir. Katılımcı protesto örgütlerine yaklaşan şekillerde örgütlenen yerel mücadeleler 90'lardan günümüze dek artarak sürmektedir. Bu protestoculuk biçimindeki eylemciliğin hedefi genellikle yapılması planlanan ve çoğu zaman uluslararası şirketleri de içeren projeleri durdurmak ve tümüyle engellemektir. Bu açıdan bu tarz örgütsel dinamiklerde karşı karşıya kalınan boyutlardan biri de

neoliberalizm karşıtlığı ve hareketin yerelliğine rağmen küresel çapta etkiler üretebilme kapasitesidir:

... hareketin başlangıcından 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde Bergama köylü hareketinin temaları, amaçları, örgütlenme yapıları ve ortaya koymuş oldukları protesto biçimleri ile dünya çevre hareketleri içindeki haklı yerini almıştır. İktidarı ele geçirmek ya da düzeni değiştirmek gibi makro amaçları olmayan bu toplumsal mücadelenin aktörleri yerel tema ve amaçlarını küresel taşımayı son derece başarılı bir biçimde gerçekleştirmişlerdir. (Kökalan Çımrın, 2015: 316)

Bu tür hareketlerin görebildiği küresel ilgi, sadece tema ve amaçlarını duyurmak şeklinde gerçekleşmemekte, ayrıca üzerlerine yapılan çalışmalar dolayısıyla esinleyici ve tetikleyici etkiler üretmek şeklinde de gerçekleşebilmektedir. Keza bir çevre sorunu yaratmakla neticeleneceği düşünülen bir projede uluslararası ortaklar/ taraflar olduğunda, hareketin küresel etkisi ayrıca (şirket veya değil) bu tarafların küresel imajının zedelenmesi, başka ulusal ve yerel bağlamlardaki projelerinde de benzeri protestolar veya dayanışmacı eylemler ortaya çıkması gibi daha karmaşık sonuçlar da doğurabilmektedir.

Toparlarsak, Türkiye sivil toplumunda, 1980 sonrasında TEMA gibi STK'lar aracılığıyla küresel düzeyde bir etkileşimle harekete geçen ve yerel veya ulusal çevre sorunlarında inisiyatif alarak yola çıkan çevrecilik, 2000'ler sonrasında ulusal STK düzeyinde devlete bağımlı, profesyonel, protestodan uzak, çözüm odaklı bir lobicilik pratiğinde yoğunlaşırken, 1990'lardan sonra ve özellikle 2000 sonrasında yerel düzeyde protestocu, gönüllü ve savunmacı bir çevrecilik hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket, profesyonel STK'lara göre küresel olanla ilişkisi bakımından da ayrılmıştır. Bu ayrışma, hatta tersine dönme neticesinde, esinlenme artık küresel dünyadan yerele doğru olmaktan çıkmış, yani uluslararası STK'lardan, onların bilgi ve birikiminden hareketle ulusal ölçekte STK'lar kurma şeklinde meydana gelmenin ötesine geçmeye başlamıştır. Paradoksal bir şekilde yereldeki gönüllü örgütleri, küresel çapta kendilerini, amaç ve taleplerini duyuran, esinleyici etkiler üreten bir yere gelmiştir. Bunda gelişen ve Türkiye'de 2000 sonrasında son derece yaygınlaşan bilgi ve iletişim teknolojileri de büyük rol oynamış, gönüllü çevirmenler, çevre aktivistleri, sosyal

bilimciler gibi uzman veya yarı uzman aktörlerin de yardımıyla yerelde üretilen bilgiler küresel kanallara akabilmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye’de çevre ve ekoloji sorunlarına yönelik hem yerel sorunlardan hem de küresel sorun ve ilgilerden hareketle artan bir ilgi olduğu söylenebilir. STK’lara üye olmak isteyenler arasında %14,1’inin çevre STK’larını tercih edeceklerini söylemeleri (YADA, 2020: 60) bile bu ilgi yüksekliğinin yurttaşlar nezdindeki bir işaretidir. Aynı şekilde bağış konusunda da çevre ile ilgili STK’lar %9,3 ile üçüncü sırada gelmektedir (YADA, 2020: 101). STK’lar bazındaki bu yurttaş ilgisi, aynı zamanda yerel düzeyde giderek daha sık ortaya çıkan gönüllü çevre hareketleriyle desteklenmekte, insanlar sadece genel olarak çevre ve doğaya karşı bir sorumluluk duymanın ötesine geçerek, bizzat kendi yakın çevreleri ile o çevredeki doğaya dair savunucu sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde, mevcut sayısal azlığına ve lobici profesyonelliğin handikaplarına yakalanmış olmalarına rağmen, ilerleyen yıllarda, sivil toplumun çevreci ve ekolojist karakterinin yoğunlaşacağını öngörmek mümkündür.

3.7. Türkiye’de Yeni Sivil Toplum Çalışmaları

Sivil toplum organizasyonlarının bir araya gelip tecrübe biriktirmeleri ve bu deneyimleri kendi içlerinde paylaşmaları oldukça önemlidir. Kentel’in belirttiği üzere *“bizzat ‘karşılaşmalar’, zihni genişletmek ve umudu pekiştirmek adına olağanüstü bir fırsat sunmaktadır* (Kentel, 2021: 57).” Bu tür karşılaşmalar, bireysel motivasyonu yükseltmekte ve kurumsal bağlılık hissini güçlendirmektedir. Zira sivil toplum sahasında bir arada bulunmak ve birbirinden öğrenmek oldukça değerli aktiviteler olarak görülmenin yanında çalışmaların verimini arttıran etkileriyle de ön plana çıkmaktadırlar. Ancak günümüz koşulları, kişilerarası ilişkiler, kişi-kurum arası ilişkiler ve kişi-devlet ilişkilerinin bireyselliğe ve yalnızlığa doğru sürüklenmesine yol açarak kalabalıkların güvensizlik yaratmasına yol açmaktadır. Neoliberal yönetime ilişkin istekler doğrultusunda bireyler, yaşamlarını kolaylaştırmak adına etik dışı davranışları göz ardı etmeyi meşrulaştırmaktadır. Bu tür tutum ve davranışlar iktidarlar aracılığıyla öğrenilmektedir (Harvey, 2015: 78).

Ahlaki anlamda yaşanan çöküşlerse farklı bir birlikteliğe sebebiyet vermektedir. Kentel'in ifadesine göre bu kopuş ve dağılma sonrasında, farklı bir alanda yeniden bağ kurma arzusu belirlemekte ve yeni bir aidiyet hissi etrafında toplanma ihtiyacı doğurmaktadır (Kentel, 2021). Güvensizlik, endişe, bilinmezlik, tedirginlik ve korku gibi nedenlere bağlı olarak dağılan topluluklar, benzer duygularla ortak bir paydada yeniden bir araya gelerek topluluğun bir parçası olma hissini pekiştirmektedirler. Neoliberal dünyada kişiler, zayıflayan ve dağılan ilişkileri benzer yollarla kurma ve yeniden toplama gayretindedirler. Böylesine endişe dolu bir ortamda, sivil toplum faaliyetleriyle ilgilenen bireylerin de benzer nedenlerle bu duygu durumlarına maruz kaldıkları ifade edilebilmektedir. Sivil toplum alanındaki gibi bireysel ve kurumsal düzeyde oluşan güven ilişkileri, topluluk içindeki bağların temelini oluşturmaktadır. Putnam'ın vurguladığı üzere sosyal sermaye, güven ilişkileriyle şekillenmekte ve bu ilişkiler toplumsal hareketleri kolaylaştırarak iş birliği ve dayanışmayı destekleyen davranışları artırmaktadır (Putnam, 1995: 225). Bu çerçevede kişilerin sivil toplum kuruluşlarına dahil olması büyük önem taşımaktadır. Zira sivil toplum, sosyal sermayeyi güçlendirirken, buradan doğan sosyal ağlar, toplumsal güven ve normlar da iyi yönetimi ve siyasi katılımı desteklemektedir (Norris, 2012: 29).

Bu konuya odaklanan araştırmalar, son dönemlerde kişilerin birbirine, topluma ve çeşitli kurumlara duyduğu güvenin azaldığını ortaya koymaktadır (Uslaner, 2002: 19). Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır; gelir seviyesi, kişisel tecrübeler, hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilme derecesi, bireysel değerlerin ne kadar yaygın olduğu, kentleşme hızı ve yolsuzluk oranı gibi etkenler (Nannestad, 2008: 34). Putnam, güvenin zayıflamasına neden olan faktörler arasında ilk olarak, haftalık çalışma saatlerinin artması sonucu bireylerin sosyal sermayelerine yatırım yapacak zamanları kalmamasını, bu durumun sivil katılımın ciddi şekilde azalmasına yol açtığını belirtmektedir. İkinci olarak barınma maliyetlerinin yükselmesi nedeniyle geçmişe kıyasla ortalama beyaz yakalı çalışanın daha sık ev değiştirmesi ve yerleşik bir hayat kuramaması gösterilmektedir. Üçüncü ve son olarak da köklü teknolojik gelişmelerin boş zaman kullanımını radikal bir şekilde bireyselleştirerek, sosyal sermaye

oluşumuna yönelik pek çok imkânın yitirilmesine neden olduğunu vurgulamaktadır (Putnam, 1995: 232).

Bireyler arasındaki güven düzeyi, sivil toplum örgütlerinin özellikle finansal açıdan etkinliklerini kavrayabilmek adına elzemdir. Söz konusu örgütlerin faaliyetlerini sürdürülebilir kılınması ve toplum üzerinde etki yaratabilmesi için mali olarak sürekliliklerini temin etmeleri şarttır. Bu tür gönüllü kuruluşların yönetimsel ve mali açıdan bu örgütlerin ana gelir kaynakları üyelik ücretleri, bireysel ve kurumsal bağışlar, yerel ve global kuruluşlar tarafından sağlanan fonlar, ürün ya da hizmet satışlarından sağlanan gelirler ve devlet kaynaklarıdır. Sivil yapıların finansmanı, dış kaynaklardan gelen bu maddi desteklere bağlıdır; ancak 2015 yılında yapılan “Türkiye’de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik Araştırması” sonuçları, Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarına yapılan bağışların oldukça az olduğunu göstermiştir (Çarkoğlu ve Aytaç, 2016: 84).

Türkiye’de insanlar, hayır işleri çerçevesinde yardımlarını genellikle aile bireylerine, yakın komşularına veya aynı bölgeden olanlara sunmaktadırlar. Bu doğrultuda yardımlar esnasında yardım alan kişinin, bağış yapanla aynı kültürü, dini ve dili paylaşıyor olması önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür. Yine aynı şekilde söz konusu araştırma, Türkiye’deki güven sorununu da gözler önüne sermektedir. Katılımcıların sadece onda biri çoğu insanı güvenilir bulduğunu ifade etmekte, geri kalan %90’lık kesim ise insanlara güvenme konusunda sürekli tetikte olunması gerektiğini vurgulamaktadır (Çarkoğlu ve Aytaç, 2016: 86).

Türkiye’deki insanların büyük bir kısmı, yüzde 20,5’i, yardım kuruluşlarının özellikle fakirlerle ve muhtaçlarla ilgilenmesini önemsemekte, yüzde 13,9’u ise yetimlere destek olunmasını tercih etmektedir. Bu tercihlerin ardından en çok desteklenen alanlar sırasıyla eğitim-çocuk ve gençlerin yardımı- şehit ve gazi ailelerine yapılan yardımlar olmaktadır. Buna karşın Türkiye’deki bireylerin en az ilgi gösterdiği yardım alanları ise sanat-kültür ve tarihi koruma-hayvan bakımı ve koruması, son olarak da mültecilere yapılan yardımlar olarak saptanmıştır (Çarkoğlu ve Aytaç, 2016). Bu noktada yıllar boyunca gözlemlenen bireysel bağış yapma alışkanlığının, ülkedeki

genel güven eksikliği ve düşük sosyal sermaye ile paralel bir düşüş göstermekte olduğunu ifade etmek mümkündür.

İnsani yardım organizasyonları, göçmen ve mülteci bireylerle doğrudan ilgilenen bir alanda faaliyet göstermektedir. Bu sektörde gerçekleştirilen çalışmalar, belirlenen değerler doğrultusunda kısıtlanmakta, belirli hedeflere ulaşmayı amaçlamakta, öngörülen bir bütçe dahilinde ve zaman sınırları içerisinde sonuçlar sunmak üzere tasarlanmaktadır. Ancak zaman zaman, saha gereksinimlerini doğru bir şekilde analiz edemeyen bağışçılar tarafından belirlenen amaçlara yönelik ya da yeterince detaylı ve kapsamlı olmayan proje faaliyetleriyle bu çalışmalar yürütülmektedir. Diğer yandan bu faaliyetlerin kısıtlı bütçesi, insan kaynakları ve idari düzenlemeleri, insani yardım çalışmalarının içeriğini şekillendirmektedir. Bu nedenle standartlara ve kurallara bağlı, sayılar ve sonuçlar üzerine yoğunlaşmış bu çalışmalar, asıl amaçları olan bireylerin “bireyselliğini” göz ardı ederek faaliyet gösterilen alanın kalitesini değersizleştirmektedir.

Son on yılda Türkiye genelinde her şehre dağılmış bir dizi geniş kapsamlı projeler mevcuttur. Bu projeler Suriye’den gelen göçmenlerin Türk toplumuna entegrasyonunu sağlama amacını taşımaktadır. Şehirler arası nüfus ve kapsam açısından değişkenlik gösteren bu projeler; geçim kaynakları, koruma, sağlık, sosyal entegrasyon, eğitim, haklara ve hizmetlere erişim, meslek edinme istihdam ve kalkınma gibi alanlarda yer almaktadır. Bu noktada beliren ana amaç, iki toplumun birbiriyle kaynaşmasını, birbirlerini anlayıp, tanımasını, kabullenmesini ve birlikte yaşamasını sağlamaktır. Bu yönde STÖ’ler tarafınca geliştirilen projeler, finansman sağlayan kurumlardan, projenin yürütüldüğü ülkenin hükümetine, yönetim birimlerine, ilgili STÖ çalışanlarına, projede görev alanlara ve yerel halka kadar geniş bir ilişki ağı oluşturmaktadır (Gündüz ve Kaya, 2014: 155).

Meydana gelen krizler, savaşlar veya doğal afetler gibi sebeplerle ortaya çıkan yoğun göç hareketleri, sivil toplum faaliyetlerinde daha hızlı, daha geniş kapsamlı ve acil bir organizasyon gereksinimini doğurmaktadır. Bu durum, STÖ’lerin finansmanına yönelik fonların önceki dönemlere kıyasla artış göstermesine yol açmış, böylece işleyiş biçimlerinde, organizasyon kültüründe ve işlem sonuçlarında güncel

değişimler meydana gelmiştir. O'Reilly'nin Hindistan'da faaliyet gösteren STÖ'ler üzerine yürüttüğü araştırmasına göre (2010), bu tür hızlı sonuç almayı hedefleyen proje bazlı çalışmalar neticesinde:

- Sivil toplum kuruluşları devletlerle olan ilişkilerini pekiştirebilmektedir.
- Raporlama ve denetim gibi yeni yönetim şekilleri ve profesyonelleşme süreçleri artış göstermektedir.
- Sahadaki depolitizasyon süreci ve özellikle taban siyasetinin azalması gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır.
- Devletin yerini sivil toplum kuruluşlarının aldığı hizmet sunumu artmaktadır.
- Yararlanıcı merkezli kaygılardan daha çok fon odaklı kaygılara doğru bir kayma başlamaktadır (O'Reilly, 2010: 182).

Sıralanan maddeler, STÖ'lerin ve bu örgütlerin oluşturduğu projelerin neoliberal bir yaklaşımla yönetildiğini gözler önüne net bir şekilde sermektedir. Piyasa, sivil toplum ve hükümet arasında kurulan özel ilişkiler, projenin finansörü olan donörlerin memnuniyetini esas alırken, projenin yararlanıcılarının gereksinimlerini göz ardı etmektedir. Bu çerçevede faaliyet gösteren STÖ'ler hem ulusal hem de uluslararası arenada etkinlik gösteren aktörlerin gözünde, devleti bilinçli olarak yerine geçirecek imtiyazlı kanallar olarak kabul görmeye ve neredeyse sivil toplumla özdeşleşmeye başlamıştır (Bayraktar, 2015: 85). Bu duruma istinaden sivil toplumla özdeşleştirilen STÖ'lerin piyasa ve devletle olan ilişkisi, önceden var olan karşıtlıktan ziyade iş birliğini ve ortaklığı güçlendiren bir söylem ve pratiğe dayalı olarak şekillenmeye başlamaktadır.

STÖ'lerin fonları Suriye'deki iç savaş sonucunda meydana gelen insani krizin çözümüne yönelik kamu ve özel sektör kuruluşlarına dağıtılmış, bu alanlarda çalışan kurumlar ani bir şekilde faaliyete geçmek zorunda kalmıştır (Paslı ve Koç, 2022: 142). Buna bağlı olarak Latin Amerika'daki feminist kuruluşların yaşadığı benzer süreçler ışığında Türkiye'de de derin bir sivil toplumlaşma süreci yaşanmaktadır; devletin bu

kriz karşısında hazırlıksız ve yetersiz kalmasıyla STÖ'ler, hükümetin yardımcı unsuru haline gelmiştir. Daha önce bu denli projeye ve fon dağılımına şahit olmayan Türkiye'de bu özel durum üzerine yoğunlaşmış yeni uzmanlar ve akademisyenler ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan sahada devam eden bir öğrenme süreci söz konusudur ve bu süreç uygulanabilirlik açısından kritik önem taşımaktadır. Bu kriz sürecinde odaklanılan çeşitli ve kapsamlı projelerin geneline bakıldığında; projenin idareciliğini üstlenen STÖ'nün, zorlu bir raporlama sürecinden ölçümleme ve değerlendirme, hesap verebilirlikten projenin somut gereksinimlerine dek birçok alandaki değişiklikleri ilgili mercilere raporlaması gerekmektedir. Bu noktada STÖ'lerin finansmanını sağlayan donör ile kuruluşun karşılıklı olarak hesap verebilir olması büyük önem taşımaktadır (Amini ve Akıllı, 2017: 153).

Sivil toplum yapısının toplumsal meselelere kalıcı çözümler getirebilmesi öngörülürken, bu hedefi başarmak parçalanmış ve birbiriyle bağlantısı olmayan bir yapıda oldukça güçtür. Bu nedenle çeşitli sivil toplum örgütleri arasında kurulan iş birliğinin yanında oluşturulan iletişim ortamıyla karşılıklı etkileşim sağlayan ilişkiler büyük önem taşımaktadır. Problemlerin yeterince bilinmediği durumlarda örgütler arasında köprüler kurulması, ortak anlayışların ve çözümlerin oluşturulmasını güçlendirmekte ve farklı grupların bu çözümleri birlikte hayata geçirmelerini sağlamaktadır (İLKE, 2024).

Sivil toplum alanı, ekonomi ile devlet arasındaki sosyal etkileşimler açısından ele alındığında; Jessica Leigh Doyle tarafından belirtilen iki zıt kutup bulunmaktadır. Bu noktada sivil toplum örgütleri bir tarafta devlete toplumun menfaatlerine uygun davranma zorunluluğu getirerek demokrasinin gelişmesine katkı sağlamaktayken öte yandan, devletin ideolojisini destekleyerek toplum içerisinde devlet hakimiyetini pekiştirmekte kullanılmaktadır (Doyle, 2017: 445).

Türkiye son zamanlarda yaşanan Suriye meselesiyle mücadele etmekte zorlanmakta ve AKP'nin yönetimindeki artan devlet liberalizmi ile uluslararası siyaset sahnesinde önemli bir konumda yer almaktadır.

15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında bağımsız basın üzerindeki kamu idarelerinin bağımsızlığı ve hükümetin koruma odaklı uyguladığı yoğun baskılar bu

alanlarda kaygıları artırmaktadır. Türkiye’de sivil toplum faaliyetleri ve sivil toplum kuruluşlarının üzerinde bu durumların etkilerinin belirlenmesi ve izlenmesi, Türkiye’nin demokrasisi için hayati önem taşımaktadır. Doyle’un vurguladığı gibi sivil toplum faaliyetleri, bir ulusun demokratikleşme süreci hakkında önemli bilgiler sunmakta ve o ülkeye yön göstermektedir (Doyle, 2017: 446). Ancak AKP hükümeti, sivil toplum alanını demokratik normlara ters düşecek biçimde ele geçirerek manipüle etmekte ve bu durum Türkiye’deki demokrasinin sağlığı açısından kaygı verici olup AKP’nin otoriterlik yönündeki adımlarını pekiştirmektedir. AKP iktidarının özellikle eleştirel kurumlar olmak üzere, bazı STÖ’lere karşı benimsediği dışlayıcı tutum, bu dönemde hükümetin otoriter karakterini yansıtmaktadır (Özdemir ve Keysan, 2020: 131). AKP, eleştirel kuruluşlara yönelik desteğini sınırlı tutarken, hükümet politikalarını meşrulaştırmak amacıyla STÖ’leri bir araç olarak kullanmaktadır (Coşar vd., 2012’den akt. Özdemir ve Keysan, 2020).

AKP’nin muhafazakâr düşünce yapısına uymayan bireylerin kenara itilmesi ve bu ideolojiye uygun yeni STÖ yapılanmalarının teşvik edilmesi, AKP politikalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir. Bu da sivil toplum çalışmaları üzerinde otoriter ve baskıcı bir etki yaratmış, kalite ve özerklik açısından projelere dayalı bir sektörün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye’de var olan bu yeni proje kültürü, sivil aktivizmin profesyonelleşmesini, yeni sivil aktörlerin sahneye çıkmasını, aktivistler arasında katmanlaşmaya ve hiyerarşik yapıların yeniden şekillendirilmesine yol açmaktadır².

3.8. 2000’ler Sonrası Sivil Toplumun Genel Bir Panoraması

2000’ler Türkiye’si onu önceleyen 28 Şubat 1998 darbesine rağmen ve kısmen de onun sayesinde demokratikleşme rüzgarlarıyla açılış yapmıştır. Bu rüzgâr üzerinde taşınan, hem de bu rüzgarı yaratan AKP’nin iktidara gelmesiyle darbe, savaş ve

² Son yıllarda dünya siyasetinde otoriter hükümetlerin otoriterleşme eğilimi artmakta ve bu durum ciddi endişelere neden olmaktadır. Türkiye özelinde otoriterleşme, demokrasi ve otorite kavramları ile sivil toplum bağlamında ele alındığında ise oldukça karmaşık ve bu tezin sınırlarını aşan bir tartışma yaratmaktadır. Bu konuya daha detaylı bir bakış için şu kaynaklara başvurulabilir: (Abdelrahman, 2002), (Altan-Olcay ve İçduygu, 2012), (Cavatorta ve Durac, 2011), (Chandhoke, Civil Society, 2007), (Doyle, 2015), (Hawthorne, 2004), (Özbudun E., 2014), (Özdemir ve Keysan, 2020).

ekonomik krizin darbeleriyle sarsılmış olan toplum mevcut durumdan çıkış için düşünme fırsatı da yakalanmıştır. Siyaset bakımından çatışmalar eksik olmasa ve yollar çok sık çata lansa da özellikle AB üyeliği süreci ve onun getirdiği reformlar toplum nezdinde ülkede bir şeylerin değişmekte olduğu algısını güçlendirmiştir. Bu algı güçlenmesi de sivil toplum aktörlerinin demokratik konsolidasyon yönündeki etkilerini pekiştirebilecekleri bir ortam yaratmıştır. Kopenhag Kriterleri'nin de üzerinde durduğu bu rol, özellikle 2000'lerin ilk yarısında, sivil toplum örgütleri için güçlendirici bir etki yaratmıştır.

Fakat sivil toplumu bu rüzgarlar ve eğilimler, kısmen ülkedeki genel ekonomik krizle de ilişkilendirilebilecek bir kaynaklar krizi esnasında yakalamıştır. Bu kaynaklar krizinin en büyük kalemi de mali kaynakları ilgilendirmekteydi. Bu açıdan, sivil toplum örgütleri ile AB üyeliği süreci arasındaki ilişki bir süre sonra bu sürecin getirdiği mali destek programlarına sıkışmaya da başlamıştır. Özellikle mali desteklerin (hibelerin) proje bazlı geçici yapısı, örgütlerin gideren proje odaklı profesyonelleşmesine, bu da sivil toplum örgütlerinin demokratik konsolidasyon açısından en önemli özelliklerinden olan gönüllülük esasının aşınmasına sebep olmuştur. Yani hibelerle yaşamaya çalışan STK'lar, hedef kitleleriyle olan gönüllü etkinliklerini yitirmeye başlamışlardır. Hedef kitleyle bağların gevşemesi ayrıca, STK'ların hedef kitlelerinin çözümü için etkin demokratik katılım araçları geliştirme gibi işlevlerini de aşındırmış, lobicilik etkinlikleri dahi büyük oranda fon mekanizmalarından pay alma güdüsüyle tanımlanır hale gelmiştir.

Bu noktada karşılaşılan en büyük güçlük, belli STK'lar ile hükümet veya devlet arasındaki himayeci ilişkiler ya da bu ilişkilerin varlığına dair algıdır. Bu durum, STK'lar arasında fon, katılım, dayanışma ve iş birliği açısından bir tür ayrışma yaratmış, bu ayrışma da demokratik konsolidasyon açısından sivil toplumun farklı kesimleri arasında dışlanmışlık durumunu veya algısını yaratmıştır. Bu durumlar, STK'ların özerklikleri ve demokratik katılım imkânları açısından endişeler yaratmıştır.

“Proje ekonomisi” 2000'lerden günümüze STK'ların yüzleştiği ana problemi oluşturmaktadır. Özellikle orta ve küçük ölçekte kurumsallaşmış olan STK'lar, giderek proje ekonomilerine sıkışma eğilimindedir. Bu sıkışma, özellikle sivil toplum

örgütlerinin özerkliğini tehdit etmekte, demokratik konsolidasyon açısından etkili olmalarına engel olabilmektedir. Bu noktada AB hibelerinin ulusal bir merkez tarafından dağıtılması da olumsuz bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. STK'ların hibe ve projeler için lobi etkinliklerine yaptıkları yatırım, onların temsil etmeye aday oldukları çıkar gruplarını ve onların problemlerini yeterince temsil edememelerine yol açmaktadır. Dolayısıyla günümüzde STK'ların yüzleşmeleri gereken problem, mali bağımsızlık dolayısıyla örgütsel özerkliğin sağlanması, STK'larda gönüllülük esasının ve toplumla doğrudan bağların kurulması olarak ortaya çıkmaktadır. Bunların yapılması STK'ların varoluşlarını kurtarmaktan öteye geçerek, “öz”lerine, yani demokratik konsolidasyon aktörlüğüne ilerleyebilmeleri için de başat etkindir.

Fakat bu görece karamsar gelişmelere rağmen, bu dönemin sivil toplumculuk etkinlikleri için yasal dayanakların genişlemesi, demokratik katılım imkânlarının artışı, ayrıca STK sayılarının ve dolayısıyla nüfusa oranla STK varlığının yükselişi gibi bir dizi olumlu gelişmeyi de içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. AB üyeliği sürecinin görece durgunluğa geçmesi bile, STK etkinliklerini olumsuz etkilemesine rağmen, genişlemiş demokratik konsolidasyon ve sivil toplumun karar alma süreçlerindeki etkinliğinin varlığını ortadan kaldırmamıştır.

SONUÇ

Birinci bölümde de tartışıldığı üzere, bu tezde sivil toplum örgütlerinin tarihsel dönüşümleri, belli tarihsel bağlamlarda küresel, ulusal, yerel dinamik ve oluşumlarla ilişkileri, sivil toplumun demokratik konsolidasyon kabiliyetleri açısından ele alınmıştır. Fakat demokratik konsolidasyon kabiliyetleri öncelikle devlet/hükümet-sivil toplum ve sivil toplum-yurttaşlar ilişkilerini ilgilendirmektedir. Devletle ve hükümetlerle ilişkilerinde sivil toplumun demokratik konsolidasyon kabiliyetlerinin nicelik ve niteliği öncelikle özerklik ve demokratik katılım imkânları gibi unsurların ne derece var olduğuyla ilgilidir. Sivil toplum örgütleri açısından, devlet veya hükümet karşısında özerkliğin sağlanması, demokratik katılım ve iş birliği imkânlarının özerklik zemininde yükselmesi hayatidir. Aksi takdirde sivil toplum örgütleri ile devlet ve/veya siyaset seçkinleri arasında, sivil toplumun çeşitli yurttaş kesimlerinin sorunlarını dillendirme ve bu sorunların çözümlerine dair inisiyatif alma gücüne zarar veren himayeci ilişkiler gelişebilmektedir.

Bu açıdan, sivil toplum örgütlerinin oluşumu bir grup yurttaşın paylaştığı ortak bir problem veya sorun açısından anlaşılmıştır. Yani, herhangi bir sivil toplum örgütü, öncelikle paylaşın bir problem etrafında örgütlenmektedir. Örneğin ikinci bölümde analiz edilen TEMA için bu problem, erozyon ve çölleşme olmuş, TEMA kendini potansiyel olarak ulusal düzeyde yurttaşların tamamı olan bir grubu “hedef kitle” olarak belirlemiştir. Fakat TEMA’nın aksine AÇEV, kendi kurucu problemini anne ve çocuk eğitimi olarak tayin etmiş, hedef kitlesinin alanına sonrasında babaları da dahil etse de her şeye rağmen öncelikle kadınları ve çocukları odağına alan bir etkinlik alanını belirlemiştir. Keza son bölümde en son analiz edilen Bergama Köylüleri’nin çevreci yerel protesto örgütü, hedef kitlesini Bergama köylüleri, etkinlik alanının odağını Bergama köylüleri olarak coğrafi düzeyde temellendirmiştir. Fakat yine bu çevre mücadelesinin coğrafi yerelliği bile, örgütün ulusal düzeyde yankı uyandırıp Bergamalı olmayan çok sayıda insanı içine çekmekten ve küresel ölçekte esinleyici ve ilgi uyandırıcı etkiler üretmekten de geri tutmamıştır. O halde, sivil toplum örgütlerinin kurucu problemlerini ve bu problem etrafında hedef kitle ile etkinlik alanlarını tayinlerinin, küresel, ulusal ve yerel ölçekte farklı nüfus kesimleri üzerinde etkiler

retmesi, onları harekete geçirmesi ve ilgi uyandırması mümkündür. Ayrıca küreselleşmenin bir etkisi olarak en yerel odaklı sivil toplum etkinliğinin dahi, bilgi ve iletişim teknolojileri dolayımıyla büyük küresel etki alanlarına hitap edebildiği de görülmektedir. Bütün bunlar bir arada dşnldğnde, sivil toplum örgütlerinin, kurucu problemlerine göre belirlediği hedef kitle ve etki alanları ile ilişkisinin dinamik ve değişken bir ilişki olduğu görülmüştür. Özellikle söz konusu problem, sivil toplum örgütünün etkinlikleri sayesinde daha duyulur olmaya başladığı anda, normalde habersiz farklı grupları da ilgilendirir hale gelebilmekte, tabiri caizse bir tür “zincirleme reaksiyon” oluşarak hedef kitle ve etki alanı genişlemesi meydana gelebilmektedir.

O halde, sivil toplumun demokrasi ile ilişkisinde temel alınacak boyutlardan bir diğeri de budur. Sivil toplum örgütleri özerkliklerini sağlayabildikleri oranda, kurucu problemlerine dair daha güçlü bir etkinlik geliştirme imkânı bulmaktadır. Problemin duyurulması ise, problemin etki alanına göre, sivil toplum rgt ile daha geniş kesimler arasında daha yoğun bağlar kurulmasına giden yolu açmaktadır. Bu açıdan demokratik konsolidasyonu, sadece belli yasal çerçevelerin oluşturulması, yönetmelik çıkarılması ve çeşitli ortak projeler yardımıyla STK-devlet/hükümet iş birliği olarak düşünmemek, aksine kendisini ilk olarak devleti/hükümeti veya özel girişimi ilgilendiren bir karar olarak ortaya koyan bir düzenleme karşısında, karar mekanizmalarının ister dışarıdan etkilemek ister içine dahil olmak aracılığıyla olsun, bir parçası haline gelmek olduğunu düşünmek gerekmektedir. Bu görece daha geniş ve soyut kavrayış, sivil toplum örgütlerinin demokratik konsolidasyon açısından görebileceği işlevleri gelecekte de tahayyül etmek açısından daha işler olabilir. Zira böylece, STK’lar için hayati önemde olan lobicilik gibi profesyonel etkinliklerin odağı tümden ele geçirerek STK’ların, hedef kitleleri ile gönüllü etkinlikler yapma kabiliyetine zarar vermemesi sağlanabilir. Lobicilik hem kaynak yaratma hem de yasa yapma gibi karar alma mekanizmalarına katılma açısından temel önemde olsa bile, sivil toplum örgütlerinin lobiciliğe odaklanması zamanla özerkliklerine zarar vermektedir. Böylece, sivil toplum örgütlerinin kurucu problemleriyle ve hedef kitleleriyle bağları aşınmakta, profesyoneller tarafından idare edilen ve projeden projeye canlanan bir etkinlik alanına sıkışılmaktadır.

1980 ile 2000 arasında Türkiye sivil toplumunun gelişim çizgisi izlendiğinde, sivil toplum örgütlerinin varoluşuna kasteden darbenin ardından gelen her anayasal genişleme ânında sivil toplumun hızlıca genişlemeye uğradığı görülmüştür. 1980 darbesinin ardından devletin toplumsal yaşam üzerindeki etkisi dönüşmüş ve kuşatıcı hale gelmiş, 70'li yılların sonunda yoğunlaşan serbest piyasa ekonomisine tam geçiş ve ihracata dayalı sanayileşme yoluyla küresel entegrasyon çabaları nihayete erdirilmeye yaklaşmıştır. Bir yandan da 1970'li yıllarda toplumsal yaşamı sarsan sınıf temelli toplumsal mücadeleler gerilerken, etnik ve dinsel temelli kimlik talepleri devletin yüzleşmek zorunda kalacağı yeni bir gerilim unsuru haline gelmiştir. Sivil toplum, özellikle bu temeller üzerinde giderek alanını genişleterek hem niceliksel hem de niteliksel açıdan çoğalıp büyümüştür.

2000 öncesine bakıldığında bu anlamda iki önemli tarih ve düzenleme öne çıkmaktadır. Birincisi, 08 Haziran 1984'te çıkan 227 sayılı *Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname*, bir diğeri ise ilkinde oranla sivil toplumun daha etkin bir şekilde tartışılmasına katıldığı (Toros, 2007) 23 Temmuz 1995 tarihli kamu yönetimi reformu anayasa değişikliğidir. 2000'li yılları önceleyen bu iki önemli ve doğrudan sivil toplum ile örgütlenmeyi alakadar eden değişiklik, sivil toplum örgütlerinin gelişmesinde ve yükselişe geçmesinde büyük etkenler haline gelmiştir. Zira 1982 Anayasası'nın çerçevesini çizdiği örgütlenme güçlüğü ve ifade özgürlüğünü yok eden kimi yasa maddelerini ortadan kaldırarak, vakıflar, dernekler, sendikalar ve diğer meslek örgütleri başta olmak üzere sivil toplumun aktörlerinin kendi problemleri, çıkarları ve ortak hedefleri bağlamında bir araya gelmelerini mümkün kılan kurumsal biçimlerin altındaki zemini güçlendirmiştir.

Bu (ana)yasal dönüşümlerle altındaki zemin güçlenen ve gideren büyüyen sivil toplum, 1990 dönemecinin ardından serbest piyasanın, yeşeren bireyciliğin ve demokratikleşmenin aynı anda ortaya çıkan ve yer yer çatışkılı güçleriyle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Liberalizmin girişimcilik, bireycilik ve bireysel ve özgürlükler üzerinden gelişen söylemi, devletin ekonomi alanındaki etkinliklerini azaltmakla kalmamış, ayrıca bireyin devlet karşısında kuvvetlenmesini sağlayarak dolaylı ve

doğrudan yollarla sivil toplumun gelişmesini de sağlamıştır. Özellikle küreselleşmeyle gelen çok çeşitli dinamikler, ulusal ve yerel ölçekte de çeşitli toplumsal ve kültürel dinamikleri tetiklemiştir. Yukarıda işaret edilen kimlik temelli hareketler, küreselleşmenin neoliberalleşme üzerinden hareket eden bireyselleşmecî etkilerinin hem bir neticesi hem de ona verilen daha geniş bir tepkinin parçası olmuştur.

Tartışıldığı üzere bu kimlik hareketleri ve kimlik bazında hak ve özgürlük savunusu yapan çeşitli STK'lar, sivil toplumda etkinliğini arttırdıkça devlet seçkinlerinin yani sivil ve askeri bürokrasinin kuşkusunu ve tepkisini çekmiş, 28 Şubat 1997'deki müdahaleye giden bir güzergâhta, sivil topluma yönelik bir yarılmanın yolunu açmıştır. Özellikle Kürt, Alevi ve Müslüman kimliğini temel alan sivil toplum örgütlerine karşı, genel olarak demokrasiyi de tehlikeye atan önlemler alınmış, bu da sivil toplumun genelinde de bir gerileme işareti olmuştur. Ancak bu kimlik hareketleri sadece küreselleşmenin getirdiği neoliberal bireyciliğe tepki vermekle kalmayıp, ayrıca yine küreselleşme sayesinde gelen kültürelci ve toplulukçu çerçeveleri de benimsemiştir.

90'lara damgasını vuran ve sivil topluma en önemli kazanımları için zemin hazırlayan olay ise, 14 Nisan 1987 tarihinde AB tam üyeliği için başvuru yapılmasıdır. Bu başvuru ve sonrasında başlayan üyelik süreci, AB'ye uyum sağlama yolundaki reformlarla karakterize olmuş ve AB üyeliğinin şartlarından biri sivil toplumun güçlendirilmesi ve demokratik konsolidasyonda etkin bir aktör olması olduğu için, sivil toplumun ayaklarını bastığı yasal zemini güçlendirici bir etki sağlamıştır.

İkinci bölümde ele alınıp yakından analiz edilen TEMA, THD, Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı ve AÇEV örnekleri, öncelikle her sivil toplum örgütünün bir kurucu problem üzerinde kurulduğunu göstermiştir. Varılan sonuca göre, modern sivil toplum teorisinde çıkar gruplarının sivil toplumda örgütlenmesi önceliği, bu sayede örgütleyici zeminin *çıkarcı grubunca paylaşılan bir problem* olduğu yolunda bir teorik müdahaleyle formüle edilebilmiştir. Bu analizden çıkan bir diğer sonuç ise, sivil toplum örgütleri ile küresel bağlam arasındaki ilişkilere dair daha somut vargılar olmuştur. Buna göre, sivil toplumun küresel eğilim ve dinamiklerle ilk ilişkisi, küresel bilgi toplumu fenomenidir. Yani ulusal ölçekte kurulan STK'lar küresel ölçekte

tartışılan kavram ve bilgiler yoluyla çevrecilik, kadınların eşitliği, tüketici hakları gibi söylemleri üstlenmiş, kendi kurucu problemlerini tanımlamada bu küresel çerçeveleri ulusallaştırmıştır. Ayrıca tersi de mümkün olmuş ve ulusal ve yerel ölçekteki STK'lar, küresel tartışmalara pratikleri ve kavramları yoluyla katkıda bulunmuşlardır. İkinci bir ilişki ise, yine bunlarla alakalı olan, cinsiyet ayrımcılığı karşıtlığı, çevre ve ekoloji bilinci gibi küresel yeni toplumsal eğilimlerin Türkiye sivil toplumuna da sirayet etmesidir. Bu da Türkiye sivil toplumunda manzaranın renklenmesine, farklı dezavantajlı grupların demokratik konsolidasyon süreçlerine katılımı için STK'lar düzeyinde de örgütlenmesine, dolayısıyla demokratik konsolidasyonun çapının ve çeşitliliğinin artmasına yol açmıştır.

Bu dönemde sivil toplum alanında ortaya çıkan bir başka eğilim de yine küreselleşmenin neoliberalizm bağlamıyla ilişkilidir. Neoliberalleşme, sosyal devlet uygulamalarında adım adım gerilemeye yol açmış ve bu da sosyal yardım gibi alanlarda devletin etkinliğinin düşüşüyle sonuçlanmıştır. Sosyal devletin geri çekilmesiyle oluşan boşluğu STK'lar doldurmaya başlamıştır. Hemşehrilik, yardım ve dayanışma dernekleri ve çeşitli vakıflar, yoksulluk, öğrenci bursu vb. alanlarda sorumluluk üstlenmeye yoğunlaşmış, hayırseverlik STK'ların başat etkinlik alanı haline gelmiştir. Kuşkusuz STK'lar bu alanda çeşitli devlet kurumları ve yerel yönetimlerle iş birliği geliştirmiştir, diğer her alan gibi. Ancak daha öncesinde sosyal devlet uygulamaları olarak görülen alanlar, adım adım STK etkinliklerinin alanı haline gelmiştir. Yani STK'lar sadece dezavantajlı grupların devletle ilişkilerinin aracısı olmaktan çıkarak, doğrudan bu grupların ihtiyaçlarını yerinde gideren aşevleri, burslar, eğitim hizmetleri gibi pratiklere yönelmişlerdir.

Üçüncü bölümde incelenen 2000'den günümüze kadar olan döneme karakterini ise iki büyük olay damgasını vurmuştur. Biri daha önce de değinilen 28 Şubat 1997 post-modern darbesi, diğeri ise 2002 Kopenhag Zirvesi'nde AB üyeliği için müzakereleri başlatma tarihi alınmasıdır. Ayrıca bunlar kadar döneme yayılmasa da 2001 ekonomik krizi de bu dönemde sivil toplumun gelişimini etkilemiştir.

28 Şubat darbesinin ürünü, kısa vadede sivil toplumun etkinlikleri üzerinde olumsuz olsa da oluşan toplumsal tepki, ekonomik krize de tepkiyle birleşerek 2001

yılında AKP'yi iktidara taşımıştır. Bu da İslami kökleri olan ve vakti zamanında İslamcılık suçlamasıyla kapatılan Refah Partisi'nden kopmuş olan AKP'nin, arkasına aldığı toplumsal tepki ve demokratikleşme taleplerini açıktan savunduğu bir dönemin açılması anlamına gelmiştir. Keza 2002 yılında başlatılan AB ile müzakere süreci de bunun bir parçası olarak anlaşılabilir. İşte bu temel üzerinde başlayan 2000'ler, büyük oranda demokratik ve AB uyum reformlarının yürürlüğe koyulduğu, sivil toplumun demokratik aktörlüğünün tanınıp desteklendiği bir dönem olarak açılmıştır. Devlet seçkinlerinin gerilemesi anlamına gelen bu eğilimler, sivil toplum örgütleri için de büyük demokratik fırsatlar anlamına gelmiştir. Fakat örneğin Keyman (2006) gibi yazarların bu sürecin olumluluğunu öne çıkarttığı bağlamda, demokratik reformların kalıcılığı şüphelerini daha o dönemden aktaran, STK'ların devlet denetiminden tam olarak çıkamadığın altını çizen kuşkucu yorumlar da tespit edilmiştir (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006).

2000'lerde genel tablo açısından neoliberalizmin etkileri, 2001 ekonomik krizi sonrasında yoğunlaşarak devam ettiğinden, sivil toplum örgütlerinin hayırseverlik etkinlikleri de yoğunlaşmış, sosyal devlet uygulamalarının çekildiği noktalarda STK'lar etkinlik göstermeye devam etmiştir. Fakat STK'lar bu dönemde bir kaynaklar kriziyle yüzleşmek durumunda kalmıştır. Ülkede fırtına estiren ekonomik krizin de bir parçası olan bu kaynaklar krizi hem mali kaynaklar, hem teknik ve teknolojik kaynaklar hem de insan kaynakları alanında STK'ları zorlamış, etkinlik gösteremez, kurumsallaşamaz hale getirmiştir. Bu da STK'ların hayatta kalmaya yoğunlaşarak varlık nedenini yerine getiremez hale gelmesine yol açmıştır (YADA, 2005). Yapılan analizde 2010 yılı itibariyle STK'ların %40'ından fazlasının işleyen bir ofisi çalıştıracak, asgari ücretli bir profesyonel çalıştıracak, ofiste bir bilgisayar bulunduracak kaynaklara sahip olmadığı görülmüştür (Bikmen ve Meydanoğlu, 2006; İçduygu ve ark., 2011). Bu tablodan en çok etkilenen STK'lar, mevcut hükumeti oluşturan siyasi seçkinlerle bağları olmayan veya yıllar içinde oturmuş, güçlü bir bağışçı ve gönüllü ağını kullanacak kadar büyük STK'lar arasında sayılmayan orta ve küçük ölçekli STK'lar olmuştur.

Bu mali darboğazdan (ve sonucu olarak gelen teknolojik altyapı ve insan kaynakları darboğazından) çıkış yolunda ıfık, AB tam üyelik müzakerelerinin bir parçası olarak AB'ye ayrılan fonlar olmuştur. Bu fonlar MFİB gibi ulusal birimlerin koordinatörlüğünde STK'lara projeleri karşılığında hibe olarak verilmeye başlanmış ve bunun sonucunda da darboğaz kısmen aşılr gibi olmuştur. Gösterildiği üzere, daha 2002–2013 aralığında STK'ların bütçedeki hibe payı 166.283.641€ ile %36,2 seviyesinde gerçekleşmiştir. Fakat bu AB fonlarından proje karşılığı alınan hibeler, kendine özgü sorunlarla gelmiştir. Öncelikle belirtildiği üzere hibeler, proje bazlı olarak verilen geçici mahiyette ödeneklerdir. Bu açıdan bakıldığında, hayatta kalmak amacıyla hibe fonlarına başvuran STK'lar, bir tür “proje ekonomisine” hapsolabilmektedir. Zira AB için proje yazmak ve projeyi yürütmek başlı başına yoğun, karmaşık ve bürokratik bir iştir ve STK'lar fonlarının bir parçası olarak sadece bu işle ilgilenecek profesyonel kadrolar istihdam etmek durumunda kalmaktadır. Bu da STK'ların gönüllülükle bağını hepten zayıflatabilmekte, STK'lar giderek bağışlar ve üye aidatları gibi çok daha güvenceli ve özerklik açısından dengeleyici olan mali kaynaklarla ilişkisini yitirmektedir. Dolayısıyla STK'lar, AB projelerinin katı gerekliliklerine tâbi hale gelmekte, etkinlik biçimlerini gözle görülür sayısal sonuçlar elde etmeye ayarlamaya başlama baskısı altına girmektedir. Bu durum da STK'ların motivasyon kaybına uğratarak, mali sürdürülebilirlik amacıyla proje üretmek dışında sivil toplum alanından el çekmesine ya da bizzat projelerin STK'lar için yük olarak duyumsanmaya başlamasına yol açmaktadır (Akay, 2014).

Sivil toplum etkinliklerini ve hedef gruplarla ilişkileri etkileyen bu dinamiğin yanı sıra, STK'lar hibeler için rekabet etmeye başlamakta, dolayısıyla STK'lar arası kurumsal iş birliği ve demokratik konsolidasyon amacıyla ortaklıklar kurma alışkanlığı yerini hibe lobiciliğinin de bir parçası olduğu rekabet ilişkilerine bırakabilmektedir. Ayrıca hibeler AB tarafından sağlansa da büyük oranda hükümetin yetkesindeki ulusal karar mekanizmalarıyla dağıtılmakta, bu durum ise STK'ların özerkliklerini kaybetmesine, temsil etmekte oldukları grupların çıkarlarını yeterince yüksek sesle savunamamasına ve daha kötüsü, bu grupların bünyesinden koparak kendi varoluşu için çaba harcamasına yol açabilmektedir.

Bütün bunlar bir arada düşünöldüğünde, hibe ekonomisinin STK'lar için son derece önemli bir mali işlevi olmasına rağmen, sivil toplum aktörlerini sivil toplum aktörleri haline getiren demokratik konsolidasyon aktörlüğünü tehlikeye attığı gözlemlenmektedir. Bu tehlikeyi yaratan etkenler, özerklik kaybı, hedef kitleyle ilişkilerin aşınması, gönüllölük ve gönüllü etkinliklerin düşmesi, profesyonelliğın projelere ve hibe lobiciliğine odaklanması sebebiyle kurumsallaşmanın ve sivil toplum etkinliklerinin istikrarının proje sınırlarına hapsolması gibi etkenlerdir. Gerektiğinde projeler geliştirmenin ve AB sürecinin etkin bir aktörü olmanın tek başına hiçbir zararı olmasa da etkinlik alanı ve biçimi bundan ibaret kaldığında STK'ları varoluşu kurtardıkları durumlarda özlerini (yani amaçlarını) yitirmeye yaklaştıkları görölmektedir.

Fakat AB süreci, STK'lar açısından sadece proje-hibe anlamına gelmemiştir. Aksine, AB süreci özellikle 2010 öncesinden güçlü bir demokratik reformlar dalgasıyla geliştiğinden sivil toplum örgütleri de bu dalgadan nasiplerini almış görönmektedir. AB üyelik müzakereleri sürecinde STK'lara çok büyük önem atfetmekte ve onların müzakere ile onun getirdiğı tartışmalara birer etkin aktör olarak katılımını esas almaktadır (Tutar vd., 2012). AB'nin bu tutumu, zaman zaman soyut olarak da olsa STK'ları AB sürecinde önemli aktörler haline getirmiştir. Fakat bu noktada yaşanan asıl güçlük, Türkiye'deki yasal düzenlemelerin bu tarz bir aktörlüğü pozitif ve açık bir şekilde düzenlememesi, bu katılımın araçlarını adil ve dengeli bir şekilde üretmemiş olmasıdır (Akay, 2014). Dolayısıyla demokratik konsolidasyonun AB veçhesinde STK katılımı bir tür keyfiyete tâbi kalmıştır. Daha önce de değinildiğı üzere, Avrupa Komisyonu da 2012 tarihli Türkiye İlerleme Raporu'nda tespit ettiğı üzere, STK'ların AB üyeliğı sürecine katılımı ne yazık ki istisna düzeyinde seyretmiştir. Sonuçta AB üyeliğı sürecinin karşılıklı çekincelerle askıya alınması, bu istisnai varlığı dahi ortadan kaldırmış görönmektedir.

2000'li yıllara dair sivil toplumu ilgilendiren bir başka önemli özellik olarak ise, çevre ve ekoloji problemlerinin küresel yükselişine paralel bir şekilde Türkiye'de de çevre ve ekoloji alanında sivil toplum ilgisinde gelişen bir artıştır. İlk defa 1980 darbesinden sonra STK düzeyinde ortaya çıkan çevreci örgütler, TEMA üzerinden de

gösterildiği gibi, küresel bilgi toplumu fenomeninin Türkiye sivil toplumuna önemli yansımalarındandır. Neoliberalizmin çoğu ülkedeki seyrinde olduğu gibi 1980’lerden günümüze Türkiye’de de kalkınmacı anlayışın önem kazanması, çevre ve ekoloji alanında geri kalmalara, doğa üzerinde tahribatlara yol açmıştır. Çoğu vakıf düzeyinde ortaya çıkan STK’lar bu dönemde toplumda çevre ve doğa konusunda bir bilinçlenme, ulusal düzeyde ekolojinin korunması gibi noktalarda etkinlik göstermeye başlamıştır. Fakat yine de küresel bilgi toplumunun ulusal düzeydeki etkisi de çevre sorunlarının varlığının kamuoyunun ilgisini çekmesiyle mümkün olduğu görülmüş ve bu alandaki STK’ların kuruluşunda küresel olanlar kadar ulusal ve yerel dinamiklerin de iş başından olduğu, STK’ların küresel dinamiklerle ilişkisinin tek boyutlu olmadığı tespit edilmiştir.

Türkiye’de çevreciliğin gelişimi Eryılmaz’ın (2018) geliştirdiği ve tartıştığı kategorilerle analiz edilmiş, 1980’den 2000’lere kadar STK’ların gönüllülük esasına dayalı bir “katılımcı baskı grubu” olarak işlediği, yani kamuoyu yaratarak hükümetler ve yerel yöneticiler üzerinde harekete geçme veya çevreye zarar verebilecek bir projeyi engelleme yönünde baskı yapmaya çalıştıkları görülmüştür. Fakat 2000’lerden sonra hem STK’ların sayısı ve çeşitliliği artmış hem de seyri değişmiştir. 2000’lerde o zamana kadar katılımcı baskı grupları olarak hareket eden STK’lar, “kamu yararına lobi” örgütlerine dönüşerek engelleme-baskı çerçevesi yerine kamu-özel sektör “çözüm ortaklığı” çerçevesini benimsemeye başlamıştır. Bunda da AB hibelerinin ve projelerinin de etkili olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla birkaç istisna hariç ulusal düzey örgütlü olan büyük STK’lar çevrecilik alanında eylemci ve demokratik katılımcı perspektifler yerine, devletle çatışmaktan kaçınan, devlete bağımlı bir yönelim kazanmıştır.

Ulusal STK’ların kamu yararına lobicilik etkinliklerine kaymasına paralel tarihlerde ise, yerel düzeyde örgütlü ancak nadiren tam anlamıyla kurumsallaşmış olan çevreci sivil toplum örgütleri, farklı bir seyir izlemeye başlamıştır. Üçüncü bölümde analiz edilen Bergama köylülerinin çevre mücadelesi gibi mücadelelerde, yerel düzeyde çevre ve doğalarını savunan hareketler giderek “katılımcı protesto örgütlerine” dönüşmüştür. 2000’ler sonra ivme kazanan bu yerel düzeydeki

m¼cadeleler, sadece yereldeki gruplarla kalmamış, çevredeki ve ulusal ölçekteki akademisyenleri, çevrecileri hatta küresel düzeydeki ekolojist ve çevreci aktörleri de çekmiştir. Bu durum bu örgütlenmelerin çeşitlenmesine, küresel düzeyde bile esinleyici ve öğretici etkiler yaratmasına yol açmıştır. Dolayısıyla sivil toplumun genel analizinde küresel eğilim ve dinamiklerin ulusal ve yerel ölçekte alımlanmasında gör¼len ilişkiye ek olarak, Türkiye sivil toplumunun yerel dinamiklerinin de ulusal ve küresel düzeyde alımlanabildiğı gör¼lm¼şt¼r.

Bu tez boyunca dönemsel bir bakış açısından ortaya konan sivil toplum analizi, temel olarak demokratik konsolidasyon aktörl¼ğ¼ etrafında çerçeveleenmiştir. İki ayrı dönemi (1980–2000 ve 2000’den günümüze) analiz ederken, çeşitli STK’ların ve genel olarak sivil toplum alanının yapısına dair çeşitli verilerden, araştırma ve makalelerden istifade edilmiş, sonuçta da demokratik konsolidasyon bakımından iki önemli sonuca varılmıştır. Birincisi, herhangi bir sivil toplum örgütünün kurulmasına vesile olan kurucu bir problemle ilişkili olduğı gör¼lm¼şt¼r. Çevre ve doğa sorunları, ayrımcılık veya dışlanma, yoksulluk, eğitimin desteklenmesi, tüketici haklarındaki bilinç ve yasal mevzuat eksiklikleri gibi çok çeşitli problemler, bir çıkar grubunun ve onların etrafında bir sivil toplum örgütünün oluşumunun temelidir. Bu STK’ları demokratik konsolidasyon noktasında güdüleyen, hedef kitle haline de gelen çıkar grubunun demokratik düzlemde çeşitli mekanizmalar ve etkinlik repertuvarlarıyla karar süreçlerine katılımını gündeme getiren asıl temeldir.

İkinci bir temel çıkarım ise, demokratik konsolidasyonun karar alma süreçleri ile ilişkisini ilgilendirmektedir. Toplumsal ilişkilerin aşırı karmaşıklaştığı bir çağda, karar mekanizmaları bilgi teknolojileri dolayısıyla da karmaşıklaşma ve teknokratikleşme eğilimindedir. Fakat sivil toplum dinamikleri, yerel düzeyde bir projenin yapılıp yapılmaması, ulusal düzeyde bir programın, yasal düzenlemenin nasıl yapılması, hatta küresel düzeyde genel siyasetin nasıl şekillenmesi gerektiğı gibi konularda inisiyatif alarak karar mekanizmalarında daha fazla aktör olma çabasıyla şekillenmektedir. Bu yüzden inceleme yapılan her alanda, anne-çocuk eğitiminden, tüketici haklarına, çevre STK’larından kadın sığınma evlerinin işletilmesine ve ağaçlandırmaya kadar STK’ların yaptığı şey, insanların çevrelerindeki dünyanın

toplumsal ve ekolojik veçhelerinin gidişâtının belirlenmesine katılmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla iki çıktı bir araya getirilirse, *sivil toplum örgütleri ile demokratik konsolidasyon ilişkisi, kurucu bir problem etrafında harekete geçen bir çıkar grubunun çeşitli mekanizmalar, etkinlikler ve iş birlikleri aracılığıyla çevrelerindeki dünyanın gidişâtının karar süreçlerine katılımı* olarak özetlenebilir.

Bu vargıdan geriye dönerek bakıldığında, Türkiye’de sivil toplumu yakından ilgilendiren üç büyük problem tespit edilebilir:

1. Sivil toplumun demokratik aktörlüğü için gereksinim duyduğu anayasal ve yasal dayanaklar yeterince gelişmiş değildir.
2. Sivil toplum örgütlerinin özerkliklerini güvenceye alabilecek kaynak sürdürülebilirliği sağlanmakta yetersizdir.
3. İkisini de temellendirecek şekilde, genel itibariyle STK’lar ile toplum arasındaki ilişkiler görece zayıf kalmaktadır.

Sivil toplum yapılarının birer aynası olarak değerlendirilebilen sivil toplum örgütlerinin, çağdaş devletlerin demokratik konsolidasyonlarının totaliter ya da otoriter yönetim biçimlerine neden olabilecek nötr bir zeminde oluşum göstermelerine bağlı olarak bu örgütlenme yapılarının siyasetten uzak olması pek de mümkün değildir.

Kimliklerinin özleri ile çoğulcu ve demokratik yönetim sayesinde buluşan sivil toplum örgütleri, baskıcı rejimler karşısında var olan rejimin birer destekçisi haline dönüşmekte olup bazı durumlarda da demokratiklik karşıtı tutumu benimseyebilmektedir. Bu nedenle söz konusu türden bir baskıcı rejimle karşı karşıya kalan sivil toplum örgütlerinin demokratik yapılar olduklarını söylemek de mümkün değildir. Zira demokratiklik karşıtı ve mafya türü suç örgütlerinin birer sivil toplum örgütü olarak değerlendirilememesinin sebeplerinden bir tanesi de bahsi geçen örgütlerin anti demokratik olmasıdır.

Sivil toplum örgütlerinin istisnai örnekleri hariç genel eğilimi bu iç içe geçen ve birbirini doğuran sorunlara yanıt olarak proje ekonomilerine ve fon için lobi etkinliklerine yönelmektir. Bu da aslında gerçek anlamda sorunu çözmek yerine, STK’lar ile toplum arasındaki ilişkiyi daha da açmaktadır. Daha somut söylenirse,

proje ekonomileri ile fon lobiciliği etkinlikleri, sivil toplum örgütlerini kurucu problemlerden ve bu problem etrafında oluşan çıkar gruplarından yalıtmaya başlamaktadır. Bu da gönüllülük esasının, bağış ve üyelik aidatları yoluyla mali kaynak yaratımının gözden yitmesine yol açmaktadır. Bu durum, gelecekte sivil toplum örgütlerinin yüzleşmesi gereken bir kısır döngüdür.

Aslına bakılırsa 1980 sonrasında, kendi özerkliklerini sağlayarak mali kaynaklar ve etkinlik odağı bakımından sürdürülebilir, güçlü bir kurumsal yapıyla gönüllülük esasının yan yana olduğu STK'lar da ortaya çıkmış ve hâlâ etkinlik göstermektedir. Bunların yarattığı olumlu örnekler, mevcut STK'ların kendi yollarını çizmesi ve yeni kurulacak STK'ların model alabileceği bir zemindir. Dolayısıyla etkinliklerini özerkliği esas alarak sürdürmek, gerçek dünyada etkili olmak isteyen STK'ların kaynaklar dengesini sağlaması gerekmektedir. Bunun yolu da AB veya diğer kurumların proje bazlı hibelerinden ziyade üyelik aidatları ve bağışlardır. Dolayısıyla belli bir anda gerçekten değerlendirilebilir projeler bir yana, STK'ların varoluşunu sürdürmek üzere proje ekonomisine mahkum kalması, proje bazlı etkinlikleri sağlasa da STK olarak STK'ların etkililiğini, yani kurucu bir problem etrafında oluşan bir çıkar grubunun demokratik mekanizmalar aracılığıyla karar süreçlerine çeşitli yollarla katılımını sağlamalarını olumsuz etkilemektedir.

Bu tezin diğer bir vargısı, küreselleşme süreçlerinin sivil toplum alanındaki etkilerini ilgilendirmektedir. STK'lar gerek kurulum aşamasında küresel eğilimlerden gerek kurucu problemlerin ve etkinlik alanlarının belirlenmesinde küresel bilgi toplumunun kavramsal çerçevelerinden, gerekse de mali kaynaklar edinmede küresel fonlardan faydalanmaktadır. Ancak analiz edilen dönem itibarıyla, etkilerin tek yönlü olmadığı, ulusal ve yerel ölçekte Türkiye'deki sivil toplum aktörlerinin de küresel dinamikleri beslediği, onların yönüne katkıda bulunduğu görülmektedir. Türkiye'nin özellikle 1980–2000 aralığındaki gelişmişlik düzeyinin Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş ülkelere göre dengesiz bir konumda olması, sivil toplumun fotoğrafının da dengesiz görünmesine yol açmıştır. Ancak Türkiye sivil toplumu hızlıca serpilip kurumsallaşarak dengeyi görece sağlamayı bilmiş ve küresel düzeydeki aktörleri de etkilemeyi bilmiştir. Özellikle 2000'ler sonrasında, bu dengesizliğin dengelendiği,

bilgi teknolojilerinin ucuzlaşıp yaygınlaşmasıyla bir tür geri beslemenin de olduğu gözlemlenmiştir. Küresel düzeyde bu geri besleme eğiliminin zaman geçtikçe artacağı, küresel aktörler kadar başka ülkelerdeki ulusal ve yerel sivil toplumun da Türkiye’de üretilen kavramsal çerçeveler, etkinlik repertuvarları gibi unsurlardan beslenmeye artarak devam edeceği öngörülebilir. Bu eğilimin güçlenmesi de yine AB proje ve hibe mekanizmaları karşısında kazanılacak özerkliğin, bu özerklik üzerinde temellenecek özgün problemleştirme ve çözüm çerçevelerinin üretimine yakından bağlı olduğu ileri sürülebilir.

Bu tezin son vargısı, sivil toplum alanında 1980’ler itibariyle başlayan çevreci ve ekolojist örgütler ile eğilimlerin, 2000’lerden itibaren güçlenerek sivil toplumda kalıcı bir konum edindiğidir. Bu alanda da yine proje ekonomisine bağlı bir özerklik kaybı, özellikle ulusal ölçekli STK’larda gözlemlense de yerel dinamikler çok daha umut verici bir seyir izlemiştir. Özellikle bugün (2021 Haziran) itibariyle Marmara Denizi’ndeki musilaj işgali gibi çevre sorunları, küresel iklim krizinin de etkisiyle her ülkede olduğu gibi artacak gibi görünmektedir. Türkiye’de çevre sorunlarının ağır seyretmesinde kuşkusuz 1980’lerden beri hızlı kalkınmacılık neticesinde çevresel ve ekolojik kaygıların ikincilleşmesi de rol oynamıştır. Dolayısıyla bu alanda STK’ların genel etkinliğinin artarak devam edeceği, sivil toplum aktörlerinin çevresel ve ekolojik problemlerde karar alma süreçlerini katılım için daha fazla etkinlik göstermeye başlayacağı rahatlıkla söylenebilir.

Her tür gösterge, her tür olumsuz eğilimin de varlığına rağmen, sivil toplumun Türkiye’de güçlü bir zemine oturduğunu ve çok sayıda alanda saygıdeğer ve güçlü bir aktör olarak etkinlik gösterdiğini ispatlamaktadır. Gelecek nasıl şekillenirse şekillensin, sivil toplumun demokratik konsolidasyon süreçlerindeki bu aktörlüğünün geleceğin nasıl olacağına karar vermede güçlü bir taraf haline geldiği şüphe götürmezdir. Özerklik, gönüllülük ve mali kaynaklar dengesinin oturması gibi temel problemlerin aşılması, öncelikle sivil toplum örgütleri arasındaki, sonra da devletle sivil toplum aktörleri arasındaki iş birliğine bağlıdır. Sivil toplumun geleceğin yapımında rol alabilmesi, kendi aralarında iş birliklerini kuvvetlendirmelerine ve kendi zeminlerini toplum arasında yaygınlaştırmalarına bağlıdır. Hem bu sorunların

aşılması hem de sivil toplum aktörlerinin demokratik konsolidasyonda tanınan ve kurumsal aktörler haline gelmesi için, kurucu problemlere ve bu problemler temelinde oluşan çıkar gruplarının sesi olmaya daha çok ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaçların giderilmesi Türkiye’de sivil toplumun yüzleşeceği en büyük problemler olduğu kadar, onun gücüne güvenmek için de en temel sebeplerdir. Zira Türkiye sivil toplumu, her tür olumsuz koşul ve olaydan sonra ayakta kalmaya devam etmiş, serpilip gelişmiş ve etkinlik ile etkililik seviyesini arttırmıştır.

Sonuç olarak sivil toplum örgütlerinin demokratikleşmeye destek olması beklenirken demokratikleşmenin de sivil toplum yapılanmalarına destek vermesi beklenmektedir. Buna karşın Türkiye’de faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerine bakıldığında bu beklentilerin her iki yönlü olarak da karşılanmadığı görülebilmektedir. Lakin Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarının yeterli destek görmeseler dahi demokratikleşme sürecinde kısmi bir itici güç olduğu söylenebilmektedir. Bu da sivil toplum örgütlerinin demokratik konsolidasyonla olan ilişkilerinin bir sebepten ziyade sonuç ilişkisi olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye’nin demokratikleşme çabalarının sivil toplum örgütleri üzerinde tetikleyici bir unsur olarak rol almamasına karşın sivil toplumlar Türkiye’nin demokratikleşmesine yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- 11695 SAYILI SENDİKALAR VE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ KANUNU: 2012 “11695 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmeleri Kanunu”, **Mevzuat.gov.tr**, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6356.pdf>
- 4571 SAYILI KOOPERATİFLER KANUNU: 1969 “4571 Sayılı Kooperatifler Kanunu”, **Mevzuat.gov.tr**, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1163veMevzuatTur=1veMevzuatTertip=5>
- 9075 SAYILI DERNEKLER KANUNU: 2004 “9075 Sayılı Dernekler Kanunu”, **Mevzuat.gov.tr**, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5253.pdf>
- 9407 SAYILI ESNAF VE SANATKÂRLAR MESLEK KURULUŞLARI KANUNU: 2005 “9407 Sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu”, **Mevzuat.gov.tr**, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5362veMevzuatTur=1veMevzuatTertip=5>
- AB BAKANLIĞI: 2012 **AB-Türkiye hikayelerle diyalog: AB-Türkiye sivil toplum diyalogu II.** Ankara.
- AB BAKANLIĞI: 2015 **Sivil toplum diyalogu bülteni /01.** Ankara.
- AB BAKANLIĞI: 2015 **Sivil toplum diyalogu bülteni /02.** Ankara.
- AB BAKANLIĞI: 2016 **Sivil toplum diyalogu bülteni /03-04-05-06.** Ankara.
- AB BAKANLIĞI: 2016 **Sivil toplum diyalogu bülteni /Özel Sayı.** Ankara.
- AB BAKANLIĞI: 2016 **Sivil toplum diyalogu / Yolculuk devam ediyor.** Ankara.

- AB BAKANLIĞI: 2017 **Sivil toplum diyalogu bülteni /07-08.** Ankara.
- AB BAŞKANLIĞI: 2019 “**Katılım Ortaklığı Belgeleri**”,
https://www.ab.gov.tr/katilim-ortakligi-belgeleri_46226.html
- AB BAŞKANLIĞI: 2023 “Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi”,
https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html
- AÇEV: 2021 “Anne Babalar İçin”, AÇEV,
<https://www.acev.org/ne-yapiyoruz/anne-babalar-icin>, 25 Mart 2021.
- AÇEV: 2021 “Çocuklar İçin”, AÇEV, <https://www.acev.org/ne-yapiyoruz/cocuklar-icin>, 25 Mart 2021.
- AÇEV: 2021 “Hakkımızda”, AÇEV, <https://www.acev.org/biz-kimiz/hakkimizda>, 25 Mart 2021.
- AÇEV: 2021 “Kadınlar İçin”, AÇEV, <https://www.acev.org/ne-yapiyoruz/kadınlar-icin>, 25 Mart 2021.
- AÇEV: 2021 “Tarihçe”, AÇEV, <https://www.acev.org/biz-kimiz/tarihce>, 24 Mart 2021.
- AÇEV: 2021 “Uluslararası Çalışmalarımız”, AÇEV,
<https://www.acev.org/biz-kimiz/uluslararasi-calismalarimiz>, 25 Mart 2021.
- AKATAY, A.,
YELKİKALAN, N.: 2007 **Sivil Toplum Kuruluşlarında Gönüllülük ve İnsan Kaynakları Yönetimi.** Bursa: Ekin Basım Yayımları.

- AKAY, H.: 2014 **Avrupa Birliği ile 10 Yıl: Mali Yardımlar, Sivil Toplum ve Katılım**, Türkiye Avrupa Vakfı, <http://turkiyeavrupavakfi.org/wp-content/uploads/2014/10/AB-ile-10-Yil-Rapor.pdf>.
- AKBULUT, E.: 2011 **Sivil Toplum Kuruluşlarının Kurumsal İtibar Yönetimi Sürecinde Halkla İlişkiler Uygulamalarının Rolü**. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- AKÇALI UZUNHASAN, H. “Türkiye, Avrupa Birliği ve Sivil Toplum: S.: 2014, 25 MART Tamamlanmamış Bir Devrim”, **Open Democracy**, <https://www.opendemocracy.net/en/openglobalrights-openpage/turkiye-avrupa-birligi-ve-sivil-toplum-tamamlanmams-bir-d>, 28 Mayıs 2021.
- AKÇEŞME, F.: 2013 “Sivil Toplum ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki Yeri”. **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, 2(4), 202-225.
- AKÇEŞME, F.: 2014 **1980 Sonrası Sivil Toplumun Dönüşümü Ve Demokratikleşmeye Etkileri**. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: T.C Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilim ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- AKGÜL, S. K.: 2017 Olağanüstü durumlar, iletişim ve habercilik yaklaşımları. **TRT Akademi**, 2(3), 6-47.
- AKGÜN, B.: 2002 **Türkiye’de Seçmen Davranışı, Partiler Sistemi ve Güven**. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- AKMAN, Ü. G.: 2020 Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinin sosyokültürel boyutları. **NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi**, (4), 36-56.
- AKSAN, G.: 2019 “Globalization and Civil Society or ‘Global Civil Society’”, **Mavi Atlas**, Cilt 7, Sayı 2, 150–176.
- AKTÜRK, P., ALBENİ, Y.: 2002 Doğal afetlerin ekonomik performans üzerine etkisi: 1999 yılında Türkiye’de meydana gelen depremler ve etkileri. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(1), 1-18.
- AKUT: 2024 “Tarihçe”, <https://www.akut.org.tr/tarihce>
- ALİEFENDİOĞLU, Y.: 1993 T.C. Anayasalarında Devlet Anlayışı, **Amme İdaresi Dergisi**, 26/92:3-17.
- ALİMOĞLU, C. H.: 2019 **Sivil toplum kuruluşlarının yerel yönetimlerin kalkınmasındaki rolü: Bingöl Tavz-Der örneği** (Master’s thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- ALTINBAŞAK, İ., YALÇIN, E.: 2008 **Avrupa Birliği Üyelik Yolunda Türkiye’nin Tanıtımı. Tüsiad Örneği**. Türk Sanayicileri ve İş adamları Derneği, (Yayın No. TÜSİAD-T/2008-03:454)
- ALTUN, F.: 2016 Afetlerde psikososyal hizmetler: Marmara ve Van depremleri karşılaştırmalı analizi. **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 4(8-9), 183-197.
- AMİNİ, K., VE AKILLI, H. S.: 2017 **İnsani yardımların etkililiği** (Master's thesis, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi).

- ARABACI, A.: 2008 Helsinki’den günümüze Türkiye’de sivil toplum. **Dernekler Dergisi**, (4).
- ARİSTOTELES.: 2005 **Politika**, (Çev. Mete TUNÇAY), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ARSLANER, N. ve HAMDEMİR, B.: 2007 “Küreselleşmenin Sivil Toplum Siyaseti”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 12–23
- ART, J.: 2003 **Takrîru havle-iktisâdî’l-âlemî dimukrâtî: devrû’l-muctemâi’l-medanî**. Merkezü’l Dirâsâtî’l-Awlâme ve’l-Iklimiyye, al-Mamlakatu’l-Muttahida, s. 57.
- ASİKAOGU, J.: 2018 A Critical Review of Aristotle’s view on Human sociality. **International Journal of Humanities, Social Sciences & Work Place Ergonomics in Africa**, 11(4/5), 37-48.
- ASLAN, M ve KAYA, G.: 2004 “1980 Sonrası Türkiye’de Siyasal Katılımda Sivil Toplum Kuruluşları”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 213–223, <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/867.pdf>.
- ASLAN, S.: 2010 Türkiye’de Sivil Toplum. **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:9, Sayı: 31, 260-283.
- ASLAN, S.: 2010a “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Yaz, Cilt 9, Sayı 33, 188–212, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6147/82531>.
- ASLAN, S.: 2010b “Türkiye’de Sivil Toplum”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Kış, Cilt 9, Sayı 31, 260–283,

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6145/824>
97.

ASLANDAĞ, A. S.: 1996 “1980 Sonrasında Dernekler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Yüzyıl Biterken**, 12, 304–316.

AVAN, S.: 2013 **Liberalizmin Türkiye’deki Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı: Liberal Düşünce Dergisi Örneği**. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AVRUPA BİRLİĞİ
BAŞKANLIĞI: 2003 https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf

AVRUPA BİRLİĞİ
BAŞKANLIĞI: 2020 “Türkiye-AB İlişkileri Tarihi”,
https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerin-tarihcesi_111.html

AVRUPA BİRLİĞİ
BAŞKANLIĞI: 2022 “Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları”,
https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html

AVRUPA KOMİSYONU
TÜRKİYE
DELEGASYONU: 2009 **AB-Türkiye görünüm dergisi**, Sayı:9.

AVRUPA KOMİSYONU:
2006 “Türkiye 2006 İlerleme Raporu”,
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf

- AVRUPA KOMİSYONU: “Türkiye 2012 Yılı İlerleme Raporu”, **Avrupa Komisyonu**,
2012, 10 Ekim
<https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/2012-turkiye-ilerleme-raporu.pdf>.
- AY, E.: 2009 **Türkiye’de Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi ve Din** (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- AYDIN, B.: 2019 Toplumsal Sözleşme Teorilerinin Marx ve Foucault Temelli Eleştirisi. **Liberal Düşünce Dergisi**, 24(94), 82.
- AYDIN, M. K., & ÇAKMAK, E. E.: 2017 Sosyal Devletin Temelleri. **Bilgi Dergisi**, (34), 4
- AYKIN, S. M. ve GÜRSOY, K.: 2011 “Müzakere Sürecinde Türkiye’ye Yönelik Avrupa Birliği Mali Yardımları: Taahhütler ve Gerçekleşmeler”, **Yönetim ve Ekonomi**, Cilt 18, Sayı 2,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/issue/13695/165752>, 26 Mayıs 2021.
- AYTEPE, M.: 2016 “Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, 169–199,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon/issue/23921/260242>.

- BAĞIMSIZ İLETİŞİM AĞI: “İnsan Hakları İçin Önce İç Dinamikler”, 2013
<https://bianet.org/haber/insan-haklari-icin-once-ic-dinamikler-11773>
- BANDEOĞLU, Z.: 2016 “Kopenhag Siyasi Kriterlerinin Türkiye’nin Ulusal Güvenliğine Yansımaları”. **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 14(28), 313-358.
- BAŞKAYA, F.: 2011 “Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK) Söylemi”.
<http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/sivil-toplum-ve-sivil-toplum-kuruluslaristk-soylem>
- BAYDAR, O.: 1999 **75 Yılda Çarkları Döndürenler**. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- BAYHAN, V.: 2002 Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm. **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 26(1), 3.
- BAYRAKTAR, F.: 2015 **Aşağıdan Neoliberalleşmenin Kurumsal Formu Olarak Sivil Toplum Kuruluşları ve STK-laşma**, Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYRAKTAR, S. U.: 2005 Hangi sivil toplum, nasıl bir demokrasi? 1990’ların Türkiye’sinde sivil toplum(lar). **Sivil Toplum**, 3(9), 1-3.
- BEDÜK, A., USTA, S. ve KOCAOĞLU, M.: 2006 “Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları ve Demokratikleşme Sürecindeki Misyonları”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar**

- Dergisi**, Cilt 2006, Sayı 1, 52–64,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10227/125768>.
- BELGE, M.: 2003 Sivil Toplum Nedir, **Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları No:1**, (Ed. Yentürk N., Karamani, A.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi.
- BELLİ, A., VE AYDIN, A.: 2018 “Türkiye’ deki Sivil Toplum Anlayışına 15 Temmuz Darbe Girişimi Üzerinden Bakış”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 15: 63- 78
- BİBER, A.: 2009 “Türkiye’de Sivil Alanın Darlığının Tarihsel Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 3, 27–42,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/28324/300985>.
- BİKMEN, F. VE MEYDANOĞLU, D.: 2006 **Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu**. İstanbul: TÜSEV
- BİX, B. H.: 2004 Doğal Hukuk: Modern Gelenek. **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 6(2), 309.
- BOBBİO, N.: 2014 **Gramsci and the conception of civil society**. In Gramsci and Marxist theory (pp. 21-47). Routledge.
- BOBBİO, N.: 1998 **Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- BOODGOOD, E. ve TREMBLAY-BOIRE, J.: 2016 “Does government funding depoliticize non-governmental organizations? Examining evidence from Europe” **European Political Science Review**, Cilt 9, Sayı 3, 401–424, <https://doi.org/10.1017/S1755773915000430>.
- BORA, T. VE ÇAĞLAR, S.: 2004 **Modernleşme ve Batılılaşmanın Bir Taşıyıcısı Olarak Sivil Toplum Kuruluşları**. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık. içinde İstanbul: İletişim Yayınları .
- BORATAV, K.: 2005 **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002** (9. Baskı). Ankara: İmge.
- BOTTOMORE, T.: 1987 **Siyaset Sosyolojisi**. Ankara: V.Teori.
- BOWDEN, B. :2006 Civil society, the state, and the limits to global civil society. **Global Society**, 20(2), 155-178.
- BÖLÜKBAŞI, M.: 2012 “Milli Görüşten Muhafazakar Demokrasiye: Türkiye’de 28 Şubat Süreci Sonrası İslami Elitlerin Dönüşümü”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 166–187, <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/8760/109317>.
- BULUT, F.: 2016 Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Uluslararasılaşma Süreçleri. **İlke Dergisi**, 1-15.
- BÜRGİN, A.: 2021 Avrupa Komisyonu’nun AB-Türkiye ilişkilerindeki rolü, AB-Türkiye İlişkileri, Palgrave Macmillan, Cham.

- CAHOONE, L. E.: 2002 **Civil Society The Conservative Meaning of Liberal Politics (1. Edition)**, UK: Blackell Publishers.
- CALI, B.: 2007 “Human Rights Discourse and Domestic Human Rights Ngos”, **Human Rights in Turkey**, 217–232.
- CAN, Y.: 2007 Türkiye’de sivil toplumu yeniden düşünmek: Neo-liberal dönüşümü ve gönüllülük. **Toplum ve Bilim Dergisi**. Birikim Yayınları.
- CANIKLIOĞLU, M. D.: 2007 **Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri (1. Baskı)**, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- CDS: 2024 <https://siviltoplumsektoru.ab.gov.tr/projelerimiz/csd/>
- CHF INTERNATIONAL: 2006 **United States Agency for International Development. Final Report on Economie Civil Society Organizations in Democracy-Building: Experiences from Three Transition Countries**. Georgia Avenue, s. 23.
- CİCİOĞLU, F.: 2013 **Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye’nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı**. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- CİHANGİR, D: 2011 “Avrupa Birliği ve Sivil Toplumun Rolü”, **İktisadi Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu**, https://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/32-avrupa_birligi_ve_sivil_toplum_ogutlerinin_rolu_subat_2011_.pdf

- ÇABUK, D.: 2017 “Türkiye’de Faaliyet Gösteren Sivil Toplum Kuruluşlarının İtibarını Ölçmek”, **Global Media Journal TR Edition**, 8/15: 233-258.
- ÇAHA, Ö.: 2000 **Aşkın Devletten Sivil Topluma**. İstanbul: Gendaş Kültür.
- ÇAHA, Ö.: 2004 **Açık Toplum Yazıları**, Ankara: Liberte Yayınları.
- ÇAHA, Ö.: 2008 **Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi**. İstanbul: Plato Film Yayınları.
- ÇAHA, Ö.: 2017 **Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı**, İstanbul: Mana Yayınları.
- ÇAKIR, R.: 1996 “İslamcılar ve Sistem”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt.15, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇALIŞKAN AKÇETİN, N. ve AKÇETİN, E.: 2013 “Liberalizmin Dönüşümü”, **Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 15–26, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/humanitas/issue/7782/101658>.
- ÇALIŞKAN, M. A.: 2022 **İyi Kötü Kirli Sivil Toplum Hikayesi. İçinde İyiliği Düşünmek**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇARKOĞLU, A., VE AYTAÇ, S. E.: 2016 **Türkiye’de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik**. İstanbul: TÜSEV Yayınları
- ÇEPEL, Z. Ü.: 2006 **Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Tam Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü**.

Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇEPEL, Z.Ü.: 2013

Sivil Toplum, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD’ın Değişen Rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ÇETİN, O. M.: 2023

Avrupa Birliği Destekli Hibe Projelerinde Kullanılan Uzaktan Eğitim Platformu: İKG Örneği, **Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi**, 5(1), 51-68

DARTAN, M.: 2012

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Üyelik Sürecinde Almanya’daki Türk Lobi Gücünün Rolü. **Marmara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 20(2), 141-164.

DEMİRHAN, K.: 2017

“Mintzberg’in Örgütsel Yapılandırma Teorisi Bağlamında Türkiye’deki Sivil Toplum Örgütleri Üzerine Bir İnceleme”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (30): 207-222.

DEMİRKAYA, Y.: 2018

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimi’nde Yeni Aktörler: Sivil Toplum Örgütleri. Y. Demirkaya içinde, **Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Kamu Yönetiminde Değişim** (s. 13-34). İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık San. Paz. ve Tic. Ltd. Sti.

DERNEKLER KANUNU:
2004

5253 Sayılı Dernekler Kanunu,
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5253.pdf>

- DİNÇER, Ö.: 2015 **Türkiye’de Değişim Yapmak Neden Bu Kadar Zor?**, İstanbul: Alfa Yayınları
- DOĞAN, E.: 2003 Sendikalar ve Türkiye’nin Avrupa Birliği Siyaseti. **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi** (6).
- DOĞAN, İ.: 2002 **Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum**. İstanbul: Alfa Yayınları.
- DOYLE, J. L.: 2015 **Civil Society Organisations, the State and Democracy: The Case of Turkey**. PhD diss., University College Dublin.
- DÜLGER, M. V.: 2018 İnsan hakları ve temel hak ve özgürlükler bağlamında kişisel verilerin korunması. **İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 5(1), 71-144.
- ECER, K., GÜNER, O VE ÇETİN, M.: 2021 Avrupa yeşil mutabakatı ve Türkiye ekonomisinin uyum politikaları. **İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi**, 9(2), 125-144.
- EDWARDS, M.: 2004 **Civil Society**, UK: Polity.
- EDWARDS, M.: 2009 **Civil society**. Polity.
- EHRENBURG, J.: 2022 **Sivil Toplum Bir Fikrin Eleştirel Tarihi** (Çev. Doğan, M.), İstanbul: KÜY.
- EL AİDİ, A., YECHOUTİ, Y.: 2017 Antonio Gramsci’s theory of cultural hegemony in Edward Said’s orientalism. **Galaxy: International Multidisciplinary Research Journal**, 6(5), 1-9.

- ENCARNACIÖN, O. G.: 2000 Tocqueville's missionaries: Civil society advocacy and the promotion of democracy. **World Policy Journal**, 17(1), 9-18.
- ERDEM, F.: 2003 **Sosyal Bilimlerde Güven**. Ankara: Vadi Yayıncılık.
- ERDOĞAN, M.: 1998 "Sivil Toplum: Bir Kavramın Anatomisi", **Liberal Düşünce Dergisi**, (10-11): 5-2
- ERDOĞAN, M.: 2013 İslâm, çoğulculuk ve AKP iktidarı. **Liberal Düşünce Dergisi**, 70, 57-62.
- ERDOĞAN, R.: 2023 **Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Yaygın Din Eğitime Etkisi: Yekder Örneği** (Master's thesis, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- ERGİN, S.: 2010, 12 Mart "Anayasa Değişikliğinde Mutabakat Geleneği", **Hürriyet**, <https://www.hurriyet.com.tr/anayasa-degisikliginde-mutabakat-gelenegi-1-14083333>, 22 Mart 2020.
- ERMAĞAN, İ.: 2012 Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri: Ekonomik Bir Aktör Olarak MÜSİAD'ın Avrupa Birliği Davranışı. **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt 14 Sayı 2.
- ERTUGAY, F.: 2005 **Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidar Üzerine Etkileri**. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERYILMAZ, Ç.: 2018 "Türkiye'de Çevreci Örgütlerin Dönüşümü: Merkezi Profesyonel Lobici Örgütler ve Yerelde Gönüllü Protestocular", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**,

Cilt 74, Sayı 1, 49–76, doi:
10.1501/SBFder_0000002489.

EUROPEAN
COMMISSION.: 2020

EU support to Civil Society. Retrieved from
https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/3_civil_society_ad_aap_2020_tr.pdf

EUROPEAN ECONOMIC
AND SOCIAL
COMMITTEE (EESC):
2016

How Civil Society Organisations Assist Refugees and Migrants in the EU: Successful experiences and promising practices from the 2016 EESC Civil Society Prize.

EUROPEAN UNION
AGENCY FOR
FUNDAMENTAL RIGHTS.
2017.

Challenges Facing Civil Society Organisations Working on Human Rights in the EU. Publications Office of the European Union.

FETSCHER, I. :1973

Karl Marx on human nature. **Social Research**, 443-467.

GEÇER, E.: 2018

Media, politics and democracy: A critical perspective. **Erciyes İletişim Dergisi**, 5(4), 479-492.

GENÇ, F. N.: 2006

Afetlerde sivil toplum kuruluşlarının rolü: 1999 Marmara depremi örneği. **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiri Kitabı** içinde. Çanakkale.

GENÇ, F.: 2008.

Kriz iletişimi: Marmara depremi örneği. **Selçuk İletişim**, 5(3), 161-175

- GHAUS-PASHA, A.: 2005 **Role Of Civil Society Organizations In Governance**. 6th Global Forum on Reinventing Government Towards Participatory and Transparent Governance, Seoul, Republic of Korea, s. 5.
- GÖLE, N.: 1994 “Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey” **Politics in The Third Turkish Republic**, 213–222.
- GÖLE, N.: 2007 80 sonrası politik kültür. İçinde E. Kalaycıoğlu & A.Y. Sarıbay (Der.), **Türkiye’de politik değişim ve modernleşme** (s. 515-526). Alfa Aktüel Yayınları.
- GÖLE, N.: 2011 **Melez Desenler** (4. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- GÖRGEN, A.: 2023 **The development of civil society and women’s rights movements in Türkiye**. In Z. B. Dalaman & S. Dönmez (Eds.), **Women in a global world III: Empowerment and challenges** (pp. 47-53). Transnational Press London.
- GÖZLER, K.: 2013 **Anayasa Hukukuna Giriş**, (21.Baskı), Bursa: Ekin Kitabevi.
- GRAMSCI, A.: 1971 The modern prince. **Selections from the prison notebooks**, 123-205.
- GRAMSCI, A.: 1986 **Hapishane Defterleri**, İstanbul, Onur Yayınları
- GUO, G.: 1998 **Civil Society: Definitions, Causes, and Functions**. University of Rochester.

- GÜMÜŞ, A. T.: 2014 Demokrasilerde Sivil Toplum ve Devlet–Sivil Toplum İlişkisinde Karşılaşılabilecek Sorunlar. **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 18(3), 531.
- GÜMÜŞ, K.: 2004 Yakın tarihimizde STK hareketinin gelişimi ve kamu sivil toplum kuruluşları ilişkisi. **İstanbul Bilgi Üniversitesi Savunuculuk ve Politikaları Etkileme Konferans Yazıları**, (3).
- GÜMÜŞ, K.: 2008 “STK’lar Sivil Toplumun Yerine Geçemez, Sivil Toplumun Katılımı İçin Çalışırlar”, Şentürk, M., Erdoğan, A. (Ed.), **Sivil Toplum Kavramı Tartışmaları**, İstanbul: Kaknüs Yayınları: 9-18.
- GÜNDÜZ, A. Y., VE KAYA, M.: 2014 Küresel Dünyada Sivil Toplum Kuruluşlarının Ekonomik Kalkınmadaki Rollerini Üzerine Bir Değerlendirme. **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)**, 6(10), 130-169.
- HAK-İŞ: 2024 “Hak-İş Hakkında”, <https://www.hakis.org.tr/uploads/files/13.ogkkararlari.pdf>
- HALİFEOĞLU, M., YETİŞ, M.: 2013 “Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler”, **Mülkiye Dergisi**, 37/1: 163- 188.
- HARVEY, D.: 2015 **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- HAZİNE VE MALİYE BAKANLIĞI: 2024 “MFİB Hakkında” <https://www.cfcu.gov.tr/tr/mfib-hakkinda>

- HEGEL, G. W. F.: 1996 **Lectures on the Philosophy of Religion: Determinate religion** (Vol. 2). Univ of California Press.
- HEGEL, G. W. F.: 2003 **The Elements of the Philosophy of Right**, İng. Çev. H. B. Nisbet, Cambridge, Cambridge University Press.
- HEPER, M., ve KEYMAN, F.: 1998 “Double-Faced State: Political Patronage and The Consolidation Of Democracy in Turkey”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 34, Sayı 4, 259–277.
- HEPER, M.: 1985 **The State Tradition in Turkey**, Eothen Press.
- HEPER, M.: 1991 **Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience**, de Gruyter.
- HOBBS, T.: 1996 Of the natural condition of humankind as concerning their felicity and misery. **Classics of International Relations**.
- HOBBS, T.: 2012 **Leviathan**, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- IQBAL, M. J.: 2014 Role of Civil Society in Economic Transformation in Malaysia. **Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences**, 8(1), 202.
- İÇDUYGU, A., SERT, D. VE MEYDANOĞLU, Z.: 2011 Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası. **Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Türkiye Ülke Raporu II**, 1-191.
- İÇDUYGU, A.: 2007 “The Anatomy of Civil Society in Turkey: Locating It in The Eu Context”, **Remaking Turkey:**

Globalization, Alternative Modernities and Democracy, Lanham, Lexington Books.

- İHD: 2024 “İHD Hakkında”, <https://www.ihd.org.tr/hakkimizda/>
- İKV: 2014 “Türkiye-AB Güncel”, https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=715&id=719
- İKV: 2024 “Özel Sektörün Ab Konusundaki İhtisas Kuruluşu”, https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=2).
- İLKE: 2020 Sivil Toplum Kavramının Temel Meseleleri ve Çözüm Önerileri. <https://ilke.org.tr/sivil-toplum-kuruluslarinin-temel-meseleleri-ve-cozum-onerileri>
- İLKE: 2024 “Sivil Toplum Kuruluşlarının Temel Meseleleri ve Çözüm Önerileri”, <https://ilke.org.tr/sivil-toplum-kuruluslarinin-temel-meseleleri-ve-cozum-onerileri>
- KABASAKAL, M.: 2008 **Sivil Toplum ve Demokrasi**. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı.
- KALA, E.S.: 2020 **Türkiye’de Gıda Bankacılığı Mevzuatı ve Uygulamaları**.
- KALIBER, A., ve TOCCI, N.: 2010 “Civil Society and The Transformation of Turkey’s Kurdish Question”, **Security Dialogue**, Cilt 41, Sayı 2, 191– 215.
- KALKINMA BAKANLIĞI: http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2022/01/ihtiyac_tespiti_ve_oneriler_raporu-1.pdf
2024

- KANILMAZ, A.: 2017 Sivil Toplum Örgütleri ve Halkla İlişkiler Çalışmaları (TEGV Örneği). **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, 9(4), 127-147.
- KARADAĞ, A., USTA, S.: 2011 Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye'de Demokratikleşme, Sivil Toplum ve Sendikalar, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Y.2011, C.16, S.3.
- KARADAĞ, A.: 2005 **Sivil Toplum ve Demokrasi**. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- KARADAĞ, D., USTA, A.: 2011 "Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye'de Demokratikleşme, Sivil Toplum ve Sendikalar", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1/3: 29-52.
- KARADAĞ, E. Y.: 2015 Türkiye Perspektifinden sivil toplum ve sosyal hizmet çerçevesinde sivil toplum örgütlerinin toplumsal önemi. **Türkiye'de Sosyal Hizmet Uygulamasının 50. Yılı: İnsan Değer ve Onurunu Yüceltmek Sempozyumu** bildiriler kitabı içinde (ss. 9-17). Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- KARAKAŞ, M.: 2013 "Türkiye'nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi", **Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)**, Cilt 8, Sayı 2, 1-44.
- KARAKÖSE, G.: 2020 "Küreselleşme Çağında Kimlik, Milliyetçilik ve Çokkültürlülük Görünümleri", **İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, 506-519,

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/johass/issue/54512/692898>.

- KAYA ÖZÇELİK, P.: 2011 “12 Eylül’ü Anlamak”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 66, Sayı 1, 73–93.
- KAYNAR, M. K.: 2005 Sivil toplumun kavramsal tarihi ve sivil toplumla ilgili güncel tartışmalar. **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 23(1), 339-369.
- KAYPAK, Ş.: 2012 Devletten Yerel Yönetime Değişim Sürecinde Sivil Toplumun Yeni Yüzü. **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(1), 36.
- KAYPAK, Ş.: 2013 Devletten Yerel Yönetime Değişim Sürecinde Sivil Toplumun Yeni Yüzü. **BEU SBE Dergisi**, 1(1), 34-57.
- KEANE, J.: 1993 **Sivil Toplum ve Devlet**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KEANE, J.: 2004 **Sivil Toplum ve Devlet/ Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Ankara: Yedikıta Yayınları.
- KENTEL, F.: 2021 2021’de Sivil Toplumunu Yeniden Düşünmek. **Jineps Gazetesi**.
- KEYMAN, F., ve İÇDUYGU, A.: 2013 **Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences**, Routledge.
- KEYMAN, F.: 2004 Türkiye’de ve Avrupa’da Sivil Toplum, **Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları** no 3: 1-34
- KEYMAN, F.: 2006 **Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi.

- KIRIŞIK, F.: 2013 “Çevre Alanındaki Faaliyetlerde Yaklaşım Değişimi: İdare ile Sivil Toplum Kuruluşlarının Ortak Çalışması”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt 9, Sayı 19, 333–345, doi: 10.11122/ijmeb.2013.9.19.477.
- KIRMIZI, İ.: 2014 **Sivil Toplum Kuruluşlarında Hizmetkar Liderliğin Rolü: Kütahya İli Örneği**. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.
- KIYAR, N.: 2018 “Türk Sanat Ortamında 80’ler ve Değişim Sürecinin Düşündürdükleri”, **European Journal of Managerial Research (EUJMR)**, Cilt 2, Sayı 2, 39–55, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eujmr/issue/38238/437595>, 04 Haziran 2021.
- KIZILKAYA, S., BAKİLER, O.: 2020, 03 EKİM “15 Yıllık Türkiye-AB Müzakereleri Niye Bitmiyor?”, **Amerikanın Sesi**, <https://www.amerikaninsesi.com/a/on-bes-yillik-turkiye-ab-muzakereleri-niye-bitmiyor-/5606755.html>, 04 Haziran 2021.
- KOCALAR, N.: 2006 **Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının yeri** (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- KOÇAL, V.: 2014 AK Parti’nin Siyasal Sosyolojisi. N. Tok, M. Özel ve V. Koçal (Eds.) **Yeni Sağ, Küreselleşme ve Türkiye** içinde (s. 19-128). Ankara: Orion Kitabevi.

- KOLSUZ, G., YELDAN, A. E.: 2014 “1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynaklarının Ayırıştırılması”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı 1, <https://www.calismatoplum.org/Content/pdf/calisma-toplum-1511-593c613c.pdf>, 14 Haziran 2021.
- KOLUKIRIK, S., TUNA, M.: 2009 Türk medyasında deprem algısı: Marmara depremi örneği. **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(28), 286-298.
- KORAY, M.: 2007 Sosyal Politikanın Anlamı ve İşlevini Tartışmak. **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 4(15), 20.
- KÖKALAN ÇIMRIN, F.: 2015 “Bergama Köyü Hareketinin Dünü ve Bugünü”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 43, 310–317, doi: 10.17755/esosder.11448.
- KÖKER, L.: 1998 Ulusal Kimlik ve Devlet Meşruiyeti. E. Özdalga ve S. Perrson (Eds.), **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası** içinde (s. 83-96). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KÖKER, L.: 2008 Rousseau ve Demokrasi ya da Liberal Teorinin Eleştirisinin Öğeleri Üzerine Bir İnceleme. **Türkiye Günlüğü**, (4), 40.
- KUMAR, K.: 1993 Civil society: An inquiry into the usefulness of an historical term. **British Journal of Sociology**, 375-395.
- KUTTER, A., TRAPPMANN, V. (2010). Civil Society in Central and Eastern Europe: The Ambivalent Legacy of Accession. **Acta Politica**, 45(1–2), 41–69.

- KUZMANOVIC, D.: 2012 **Refractions of Civil Society in Turkey**, Springer.
- KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI: 2010 **AB-Türkiye kültürlerarası diyalog – kültür ve sanat hibe programı (ICD-CA).**
<http://disiliskiler.kulturturizm.gov.tr/TR,22230/ab-turkiye-kulturlerarasi-diyalog--kultur-ve-sanat-hibe-.html>
- LANGE, S., WALLEVİK, H., KIONDO, A.: 2000 **Civil society in Tanzania.** Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights.
- LİTOFCENKO, J.,
KARNER, D., MAİER, F.: 2020 Methods for classifying nonprofit Organizations according to their field of activity: A report on semi-automated methods based on text. **Voluntas**, (31), 227-237
- LOCKE, J.: 1961 **Two Treatises of Government: With a Supplement, Patriarcha**, by Robert Filmer (Vol. 2). Simon and Schuster
- LOCKE, J.: 2012 **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Ebabil Yayınları.
- MAHRUKİ, A. N.: 2008 **Deprem eğitimi el kitabı.** İstanbul: Akut Arama Kurtarma Derneği Yayınları.
- MARDİN, Ş.: 2008 **Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARX, K.: 1975 **On the Jewish Question.** In vol. 3 of Collected Works, by Karl Marx and Frederick Engels, 146–74.
- MERT, N.: 2001 Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu. S. Yerasimos (Ed.),

- Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik içinde (s. 45-83). İstanbul: İletişim.**
- MEVZUAT: 2004 **“Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kanunu”.**
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5174&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- MEYDANOĞLU, Z.,
DANE M.: 2006 **Türkiye’de sivil toplum: Bir değişim süreci I.**
<https://www.tusev.org.tr/userfiles/image/Uluslararası%20STEP%20Türkiye%20Ulke%20Raporu.pdf>
- MEZLUM, M. C.: 2013 **Devru- Mu’assasat al-Muctama’ al-Medeni fi’l-Duvel al-’Arabiyya. Bernamaj- Ilmi ve Tadribi,** Riyad.
- MIZRAK, D.: 2019 Süreklilikler ve Kopuşlar Çerçevesinde Devlet – Sivil Toplum İkiliği Konusundaki Kuramsal Yaklaşımlar ve Bob Jessop’ın Devlet Kuramının Bu Çerçevede İncelenmesi. **Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi**, 4(1), 73.
- MOR ÇATI VAKFI: 2021 **“Biz Kimiz”, Mor Çatı**, <https://morcati.org.tr/neler-yapiyoruz/biz-kimiz>, 24 Mart 2021.
- MOR ÇATI VAKFI: 2021 **“Dayanışma Merkezi”, Mor Çatı**, <https://morcati.org.tr/neler-yapiyoruz/dayanisma-merkezi>, 24 Mart 2021.
- MOR ÇATI VAKFI: 2021 **“İzleme ve Politika Oluşturma”, Mor Çatı**, <https://morcati.org.tr/neler-yapiyoruz/izleme-ve-politika-olusturma>, 24 Mart 2021.

- MOR ÇATI VAKFI: 2021 “Sığınak”, **Mor Çatı**, <https://morcati.org.tr/neler-yapiyoruz/siginak>, 24 Mart 2021.
- MOR ÇATI VAKFI: 2021 “Yöntemlerimiz”, **Mor Çatı**, <https://morcati.org.tr/neler-yapiyoruz/yontemlerimiz>, 24 Mart 2021.
- MÜDERRİSOĞLU, Ü.: 2021 **Sivil Toplum Siyasal Toplum Ekseninde Hukuk İdeal Tip Hukuk Normu Üzerinden Kuramsal Bir Analiz**. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- NANNESTAD, P.: 2008 What Have We Learned About Generalized Trust, If Anything?. **Annual Review of Political Science**, 11(1), 413–436.
- NAVARO-YASHIN, Y.: 2002 **Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey**, Durham, NC.
- NEBATİ, N.: 2020 “Siyasi Tartışmalar Bağlamında Türkiye’de Kamusal Alanın Evrimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı: 2, 828–852, <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/692056>, 04 Haziran 2021.
- NİLSSON, A.,
HOLMBERG, A.,
MODÉER, P., MOGEN, M.
B., CHRISTOPLOS, I.,
ROTHMAN, J.: 2013 **Review of Civil Society Support Modalities at Sida HQ and Swedish Embassies**. Sida Decentralized Evaluation, 15.

- NİŞANCI, Ş.: 2000 **Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri ve Meşruiyeti Meselesi.** Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- NORRIS, P.: 2012 Social Capital and Civic Society. P. Norris içinde, **Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism** (s. 137-167). Massachusetts: Harvard University.
- NTV: 2000 “İHD’den AB’ye uyum yasası teklifi”
<http://arsiv.ntv.com.tr/news/18029.asp>
- NTV: 2003 Sivil Toplumun Sorunları.
<http://arsiv.ntv.com.tr/news/214585.asp>
- O’REILLY, K.: 2010 The Promise of Patronage: Adapting and Adopting Neoliberal Development. **Antipode Vol. 42** No. 1 2010 ISSN 0066-4812, 179–200.
- OLÇAR, K.: 2022 Sivil Toplum Örgütlerinin Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi. **İzlek Akademik Dergi**, 5(2), 42-57.
- ORMANOĞLU, H. D.: 2018 Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi. **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 9(1), 248.
- ÖNİŞ, Z., BAKIR C.: 2017 “Finansal Küreselleşme Çağında Türkiye’nin Politik Ekonomisi: AB Çapasının Önemi”, **South European Society and Politics**.
- ÖZBUDUN, E., HALE, W.: 2010 **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı.** İstanbul: Hale Kitap.

- ÖZBUDUN, E.: 1998 Türkiye’de sivil toplum ve demokratik konsolidasyon. In E. Özdalga & S. Persson (Eds.), **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası** (A. Fethi, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ÖZBUDUN, E.: 2000 **Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation**, Lynne Rienner Publishers.
- ÖZDEMİR Z., ÖZGÜR-KEYSAN A.: 2020 Converging/Diverging Frames: A Case of Islamist Women’s CSOs in Turkey. **Fe Dergi: Feminist Eleştiri** 12, Sayı 2. 129- 140.
- ÖZGÜNEŞ, M.: 2004 Türkiye’de STK’lar alanında hukuksal gelişim ve AB sürecinde STK’lar. **AB Uyum Süreci ve STK’lar**. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay.
- ÖZKAN, M.: 2020 Demokrasi ve Temsil: Paradoksu Rousseau Üzerinden Okumak. **Journal of Political Sciences**, 29(2), 411.
- ÖZKAZANÇ, A.: 1996 “Türkiye’de Yeni Sağ”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 15, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZKUL, O.: 2017 Demokratik Hakların Gelişmesinde Sivil Toplum Düşüncelerinin Katkısı. **Emek ve Toplum Dergisi**, 6(14), 12.
- ÖZSÖZ, C.: 2017 İslam Ekonomisi ve Yeni Muhafazakâr Orta Sınıfın Temsilci Olarak MÜSİAD. **Sosyolojik Düşün Dergisi**, 2 (1), 1-11.

- ÖZTÜRK, Ş., NAS, F., IÇÖZ, E.: 2008 “24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 15–32.
- PAFFENHOLZ, T., SPURK, C.: 2006 **Civil Society, Civic Engagement, and Peacebuilding**. Social Development Papers: Conflict Prevention and Reconstruction.
- PARLA, T.: 1991 **Türkiye’de Anayasalar**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- PASLI, F., KOÇ, F.: 2022 Geçici koruma altındaki Suriyelilere yönelik hizmet sunan sivil toplum kuruluşlarında görev yapan sosyal hizmet uzmanlarının deneyimleri. **Toplum ve Sosyal Hizmet**, 33(1), 133-158.
- PUTNAM, R. D.: 1995 Bowling Alone: America's Declining Social Capital. **Journal of Democracy** 6 (1), 223-234.
- RESMÎ GAZETE (RG): 1920 “Resmi Gazete Arşivi”, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18184.pdf>
- RESMÎ GAZETE (RG): 1982 “Resmi Gazete Arşivi” <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>
- ROUSSEAU, J. J.: 1964 **The social contract (1762)**. Londres.
- ROUSSEAU, J-J.: 2003 **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni**, Çev. Ertuğ Ergün, Ankara, Yeryüzü Yayınevi.
- ROUSSEAU, J-J.: 2014 **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SAĞLAM, M.: 2002 “Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında, Düzenlendikleri Maddede Hiçbir

Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırı Sorunu”. **Anayasa Yargısı**, 18 (1).

SAĞLAM, M.T.: 2020 “Türkiye’de Sivil Toplumun Tarihi Gelişimi ve Sivil Toplumun Örgütlü Yapısı Olarak STK’lar”, **Turkish Studies**, Cilt 15, Sayı 1, 591–610, <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39349>.

SALAMON, L., ANHEIER, H.: 1996 **The international classification of nonprofit organizations: ICNPO-Revision 1** [Working paper]. The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies.

SAMUEL, R., THANİKACHALAM, V.: 2003 **Non-governmental organization (NGOs) spearheading public participation in environmental issues. Third International Conference on Environment and Health** (pp.427-440). Chennai: Department of Geography, University of Madras and Faculty of Environmental Studies, York University.

SARIALIOĞLU, A.: 2010 **Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde sivil toplum kuruluşlarının rolü** (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SARIBAY, A. Y.: 1994 **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**. İstanbul: İletişim.

- SARIBAY, A.Y.: 1998 “Türkiye’de Demokratikleşme ve Sivil Toplum”, E. F. Keyman ve A. Y. Sarıbay, (Der.), **Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam** (s.88-110), Ankara: Vadi Yayınları.
- SCHILDER, E.: 2020, 04 Eylül “The Long Feminist History of Fighting for Universal Childcare”, **BitchMedia**, <https://www.bitchmedia.org/article/universal-childcare-feminist-history>, 25 Mart 2021.
- SELAMOĞLU, P.: 2008 **Avrupa Birliğine giriş sürecinde Türkiye’de sivil toplum örgütleri**. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- SELİGMAN, A. B.: 1992 Trust and the meaning of civil society. **International Journal of Politics, Culture, and Society**, 6, 5-21.
- SENNET, R.: 1996 **Kamusal İnsanın Çöküşü**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SEUFERT, G.: 2000 “The Impact of Nationalist Discourses on Civil Society”, **Civil Society in the Grip of Nationalism. Studies on Political Culture in Contemporary Turkey: Final Report for the Project Le nationalisme turc face à l’Europe**, Würzburg, Ergon, 25–47.
- SEZİK, M.: 2019 “Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri ve Sorun Alanları”, **Research Studies Anatolia Journal**, 2/4: 118-125.
- SINGH, V.: 2012 An analysis of concept and role of civil society in contemporary India. **Global Journal of Human Social Science**, 12(7), 69-77.

- SİVİL SAYFALAR: 2022 Türkiye’de Sivil Toplumun Güçlü ve Zayıf Yanları.
<https://www.sivilsayfalar.org/2022/03/05/turkiyede-sivil-toplumun-guclu-ve-zayif-yanlari/>
- SİVİL TOPLUMLA İLİŞKİLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (STGM): 2024 <https://www.stgm.org.tr/>
- SİVİL TOPLUMLA İLİŞKİLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ: 2019 “Sivil Toplum Diyalogu Altıncı Dönem Hibe Programı (CSD VI) Teklif Çağrısı,”
<https://www.siviltoplum.gov.tr/konya/sivil-toplum-diyalogu-altinci-donem-hibe-programi-csd-vi-teklif-cagrisi>
- SOYSAL, M. E.: 2012 Tarih Biliminin Sosyal Bilimlerle İlişkisi ve Önemi Üzerine Genel Bir Bakış. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, 1(1), 344.
- SUDİONO, L.: 2020 State and civil society: Gwf hegel Conception on the states’s constitution. Mimbar **Hukum-Fakultas Hukum Universitas Gadjah Mada**, 32(1), 122-134.
- SVENDSEN, L.: 2005 **A philosophy of boredom. boredom as a philosophical problem.** Reaktion Books.
- ŞAHİN, E.: 2013 **21. Yüzyılda Globalleşmeyle Değişen Sivil Toplum Düşüncesi: Sivil Toplumdan Global Sivil Topluma.** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- ŞAHİN, L., ÖZTÜRK, M.: 2008 “Küreselleşme Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye’deki Durumu”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı 54, 3–29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/899/10095>
- ŞAHİN, O., AKBOĞA, S.: 2019 “Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisi ve Sivil Toplum Kuruluşlarına Katılım”, **Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi**, 7/2: 405-427.
- ŞEN, A. F., YENİĞÜN ALTIN, Ş.: 2019 “Sosyal Demokrasiden Yeni Sağa CHP’nin Söylemsel Dönüşümü: Bir Siyasal Söylem Çözümlemesi Denemesi”, **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, Sayı 3, 434–461.
- ŞİMŞEK, S.: 2004 “New Social Movements in Turkey Since 1980”, **Turkish Studies**, Cilt 5, Sayı 2, 111–139.
- T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI: 2017 <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/77654/sivil-toplum-kuruluslarinin-temsilcileri-feto-uyelerinin-mahkemelerinde-hazir-bulunmali.htm>
- T.C. ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI: 2021 “Yıllar İtibariyle Günlük ve Aylık Asgari Ücretler”, **Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı**, https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/1237/gunluk_aylik_asgariucret.pdf, 25 Mayıs 2021.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI AVRUPA BİRLİĞİ BAŞKANLIĞI: 2020, 12 Şubat “Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi”, **T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı**, https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html, 22 Mart 2020.

- TALAS, M.: 2011 **Sivil Toplum Kuruluşları ve Perspektifi**. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi. TÜBAR-XXIX.
- TAMER, M. G.: 2010 Tarihsel süreçte sivil toplum. **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 27(1).
- TAMER, M. G.: 2010 “Tarihsel Süreçte Sivil Toplum”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 27/1: 89-105.
- TANIL, B., ÇAĞLAR, S.: 2002 Modernleşme ve batılılaşmanın bir taşıyıcısı olarak sivil toplum kuruluşları. U. Karabaşoğlu (Ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık** (Vol. 3). içinde. İletişim Yayınları.
- TANÖR, B.: 1994 **İki Anayasa 1961-1982**, (3. Baskı), İstanbul: Beta Yayıncılık.
- TEKELİ, İ.: 2012 **Türkiye İçin STK’lar ve Katılımcı Demokrasi Yazıları**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TEMA VAKFI: 2018, 24 Aralık “TEMA’nın Öyküsü”, **TEMA Vakfı**, https://www.youtube.com/watch?v=Kq61Bv_DQjU, 23 Mart 2021.
- TEMA VAKFI: 2021 “Varoluş Nedenimiz”, **TEMA**, <https://www.tema.org.tr/hakkimizda/kurumsal/varoluş-nedenimiz>, 23 Mart 2021.
- TEMA: 2021 “Kuruluş Öykümüz”, **TEMA**, <https://www.tema.org.tr/hakkimizda/kurumsal/kuruluş-oykumuz>, 23 Mart 2021.

TEMA: 2021	TEMA, https://www.tema.org.tr/anasayfa , 23 Mart 2021.
THD: 2021	“6. Dönem Merkez Yönetim Kurulu Çalışma Raporu”, THD , http://www.tuketicihaklari.org.tr/hakkimizda/pdf/thd_06.donem_calisma_raporu_2001_2003.pdf , 23 Mart 2021.
THD: 2021	“Derneğin Kısa Tarihçesi ve Amacı”, THD , http://www.tuketicihaklari.org.tr/hakkimizda/tarihce.html , 23 Mart 2021.
THD: 2021	“Tüketici Hakları Derneği Tüzüğü”, THD , http://www.tuketicihaklari.org.tr/hakkimizda/tuzuk.html , 23 Mart 2021.
THD: 2021	“Tüketici Hakları Derneğini Tanıyalım”, THD , http://www.tuketicihaklari.org.tr/yazilarimiz/makaleler.2014.02.21.html , 23 Mart 2021.
TOBB: 2017	https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2017/73 = GenelKurulDisEkoniliskiler/files/assets/common/downloads/publication.pdf
TOBB: 2021	“Yeşil Mutabakat döneminde Gümrük Birliği’nin modernizasyonuna ihtiyacımız var”, https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=27095&lst=MansetListesi
TOBB: 2024	https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/AnaSayfa.php

- TOCQUEVILLE: 1988 Vol. II, pp. 513-517; see Nisbet, 1966, pp. 130-131; **Woldring**, 1998:366-367.
- TOPRAK, B.: 1996 “Civil Society in Turkey”, **Civil Society in the Middle East**, Sayı 2, 87–118.
- TOROS, E.: 2007 “Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case”, **Turkish Studies**, Cilt 8, Sayı 3, 395–415. DOI: 10.1080/14683840701489274.
- TOSUN, E.: 2005 **Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**. Ankara: Alfa Yayınevi.
- TOSUN, E.K.: 2007 “Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları”. **Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi**, 3(2), 1-16.
- TOSUN, G. E.: 2001 **Demokratikleşme Perspektifinden: Devlet-Sivil Toplum**. Ankara: Alfa Yayınları.
- TOSUN, G.: 1998 **Demokratikleşme Sürecinde Devlet Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği**. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- TOSUN, S.: 2021 Bir sosyal politika aracı olarak AFAD. **Hastane Öncesi Dergisi**, 6(1), 117-134.
- TRT HABER: 2021 17 Ağustos depreminin üzerinden 22 yıl geçti... 17 Ağustos 1999 Marmara depremi. <https://www.trthaber.com/haber/guncel/17-agustos-depreminin-uzerinden-22-yil-gecti-17-agustos-1999-marmara-depremi-602477.html>

TUTAR, F., TUTAR, E.,
ERKAN, Ç.: 2012 “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 5, Sayı 10, 439–459, doi: 10.14520/adyusbd.330.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI: 1982 “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, **Mevzuat.gov.tr**, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19821018.pdf>.

TÜRKİYE ELEKTRİK MÜHENDİSLERİ ODASI: 2021, 26 Mart “Türkiye Elektrik İstatistikleri: Şubat 2021”, **Türkiye Elektrik Mühendisleri Odası**, https://www.emo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=88369, 14 Haziran 2021.

TÜRKİYE ÜÇÜNCÜ SEKTÖR VAKFI (TÜSEV): 2006 **Türkiye’de sivil toplum: Bir değişim süreci** (Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Proje Türkiye Ülke Raporu). Sena Ofset Matbaacılık.

TÜRKİYE ÜÇÜNCÜ SEKTÖR VAKFI (TÜSEV): 2011 **Sivil toplum izleme raporu**. Aralık, İstanbul: Uzerler Matbaacılık.

TÜSEV: 2010 <https://www.tusev.org.tr/tr/haberler/e-bulten-ozel-sayi-1.-avrupa-vakif-haftasi-turk-vakiflari-etkinlik-ajandasi>

TÜSEV: 2024 <https://www.tusev.org.tr/tr>

TÜSİAD: 2024 “Çalışma Alanları”, <https://www.tusiad.org/tr/calisma-alanlari>

- ULUÇ, A. V.: 2014 Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi. **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 12 (23), 107-140.
- USLANER, E. M.: 2002 **The Moral Foundations of Trust**. New York: Cambridge University Press.
- USTA, S.: 2006 **Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Sivil Toplum, Demokrasi ve Güven**. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- ÜNAL ÇEPEL, Z.: 2017 Demokrasinin güçlenmesi- Sivil toplum tartışmalarında bir dış aktör olarak Avrupa Birliği. **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 16(1), 33-60.
- VAKİL, A.: 1997 Confronting the classification problem: Toward a taxonomy of NGOs. **World Development**, (25)12, 2057-2070.
- VAN HOVE, B. U.: 2022 Sivil Toplum Kuruluşları ve İnsan Hakları: Bir Literatür İncelemesi. **Sivil Toplum**, 25, 2022.
- WALLERSTEİN, I.: 1974 The rise and future demise of the world capitalist system: Concepts for comparative analysis. **Comparative studies in society and history**, 16(4), 387 415.
- YADA: 2015 Verilerle sivil toplum kuruluşları. <https://www.raporlar.org/wp-content/uploads/2018/01/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf>

- YAŞAMA DAİR VAKIF (YADA): 2005 **Sivil Toplum Kuruluşları: İhtiyaçlar ve Sınırlılıklar**, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi.
- YAŞAMA DAİR VAKIF (YADA): 2020 **Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul.
- YATKIN, A.: 2008 Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Güçlü Sivil Toplum Kuruluşları, Avrupa Birliği Üyesi Türkiye. **Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi**, 6(2), 29-38.
- YENİ ŞAFAK: 2017 **17 Ağustos 1999 Marmara depremi ve depremden geriye kalanlar.** <https://www.yenisafak.com/17-agustos-1999-marmara-depremi-ve-depremin-izleri-video-h-2780646>
- YILDIRIM, M.: 2003 Sivil Toplum ve Devlet. **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 27(2), 229.
- YILDIRIMALP, S.: 2014 Sosyal dışlanma ve Avrupa Birliği yaklaşımı. **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 91-108.
- YILMAZ, M.: 2018 Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları: Türkiye’de bilgi hizmetlerine yönelik oluşturulmuş STK’lar ve bu kuruluşlara yönelik bir araştırma. **Zeitschrift Für DieWelt der Türken: Journal of World of Turks**, 10(1).
- YOKUŞ, S.: 2020 “Özgürlükler Bağlamında 1982 Anayasası’nın Evrimi”, **Anayasa Yargısı**, Cilt 37, Sayı 2, 1–30, https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6506/01_sevtap_yokus.pdf.

- YÜKSEL, E., SEZGİN, F.: 2012 **Türkiye'nin Önde Gelen Sivil Toplum Kuruluşlarının Sivil Toplum Algısı Analizi.** İstanbul: Beta Basım Yayın.
- YÜKSELBABA, Ü.: 2008 **Habermas'da Kamusal Alan Özel Alan Ayrımı.** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Anabilim Dalı.
- ZARİÇ, S.: 2018 “Demokratikleşme Açısından Sivil Toplum ve Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Konumu”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 31, 303–314, DOI: 10.30794/pausbed.414968.
- ZHARKEVICH, I: 2010 **The Role of Civil Society in Promoting Political Accountability in Fragile States: the case of Tajikistan.** International NGO Training and Research Center. s. 24.
- ZİHNİOĞLU, Ö.: 2013 AB'ne katılım ve Türkiye'de demokratikleşme: Sivil toplum kuruluşlarının rolü. **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 23(1), 169-180.
- ZİHNİOĞLU, Ö.: 2019 “European Union Civil Society Support and the Depoliticisation of Turkish Civil Society,” **Third World Quarterly**, 40, 3, 503- 520

ÖZGEÇMİŞ

İlkokulu Heybeliada İlköğretim Okulunda, liseyi ise Habire Yahşi Süper Lisesi'nde tamamladı. 2001 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nü kazandı. 1. Sivil toplum alanında çalışmalar yapmış olan Esra Bulduk mezuniyetinin ardından aynı üniversitede tezsiz yüksek lisansını tamamladı. 2005 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde başladığı yüksek lisansını “Türkiye’ye İntihar Olgusunun Çözümlemesi: ‘Batman’ Örneği” başlıklı teziyle 2008 yılında tamamladı. 2009 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora başladı. Halen sivil toplum alanındaki araştırmalarına devam etmektedir.